છે. લિંગશરીરનું ચલન હૃદયકમળના ચલનથી થાય છે, હૃદયકમળનું ચલન તે પહેલાંની ભોક્તાપણા આદિના સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે ને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલા દૃશ્યાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. હૃદયકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને હૃદયકમળરૂપી યંત્રનું ચલન રોકાયાથી લિંગશરીરનું ચલન રોકાઈ જાય છે, હે વસિષ્ઠમુનિ! જ્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો કહેવાય છે અને લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પાંખો રોકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાત, પિત્ત તથા કફ કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકોપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દિશાઓને લીધે, દેહની અંદર હૃદયકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલો જીવ હૃદયકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હજારો દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે, જેમના હૃદયમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. હૃદયકમળરૂપ યંત્ર રોકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ તરત જ લાકડું તથા ઢેફાના જેવો થઈને ધરતી પર પડે છે. જે રીતે હૃદયાકાશના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જેણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાનો જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન જ્યાં ત્યાં ભટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિ જુએ છે. જેમ ઘરનાં માણસો દૂર જતાં ઘર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર શબપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે જ દૃશ્યાકાર સ્ફુરણને લીધે મનરૂપ અથવા શરીરવાળું થાય છે. અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અભ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું બ્રહ્મચૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વપ્નના ભ્રમ જેવા સ્થૂલ આકારને જુએ છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, ક્ષણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને સંપૂર્ણ રીતે ભૂલી જાય છે. આ સ્થૂલદેહ કે જે મિથ્યાભૂત જ છે, તેમાં જેણે કૃત્રિમ ભાવના કરી હોય છે, એવું એ ચૈતન્ય ખોટા જગતને સત્ય માની લે છે અને પોતાના સાચા બ્રહ્મપણાને ખોટું માની લે છે. સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અંશથી જીવરૂપ થઈને મનરૂપ થાય છે; મન લિંગશરીરરૂપી રથમાં ગોઠવાય છે અને તે ગોઠવાયાથી જગત થાય છે. જેમ વેતાલ શબની અંદર પેસીને શબને ઉઠાડે છે, તેમ જ્યારે વાયુની પ્રધાનતાવાળું લિંગશરીર દેહની અંદર પેસીને દેહને ઉઠાડે છે, ત્યારે લોકો 'દેહ જીવે છે' એમ કહે છે, લિંગશરીર ક્ષીણ થતાં જ્યારે ચિત્ત બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, ત્યારે આ દેહ ચેષ્ટા વિનાનો જણાય છે અને 'મૂઓ' એમ પણ કહેવાય છે. જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે અજર તથા અમર બ્રહ્મપણાને ભૂલીને પરવશ થાય છે અને જેમ પાંદડું કાળને લીધે સુકાઈ જાય છે તેમ અશક્ત બની જાય છે. વાસનાશક્તિનો સ્પર્શ ન થવાથી હૃદયકમળરૂપી યંત્ર અટકી જતાં અને પ્રાણ રોકાઈ જતાં માણસ મરી જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમ ઝાડનાં જુદાં જુદાં નવાં થતાં પાંદડાં કાળની ગતિથી ખરી પડે છે, તેમ જીવોનાં નવાં થતાં જુદાં જુદાં શરીરો કાળની ગતિથી નષ્ટ થયા કરે છે. જીવોનાં શરીરો અને ઝાડનાં પાંદડાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ પણ થયા કરે છે; માટે તેઓને માટે શી ચિંતા કરવી કે શો વિલાપ કરવો? ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં આ શરીરોરૂપી પરપોટાઓની જુદી જુદી પંક્તિઓ સ્ફુર્યા

કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં ભરોસો રાખવો જ નહિ. જેમ કાચ આદિ પારદર્શક પદાર્થ વિના બીજો કોઈ પદાર્થ અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ ચિત્ત વિના બીજું કોઈ પણ ચૈતન્ય પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે પણ ચિત્તમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ આકાશમાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામોરૂપ, અનિર્વચનીય, ઉપરઉપરથી જ સારી લાગે છે એવી અને અનેક પ્રકારના પોકારોવાળી જીવ તથા જગતરૂપ કલ્પનાઓ, જન્મ—મરણ ઈત્યાદિની ભ્રાંતિઓથી આત્માને મૂઢ બનાવી દેવા માટે અને તપાવવા માટે જ પ્રતીત થાય છે. ૧--૫૩

चिदमलनभसि प्रयत्नरूपाः परिचितते तदतन्मयाः स्फुरंति । कलकलमुखराः स्फुटाभिरामा विविधशरीरविमोहतापनाय ॥५३॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેહપાતવિચાર' નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

દ્વૈતનિવારણની યુક્તિઓ

वसिष्ठ उवाच

चंद्रार्धशेखरधर चित्तत्त्वस्य महात्मनः । अनंतस्यैकरूपस्य द्वित्वं कथमुपागतम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મુકુટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા હે સદાશિવ! ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે સઘળા આકારોથી રહિત છે, ભરપૂર છે, અને સજાતીય,÷ વિજાતીય તથા સ્વગત, એ ત્રણે ભેદોથી રહિત છે, તેને જીવરૂપ સજાતીય અને જડ જગતરૂપ વિજાતીય ભેદ કેવી રીતે થયો? જો એમ કહેશો કે 'આ બેપણું થવામાં કોઈ કારણ નથી,' તો એક શંકા થશે કે, આ ભેદ અનંત કોટિ બંધનોથી દૃઢ થયેલો છે અને લાંબા કાળના સંસર્ગથી તે પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો છે; એટલે તત્ત્વજ્ઞાન મળવા છતાં પણ દુઃખનો સર્વનાશ થશે નહિ; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન બહારથી નવું જ આવે છે.

સદાશિવ બોલ્યા : બ્રહ્મ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સર્વ શક્તિઓવાળું છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી એક સત્તારૂપ જ છે,' એ વ્યવસ્થાથી બે દૃષ્ટિઓનો સ્વીકાર કરીએ, તો પછી દ્વિત્વ તથા એકત્વરૂપ કલા કે, જે સર્વ શક્તિના એક દેશરૂપ છે, તેમાંથી ઊઠેલી તમારી શંકા નિર્મૂળ જ છે. સંસારના બેપણાનો આરોપ વ્યવહારદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે અને ભેદનો નિષેધ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. એકનો અભાવ છે તેથી એકપણા તથા બેપણાનો અભાવ છે, એક વિના બીજું નથી. એકતાની વાત કાંઈ બીજું હોયા વિના થતી નથી.એ બંને પરસ્પરની અપેક્ષાવાળાં હોવાથી સરખાં જ છે જેમ દ્વિત્વ મિથ્યા છે, તેમ એકત્વરૂપ ધર્મ પણ જો ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદો માનવામાં આવે, તો ચૈતન્યના એકરસપણાનો વિરોધ થાય છે; માટે એકત્વ પણ મિથ્યા જ છે. એકનો જ મુદ્દલ અભાવ છે, માટે એકત્વનો તથા દ્વિત્વનો બંનેનો અભાવ છે. એકત્વ વિના દ્વિત્વ ઘટતું નથી અને દ્વિત્વ વિના એકત્વ ઘટતું નથી. ઉપદેશ આદિ વ્યવહારને માટે વ્યવહારદૃષ્ટિનું તથા પરમાર્થદૃષ્ટિનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે, તોપણ બે પ્રકારની સત્તા માનવામાં આવવાથી પારમાર્થિક સત્તાવાળા બ્રહ્મમાં, વ્યાવહારિક સત્તાવાળા જીવ તથા જગતરૂપ દ્વૈતનો કશો વિરોધ નથી. જેમ બીજથી આરંભીને ફળ સુધીના પદાર્થો પોતામાં સરખી રીતે રહેલા એક દ્રવ્યમય જ છે, તેથી તે એક દ્રવ્યમાં જ બીજાદિરૂપ જુદાપણાની કલ્પના થયેલી છે; તેમ સઘળાં કાર્યકારણો પોતામાં સરખી રીતે રહેલાં બ્રહ્મમય જ

*આ તેત્રીસમા સર્ગમાં જીવ તથા જગતરૂપ ભેદો મોહથી કલ્પાયેલા હોવાને લીધે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં ટકી શકતા જ નથી. એ વિષેની યુક્તિઓ કહેવામાં આવશે.

÷ એક ગાય બીજી ગાયથી જુદી પડે તે સજાતીય ભેદ; એક ગાય ભેંસથી જુદી પડે તે વિજાતીય ભેદ અને તે ગાય પોતાના અંગના અવયવોથી જુદી પડે તે સ્વગત ભેદ કહેવાય છે. બ્રહ્મ આ ત્રણે ભેદથી રહિત છે.

છે; તેથી તે બ્રહ્મમાં જ કાર્યકારણ આદિરૂપ જુદાપણાની કલ્પના થયેલી છે, માટે કશો ભેદ છે જ નહિ. જે બ્રહ્મ છે, તે દૃશ્ય વિકારોની કલ્પનાથી પોતે જ દૃશ્ય વિકારોરૂપે સ્ફુરે છે એમ સિદ્ધાંત પક્ષમાં માનવામાં આવે છે; માટે કલ્પિત વિકારો અધિષ્ઠાનરૂપ સારવાળા હોવાને લીધે અધિષ્ઠાનથી જુદા પડતા નથી.આ સઘળો વિકાર આદિ વિકલ્પ સદ્‌વસ્તુ(બ્રહ્મ)-માંથી જ ઊઠીને જુદાં જુદાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગી થવાથી ભોગમાં મળી જાય છે અને ભોગનું ચૈતન્યમાં મિલન થાય છે; માટે સઘળા વિકલ્પોનો સાર ચૈતન્યમાત્ર જ છે. જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સસલાંમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જવ વગેરેનો અંકુર પણ અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય જણાય છે, તેને પ્રસિદ્ધ જળના તરંગો પર્વતોની ટોચ ઉપર કલ્પાયેલા સમુદ્રના તરંગો બરાબર છે અને તે પર્વત પણ સસલાનાં શિંગડાં બરાબર છે; કારણ કે એ ત્રણેમાં* પોતાથી અસત્‌પણું અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્‌પણું સમાન છે. જળતરંગાદિક વ્યાવહારિક પદાર્થો છે, ઝાંઝવાનાં પાણીના તરંગો પ્રાતિભાસિક પદાર્થો છે અને સસલાનાં શિંગડાં વગેરે બિલકુલ ન સંભવે તેવા પદાર્થો છે. એવી રીતના પેટા વિભાગોના ભેદો પણ મૂર્ખને જ થાય છે; કેમ કે સઘળા પદાર્થો પોતાની સત્તાથી મિથ્યા હોવામાં અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્ હોવામાં સરખા જ છે. પરસ્પરથી વિલક્ષણ જણાતા જગત સંબંધી સઘળા પદાોર્થોને, તત્ત્વબોધ એક પ્રકારના કરી નાખે છે; માટે આવા વિષયમાં વધારે યુકિતઓ કહેવાનું શું કશું પ્રયોજન નથી. પદાર્થોના ભેદો તો ભ્રમ હોવાથી પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાય છે, તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન જ છે; તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભેદભાવો યુકિતઓથી દૂર થતા નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ! તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મની સર્વે શકિતઓ અને જગતોરૂપી આકારવાળું માયિક રૂપ, જેમ જળથી તરંગોના ફેણ તથા કલ્લોલો આદિ જુદાં પડતાં નથી, તેમ બ્રહ્મથી જુદાં પડતાં નથી. જેમ પુષ્પો, કૂંપળો અને પાંદડાં વગેરે પદાર્થો લતાથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્વિત્વ, એકત્વ, જગતપણું, તુંપણું તથા હુંપણું ઈત્યાદિ કોઈ પણ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. દેશ, કાલ તથા વિકાર આદિ જે કોઈ ભેદ ચૈતન્યમાં પ્રતીત થાય છે, તે પોતાથી અસત્ છે અને ચૈતન્યની સત્તાથી સત્ છે; માટે' ચૈતન્યમાં દ્વિત્વ કેમ આવ્યું? એવી રીતનું તમારું પૂછવું જ ઘટતું નથી. ચૈતન્યમાં દ્વિત્વ મુદ્દલ આવ્યું જ નથી; દેશ, કાળ, ક્રિયા અને નિયમ ઈત્યાદિ શકિતઓ ચૈતન્યથી જ સત્તા પામેલી છે, માટે ચૈતન્યરૂપ જ છે. જેમ લહરી તથા કલ્લોલ આદિ જે કાંઈ છે તે સઘળું જળ જ છે, તેમ ચિત્ત, વિષયો, ચિત્તની ચેષ્ટાઓ અને બ્રહ્મથી માંડીને ઝાડના ઠૂંઠા સુધીના સઘળા પદાર્થો તથા નામો ચૈતન્ય જ છે. જેમાં તરંગો મુદ્દલ સંભવતા જ નથી એવા પરમ ચૈતન્યરૂપ મહાસાગરમાં તરંગની જેમ જે વિવર્ત થાય છે, તે જ દૃશ્યનો સંબંધ છે, એ જ પરબ્રહ્મ સત્ય, ઈશ્વર, શિવ, શૂન્ય, એક અને પરમાત્મા ઈત્યાદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે રૂપો તથા નામોથી પર જે પરમાત્માનું નિર્મળ રૂપ છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે મારું તત્ત્વ છે. આ જે આકાર જોવામાં આવે છે, તે હું નથી. મારા તત્ત્વને મન કે વાણી પહોંચી શકે એમ નથી. જે કાંઈ આ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાચૈતન્યરૂપી લતાનાં ફળ, પુષ્પ તથા પલ્લવ વગેરે રૂપ છે. એ લતાથી કાંઈ પણ ભિન્ન નથી. કેમકે તેમાં કલ્પાયેલાં હોવાને લીધે તેનાં જ છે. જીવપણું તથા જગતપણું કે જેઓ ખોટાં જ છે, તેઓ વિષે વિવેકને માટે પૂછતા હો, તો સાંભળો કે એ ચૈતન્ય જ્યારે અવિદ્યારૂપ વિચિત્ર રંગવાળા ચશ્માને ધારણ કરે છે, ત્યારે 'જીવ' એ નામવાળું થઈને, જેમ ચંદ્ર બેપણાને દેખે તેમ જીવપણાને તથા જગત-પણાને દેખે છે; અને પોતાના સંકલ્પથી જ 'હું

* તાત્પર્ય એ છે કે, અત્યંત અસંભવ વસ્તુઓનું પણ અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) સત્ય તેમ જ તે અધિષ્ઠાન વિના વ્યવહારની વસ્તુઓ પોતે સત્ય નથી.

જડ છું' એવી ભાવના કરીને, પોતાથી જ પોતાના જ વિકલ્પોથી ભરેલા દેહાદિકપણાને પ્રાપ્ત થયેલા જેવું થાય છે. પોતે જોકે નિષ્કલંકરૂપી જ રહેલ છે, તોપણ પોતાના કલ્પિત લિંગશરીર નામના રૂપથી સંસારરૂપ નદીને પામીને ઉપાધિવાળા ચેતનથી જ (જીવથી જ) ચેતનવાળું થાય છે. પોતે ચૈતન્યરૂપ છતાં દૃઢ ભાવનાથી લિંગશરીરમાં એકપણાના અભ્યાસને પામેલા જીવપણાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યમય જીવ ચૈતન્યતત્ત્વના પ્રકાશથી શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ ક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવપણાને પામેલું લિંગશરીર પાંચ મહાભૂતવાળા સ્થૂળ દેહના સંસ્કારથી યુક્ત થઈને તે સ્થૂળ દેહની પ્રાપ્તિ માટે 'અન્ન તથા બીજાદિક રૂપ દ્રવ્ય હું છું' એવી સારી પેઠે ભાવના કરે છે. એ દ્રવ્ય પ્રાણીના ખાવામાં આવતાં, તરત વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ગર્ભાધાનના ક્રમથી હું 'પ્રાણવાળો સ્થૂળદેહ ઉત્પન્ન થયો છું' એમ સમજી બેસે છે. અનુભવવાળું બ્રહ્મ જ ઉપર કહેલા અહંતા વગેર ક્રમથી સ્થૂળદેહના અનુભવની ભ્રાંતિમાં પડીને ઈન્દ્રિયો આદિથી સ્થાવર—જંગમોને જાણે છે અને તેઓની ભાવનાથી પોતે પણ સ્થાવર-જંગમરૂપ થાય છે. કાકતાલીય* ન્યાયથી કર્મના યોગરૂપ નિમિત્તથી પૂર્વયોનિનો દૃઢ અભ્યાસ જતો રહેતાં અને નવી યોનિની વાસનાનો સંબંધ થતાં, એક આકારને મૂકીને બીજા આકારને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ માણસને વેતાલનો વિકાર કરવાથી ખુલ્લો વેતાલ મોઢા આગળ ખડો થાય છે, તેમ એકને જ દ્વિત્વની વાસનાથી દ્વિત્વ (દ્વૈત) ખડું થાય છે. જેમ પુરુષને 'હું કશું કરતો નથી' એવા સંકલ્પથી કર્તાપણું ટળી જાય છે, તેમ આત્માને પણ 'દ્વૈત નથી જ' એમ સમજવાથી દ્વૈત મટી જાય છે. આત્મા એક છતાં તેને દ્વિત્વના સંકલ્પથી દ્વિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત કે જે અનેક છે, તેને પણ જો અદ્વિતીયની ભાવના થાય તો દ્વિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરમાત્માપણાને લીધે, વિકારાદિકથી રહિતપણાને લીધે અને સર્વદા વ્યાપકપણાને લીધે આત્મામાં દ્વિત્વ છે જ નહિ. હે વસિષ્ઠમુનિ! મનોરાજ્ય તથા ગંધર્વનગરની જેમ જે પોતાના જ સંકલ્પથી મિથ્યા રચાયેલ હોય છે, તે સંકલ્પ ન કરવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. સંકલ્પની રચના કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ સંકલ્પનો નાશ કરવામાં પરિશ્રમ પડતો નથી; કેમ કે ઉદાસીનપણામાત્રથી સંકલ્પનો ક્ષય પોતાની મેળે જ થાય છે. મનોરથથી રચાતી નગરીની સૃષ્ટિમાં સંકલ્પરૂપ કારીગરની જરૂર પડે છે. પણ તે નગરીનો ક્ષય કરવામાં તે કારીગરનો ખપ પડતો નથી. પુષ્ટ થયેલા સંકલ્પથી જે કાંઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તે સંકલ્પ ટળી જવાથી દૂર થાય છે, તેનો ક્ષય કરવામાં બીજી કશી મહેનત કરવી પડતી નથી. માણસ જો કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ કરે તો દુઃખમાં ડૂબે છે અને કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ ન કરે તો અક્ષય સુખ પામે છે. જો તમારું મન સંકલ્પરૂપી સર્પથી રહિત નહિ થાય, તો સર્વ સદ્‌ગુણોવાળા નંદનવનમાં રહેવા છતાં પણ તમને શાંતિ મળશે નહિ. પોતાના વિવેકરૂપી પવનોથી સંકલ્પરૂપી વાદળાંનો ક્ષય કરી શરદૃતુના આકાશની જેમ પરમ નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાઓ. સંકલ્પોરૂપી ભરપૂર નદીને સંકલ્પરહિત ચિંતામણિ મંત્રથી સૂકવી નાખો અને તેમાં તણાતા જતા આત્માને આશ્વાસન આપી મન વગરના થાઓ. ચિદાત્મા કે જે હૃદયરૂપી આકાશમાં સંકલ્પરૂપી પવનથી ચલિત થઈને પાંદડાંનાં તથા ખડના ટુકડાની પેઠે ભમ્યા કરે છે, તેને પકડી લઈને તેના ખરા સ્વરૂપનું અવલોકન કરો. પોતામાં પોતાના જ સંકલ્પોથી થયેલા મલિનપણાને પોતાથી જ ટાળી નાખી, પરમ સ્વચ્છપણાને પ્રાપ્ત થઈને, પરમ આનંદવાળા થાઓ. આત્મા પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાને લીધે, પોતાના સંકલ્પથી જે વસ્તુની જ્યારે જેવી રીતની ભાવના કરે, તે વસ્તુને પોતાના સંકલ્પના બળથી ત્યારે, તેવી રીતની દેખે છે. બ્રહ્માકારની ભાવના કરે તો બ્રહ્માકાર દેખે છે

*કાગડાનું બેસવું અને ડાળનું પડવું તે, એટલે અચાનક બનાવ બનવો.

અને ભોગવવાના આકારની ભાવના કરે તો ભોગ્યાકાર દેખે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ જગતરૂપી ભ્રમ સંકલ્પમાત્રથી જ ઊઠ્યો છે, માટે સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જાય છે. સંકલ્પરૂપી પૂર્વવાયુએ એકઠું કરેલું જન્મોરૂપી વાદળાંઓનું જૂથ અસંકલ્પરૂપી પશ્ચિમવાયુના સ્પર્શથી બ્રહ્મરૂપ સ્પર્શથી આકાશમાં લય પામે છે. આ તૃષ્ણારૂપી કાંટાવાળી લતા કે જે અત્યંત જામેલી છે, તેને સંકલ્પરૂપી મૂળ ઉખેડીને સૂકવી નાખો. જેમ ગંધર્વનગર પ્રતિભાસથી ઊઠે છે અને પ્રતિભાસથી ક્ષય પામે છે, તેમ સંસારરૂપી વિભ્રમ પ્રતિભાસથી ઊઠે છે અને પ્રતિભાસથી જ ક્ષય પામે છે. આમ હોવાથી 'દૃષ્ટિસૃષ્ટિ' (જેવી નજર તેવું જગત) પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જ જગતનો પ્રતિભાસ દુઃખદાયી થાય છે, પણ અજ્ઞાન ટળી ગયા પછી દુઃખદાયી થતો નથી. પોતાના રાજાપણાને ભૂલી ગયેલો રાજા ત્યાં સુધી જ શોક કરે છે કે જ્યાં સુધી હૃદયમાં 'હું રાજા છું' એવી તેને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેવી જ રીતે પોતાના બ્રહ્મપણાને ભૂલી ગયેલો પુરુષ ત્યાં સુધી જ શોક કરે છે, કે જ્યાં સુધી હૃદયમાં 'હું બ્રહ્મ છું' એવી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત નથી. જેમ શરદઋતુ આવતાં, વર્ષાઋતુનાં વાદળો આકાશને ઢાંકી શકતાં નથી, તેમ 'હું બ્રહ્મ છું' એના સ્મરણથી સંસાર દૂર થયા પછી સંસાર દુઃખરૂપ થતો નથી; કેમ કે જેમ વીણાના સ્વરોમાં જે ઉચ્ચ સ્વર હોય તે જ સાંભળવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તની જે ચેષ્ટા પ્રબળ પ્રવાહવાળી થાય તે જ વધે છે, 'હું એક જ આત્મા છું' એવી ભાવનાને દૃઢ કરો. એ ભાવનાથી યુક્ત થશો, તો તમે બ્રહ્મ થઈ રહેશો. આ ભાવનારૂપ પૂજાથી જ પૂજ્ય દેવરૂપ થવાય છે, પણ બીજી પૂજાથી થવાતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી આ બાહ્ય પૂજન તમારા જેવાઓને સંભવતું જ નથી. જેઓને તુચ્છ ફળોમાં અનુરાગ હોય તેઓએ જ બાહ્ય પૂજન કરવું જોઈએ. એક પરમાર્થ સત્ય પરબ્રહ્મદેવ જ તમારે માટે ઉત્તમ પદરૂપ છે. બાહ્ય પૂજાઓમાં પૂજન કરનાર ષોડશોપચારથી જે પ્રતિમા તથા લિંગ આદિની પૂજા કરે છે, તે સઘળું તુચ્છ જ હોય છે; કેમ કે એ સઘળી સામગ્રી મનના સંકલ્પોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાથી કલ્પનામાત્ર જ છે. ૧—૫૦

एवं ह्यसंभवदिदं त्वविरागभाजस्त्वत्तत्त्वमुत्तमपदं परमेकदेवः। पूजासु पूजकसुपूजनपूज्यरूपं किंचिन्नकिंचिदिव चित्तपदैकमूर्तिः ॥५०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દ્વૈતૈક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૩૩મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

પશ્યંતી ઇત્યાદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન

શ્રીઈશ્વર ઉવાચ

**इत्थं स्थितमिदं विश्वं सदसद्वेवरूपि च।
द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तं युक्तं द्वैतैक्यमप्यतः ॥१॥**

સદાશિવ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! આ રીતે આ જગત બાધની દૃષ્ટિથી અસત્ છે અને અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિથી સત્ તથા બ્રહ્મરૂપ છે; તેમ જ પરમાર્થમાં દ્વિત્વથી તથા એકત્વથી રહિત છે અને વ્યવહારમાં દ્વિત્વ તથા એકત્વની સાથે પણ છે, આમ વ્યવસ્થા માનવાથી શંકાઓને અવકાશ જ રહેતો નથી. ચૈતન્યને મોહથી જે જડભાવ થયો છે, એ જ સંસાર છે. ચૈતન્યને સંસાર જ નથી એમ વિચારવામાં આવે, તો તે ચૈતન્ય મોહરહિત જ છે અને અભિન્ન તથા અદ્વૈત છે. 'હું દૃશ્ય દેહાદિકરૂપ છું' એવું અભિમાનરૂપ કલંક પ્રાપ્ત થવાથી ચૈતન્ય બંધાઈ જાય છે. અને 'હું દૃશ્ય દેહાદિકરૂપ નથી પણ તેઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છું એટલે મારામાં દૃશ્ય દેહાદિક સઘળું કલ્પિત જ છે' એમ સમજવામાં આવે, તો તે ચૈતન્ય મુક્ત થાય છે. જડ પદાર્થોના રૂપની ભાવના કરવાને લીધે ચૈતન્ય દ્વિત્વને

*આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તની પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ભૂમિકાનો ઉપદેશ કરીને સદાશિવની ત્રીજી ભૂમિકાની વિશ્રાંતિની કથા કહેવામાં આવશે.

પામીને પોતાના અખંડપણાને ભૂલી જાય છે; અને દેહનાં સુખદુ:ખાદિકથી મિશ્રિત થયેલી મિથ્યા સ્થિતિને ક્ષણમાત્રમાં વરી લે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એ ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, અખંડ છે, સત્ય છે કે અસત્ય છે, ઈત્યાદિ વિકલ્પરૂપ સઘળા શબ્દોથી રહિત છે. જો કે એ ચૈતન્ય વ્યવહારમાં સર્વ પદાર્થોના નામરૂપે છે, તોપણ વાસ્તવિક જોતાં સઘળાં નામો તથા રૂપોથી રહિત જ છે. જે કાંઈ છે, તે સઘળું અન્ય કાંઈ નથી પણ શાંત બ્રહ્મ જ છે. આકાશની જેમ પ્રથમ ખૂલેલી માયાશક્તિને લીધે જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર અથવા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રણ માર્ગોથી પ્રવર્તેલું આ જગત મનથી જ ગોઠવાયેલું છે. એથી જે અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે ગોઠવાયેલું વિસ્તાર પામેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિચારના બળથી ઈન્દ્રિયો તથા અવયવોવાળું મન કપાઈ જતાં અને સત્યપદના સાક્ષાત્કારથી જગતરૂપી જાળ લય પામી જતાં કલ્પનારૂપ હોવાને લીધે મૂળથી જ વીંખાયેલો આ સંસાર છેદાય છે અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્યંતી, તુર્યા અને તુર્યાતીતા એ નામની ત્રણ ભૂમિકાઓમાં (દરજ્જાઓમાં) અનુક્રમે જીવન્મુક્તની સ્થિતિ થાય છે. તેમાં 'પશ્યંતી' નામની ભૂમિકા પ્રથમ છે તેને પ્રાપ્ત કરી, જીવન્મુક્ત પુરુષ શેકેલા બીજની જેમ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. જેમ શરદઋતુમાં વાદળો દૂર થવાથી આકાશ નિર્મળ થાય, તેમ વિષયોની સ્મૃતિ દૂર થતાં મન નિર્મળ બને છે અને વિષયો હોવા છતાં જીવન્મુક્ત ચૈતન્યસ્વભાવમાં રહે છે. તે સર્વેની સામાન્ય સત્તાસ્વરૂપને મેળવે છે. તે જીવતાં જ સંસારરૂપી મહાસાગર તરી જાય છે. ફરીથી જાગવું ન પડે તેવી સ્વયંપ્રકાશવાળી સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જીવન્મુક્ત સર્વવ્યાપક પોતાના સ્વરૂપપદને મેળવી આરામ સેવે છે. સઘળાં દૃશ્યોનો બાધ થતાં અપરોક્ષ દૃશ્યમાત્ર બાકી રહેવાથી આ પહેલી ભૂમિકા પશ્યંતી કહેવાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! મન ક્ષીણ થતાં જીવન્મુક્તની જે પહેલી પદવી થાય છે, તે મેં તમારી પાસે કહી. હવે દૃઢતાને લીધે અત્યંત પવિત્રતાવાળી જીવન્મુક્તની બીજી પદવી વિષે કહું છું, તે સાંભળો. જ્યારે એ પશ્યંતી ભૂમિકાને જ અભ્યાસને લીધે મનથી રહિત થઈ જાય છે, ચૈતન્યશક્તિની શાંતિવાળી થાય છે, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાણી અને ઈન્દ્રિયોરૂપ જ્યોતિઓથી રહિત થઈ જાય, અંધકાર, અજ્ઞાન તથા તેનાં કાર્યોથી પણ રહિત થઈ જાય, વિસ્તીર્ણ આકાશની જેમ સુંદર થાય, ઘાટી સુષુપ્તિની જેમ, ખીલાના ગર્ભની ગોઠવણ જેમ સિંધવની અંદર રહેલા રસની જેમ વાયુની અંદર રહેલી ચલનશક્તિની જેમ તથા પરમ પરિણામ પામીને આકાશમાં રહેલી શૂન્યશક્તિની જેમ પરમાકાશને (શુદ્ધ આકાશને તથા બ્રહ્મને) પામેલી જેવી થઈ, જેમ જળ ચપળતાને છોડી દે, વાયુલહર ચલનને છોડી દે તથા પુષ્પગુચ્છ સુગંધને છોડી દે, તેમ દૃશ્ય અંશમાં રહેલી આતુરતા છોડી દે, (પોતાથી વ્યુત્થાન વગરની જ થાય છે) કાળ તથા વસ્તુની મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે છોડી દઈ, કોઈ પણ દૃશ્યની કલ્પના ન કરે, જડતાવાળી ન રહે, કાંઈ પણ સંબંધવાળી ન રહે, વિસ્તીર્ણ થાય અને કોઈ પણ શબ્દથી ન કહેવાઈ શકાય એવી દેશ, કાળ આદિના માપથી રહિત મહાસત્તાના પદને પામેલી, જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અને વિરાટથી, હિરણ્યગર્ભ તથા અવ્યાકૃતથી ચોથા અંશરૂપે સ્પષ્ટ થતી, નિર્દોષ, નિષ્કલંક અને સર્વ નિમિત્તો, સર્વ કાળો તથા સર્વ દેશોમાં તથા પ્રકાશો તથા આનંદોથી અધિક ઉત્કર્ષવાળી સાક્ષીની પેઠે રહેલી કોઈ સત્તાને ધરે ત્યારે એ તુર્યા* નામની જીવન્મુક્તની બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. હે સારા નિયમોવાળા અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ

* તુર્યા એટલે ચોથી અવસ્થા. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ છે, તેથી પર જે સમાધિદશા પ્રાપ્ત થાય છે તે ચોથી અવસ્થા ગણાય છે.

વસિષ્ઠમુનિ! આ તમને બીજી ભૂમિકા કહી. હવે ત્રીજી ભૂમિકા કહું છું, તે સાંભળો. બ્રહ્માકાર, અખંડવૃત્તિ અને વૃત્તિથી વ્યાપ્ત બ્રહ્મ, એના એકીભાવને લીધે, જે ગ્રહણ કરે તે (ગ્રાહક) ભાગ અને જેનું ગ્રહણ થાય તે (ગ્રાહ્ય) ભાગ તે બંનેથી રહિત, બ્રહ્મ તથા આત્મા ઈત્યાદિ શબ્દોથી તથા તેઓના અર્થોથી અતીત (અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની પ્રતિષ્ઠાથી જ ગમ્ય) છ પ્રકારના 'અસ્તિ, 'જાયતે' આદિ ભાવવિકારોથી રહિતપણાને લીધે કાળથી સ્થિર, અજ્ઞાનપણાથી પણ પર, પોતાના સ્વરૂપથી જ નિષ્કલંક તુર્યાતીત (તુર્યા નામની અવસ્થાથી પણ પર) ઈત્યાદિ નામોવાળી હોવાથી પરમ પુરુષાર્થરૂપ, પરથી પણ પર, પરમ અવધિરૂપ, સઘળાં મંગળોમાં પ્રધાન મંગળરૂપ, મુખ્ય અને નામ, રૂપ આદિ (વિચ્છેદ)થી રહિત જે ચૈતન્યમાં પવિત્ર સ્થિતિ થાય છે, તે તુર્યાતીતા નામની જીવન્મુકતની ત્રીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા અખંડ ઉપાસનાના સઘળા માર્ગોથી તથા તે તે માર્ગોથી ઊંચી પદવીઓને પામેલાઓથી પણ દૂર છે; અને મેં પોતે અનુભવેલી છતાં પણ મારાથી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકાતું નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ ! જાગૃત આદિ, માર્ગોથી તથા તુર્યાથી પણ અતીત, આ જે પદ મેં તમારી પાસે કહ્યું, તેમાં જ તમે સર્વદા રહો. એ પદ જ અવિનાશી દેવ છે, બીજો કોઈ દેવ અવિનાશી નથી. હે મુનીશ્વર ! આ સઘળા જગતનું ઉપાદાન કારણ એ પદ જ છે, માટે સઘળું જગત તન્મય જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે પદને ઉપાદાનકારણપણું પણ સંભવતું નથી, એમ વિચારવાથી આ જગત બ્રહ્મમય નથી પણ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે મિથ્યા પદાર્થ હોય તે અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોય એમ તો સંભવે જ નહિ. જગત કેવળ કલ્પિત હોવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ જ છે; માટે અધિષ્ઠાનરૂપે જોઈએ તો જગતથી કાંઈ સૃષ્ટિ પણ થતી નથી અને કાંઈ લય પણ થતો નથી, પરંતુ સઘળું જગત શાંત છે, સઘળા સમ પદાર્થો કરતાં પણ વધારે સમ છે અને સ્વરૂપના ખજાના જેવું જ દેખાય છે. દ્વિત્વ તથા એકત્વથી રહિતપણાને લીધે સ્વરૂપમાં ક્ષોભનો સંભવ ન હોવાને લીધે અખંડ ચૈતન્યરૂપપણાને લીધે, વિકારો વગેરેથી રહિતપણાને લીધે અને લાંબા કાળ સુધી રહેનારા આકાશ આદિ નિત્ય પદાર્થો પણ તેની પાસે અનિત્ય હોવાને લીધે, તે સ્વરૂપ સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ. બાળકોએ મનોરાજ્યથી કલ્પેલાં શિલાઓની અંદરનાં ઘરો, કે જેઓને આપણે અસત્ માનીએ છીએ, અને આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગત સંબંધી પદાર્થો, કે જેઓને આપણે સત્ માનીએ છીએ, તેઓ પણ સર્વ વસ્તુતઃ ચિદ્ઘન હોવાને લીધે તેમાં જરા પણ ભેદ નથી. જે કાંઈ છે તે સઘળું મહામંગલરૂપ, શાંત વાણીના વિલાસથી અગમ્ય, ૐકારની અર્ધમાત્રાની નાદબિંદુશકિત તથા શાંતા નામની માત્રાઓમાં ચોથી માત્રારૂપ છે અને એ જ પરમ ગતિ છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: સદાશિવ આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપતાં શબ્દથી પર, સંસારના પારરૂપ, એકરસ, પરિણામના વિકાર વિનાના પરમપદ ચૈતન્યમાં લીન થયા એટલે વસિષ્ઠ અને પાર્ષદગણો પણ તે તે પદમાં શાંત થયા અને આ પ્રમાણે ચેષ્ટારહિત થઈ તે બધા વસિષ્ઠના આશ્રમમાં બે ઘડી રહ્યા. ૧—૩૧

इत्युक्तवानमलदृक् परिणामतोऽस्मिन्पारे पदे समुपशान्तरवाभिधाने। तूष्णीमतिष्ठदमुना मुनिना च सार्धं विश्रांतवृत्तिरथ तत मुहूर्तमीशः ॥३१॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પશ્યંતી ઈત્યાદિભૂમિકાનું વર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૪મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો*

સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

ततो मुहूर्तेन हरो गौरीकमलिनीश्वरः ।
मद्विकासोन्मुखः स्वैरं विकासं बहिरादधे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! બે ઘડીવાર પછી આ રીતે મને બોધ આપીને જેમ સરોવર કમળના વનને આનંદ આપે, તેમ પાર્વતીને આનંદ આપનારા મહાદેવ પોતે સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. જેમ વાદળાંના અથવા પૃથ્વી તથા આકાશના પડમાં ઉદય પામેલો કિરણોના સમૂહરૂપ સૂર્ય દિવસને જણાવે છે, તેમ ત્રિપુંડધારી સુંદર મુખવાળા મહાદેવનાં નેત્ર ખૂલવાથી તે સમાધિમાંથી જાગ્યા હોય તેમ લાગતું હતું; પછી સદાશિવે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સદાશિવ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે પ્રથમ વિચાર કરીને પ્રમાણોથી પ્રત્યગાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો જ તરત નિર્ણય કરો; અને એ પ્રત્યાગાત્મામાં, જેમ પવન રજ આદિથી આકાશમાં મલિનતા કરી નાખે છે, તેમ બહિર્મુખ વૃત્તિ પ્રત્યગાત્માને મલિન કરી, અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે જડ ભાગનો સ્વીકાર કરશો નહિ. જડ ભાગોની બાબતમાં જે કાંઈ જાણવું જોઈએ, તે સઘળું તમે જાણી ચૂક્યા છો, તો હવે ભ્રાંતિરૂપ જડ ભાગોનો વિચાર કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષને ભ્રાંતિરૂપ જડ પદાર્થોમાં લેવા જેવું કે છોડી દેવા જેવું કાંઈ નથી, જડ પદાર્થોરૂપ વિકલ્પો કે જેઓ ક્ષણિક સુખદુઃખોની ખટપટોથી ભરેલા છે, તેઓને કાપી નાખવામાં જો તમે તલવારરૂપ થશો તો જ ધીર કહેવાશો; માટે આસ્થા રાખીને ધીર તથા આત્મદ્રષ્ટા થાઓ. દૃશ્યોના સ્પર્શ વગરના પોતાના ચૈતન્ય આત્મામાં રહેવું એ જ મુખ્ય સંકલ્પ છે. એ સ્થિતિથી રહેવામાં જો તમે અસમર્થ હો તો આત્માના બોધને માટે શ્રવણાદિકમાં અનુકૂળ આવે એટલી બાહ્ય દૃષ્ટિ રાખીને આત્માની પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર યત્ન કરો. આત્માની પ્રાપ્તિને માટે મુદ્દલ યત્ન નહિ કરતાં બેસી રહેવાથી શો પુરુષાર્થ છે? કશો નથી. સદાશિવે એટલું કહીને 'તમે દેહાદિક બાહ્ય પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિવાળા થાઓ નહિ' એવા આશયથી મને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

સદાશિવ બોલ્યા: આ દેહરૂપી ઘર પ્રાણને લીધે યંત્રની પેઠે ક્રિયા કર્યા કરે છે ને જો પ્રાણથી રહિત થાય તો ગતિનો ત્યાગ કરીને મૂંગાની જેમ રહે છે. ગતિને અનુકૂળ જે ક્રિયાશકિત છે, તે પવનની છે અને જે જ્ઞાનશકિત છે, તે આત્મચૈતન્ય જ છે. એ જ્ઞાનશકિત અથવા ચિદાત્મા નિરાકાર આકાશથી પણ સ્વચ્છ અને સર્વ જગતના કારણરૂપ છે. ક્રિયાશકિતના મૂળરૂપ પ્રાણ અને આશ્રયરૂપ દેહ પરસ્પરથી જુદાં પડીને નષ્ટ થઈ જતાં, ક્રિયાશકિત પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ ચિદાત્મા કે જે આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે, તે તો કદી પણ નષ્ટ થતો નથી. એટલા માટે આત્મા વિના બીજાને સત્ય સમજવારૂપ ભ્રાંતિને ત્યજી દો. જેમ નિર્મળ અરીસામાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ લિંગદેહથી યુક્ત થયેલા સ્થૂલદેહમાં ચૈતન્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! જેમ મેલવાળા અરીસામાં પાસે પડેલી વસ્તુ પણ દેખાતી નથી, તેથી લિંગદેહ વિનાના સ્થૂળદેહમાં ચૈતન્ય દેખાતું નથી. જોકે ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે, તોપણ બહારના આકારરૂપે ખીલેલી બુદ્ધિની વૃત્તિના કારણથી જ દેહાદિકનું ચલન કરવામાં તે સમર્થ થાય છે. એ આત્મચૈતન્ય અથવા જીવચૈતન્ય બ્રહ્માકાર બોધથી માયારૂપ કલંકને છોડી નિર્મળ થાય તો પોતે જ પરમ કલ્યાણ કૈવલ્યરૂપ થઈને રહે છે. સર્વને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપનારું ચૈતન્યનું જે બહાર પ્રકાશતું રૂપ છે એ જ પરમ દેવ કહેવાય છે. એ

*આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ દેવતાઓના પરમ પિતારૂપ જે મોટા દેવ પરમાત્મા છે, તે જ પૂજ્યોની પરાકાષ્ઠા છે એમ કહેવામાં આવશે.

ચૈતન્યની વધારે શક્તિ ખીલવાથી જ વિષ્ણુ, શિવ, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્ય આદિ પુરુષો દેવતાઓ ગણાય છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સઘળાં વ્યષ્ટિચૈતન્યોની ખાણરૂપ દેવતાઓને પણ સત્તા વગેરે આપનાર, સર્વ દેવતાઓના ધ્યેય અને પરમધામના અધ્યક્ષ છે. એ મહાચૈતન્યના સર્વસામાન્ય પ્રકાશને પામવાથી જેઓ મિથ્યા મોહને વશ થતા નથી, તેઓ જગતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ ઈત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમ તપાવેલા લોઢામાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને જેમ સમુદ્રમાંથી બિંદુઓ નીકળે છે, તેમ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ દેવતાઓ એ મહાચૈતન્યમાંથી નીકળેલા છે. આ પણ એક વ્યવહારની દૃષ્ટિથી કહેવામાત્ર છે; પણ વાસ્તવિક એ છે કે જેમ રજ્જુમાં ભ્રાંતિરૂપ સર્પાદિક થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ થયા છે. ભ્રમોનાં બીજરૂપ અને અવિદ્યા સંબંધી જાળને કરનારા બ્રહ્માદિક દેવતાઓના હોવાથી જ વેદોના અર્થો અને ઉપાસનાઓના ભેદો વગેરે, તે તે ઉપાયોના અધિકારી જીવો, જીવોની વાસનાઓ અને વાસનાઓથી થતા અનર્થો વગેરે સેંકડો તથા હજારો શાખાઓથી પોષાતી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામી છે. પછી તો એ અંતર વગરની અવિદ્યા વારંવાર એવી ફેલાયેલી છે અને તેને દેશકાળની ગોઠવણો પણ એવી પ્રાપ્ત થયેલી છે કે, તે વિષયનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. એટલા માટે જેમ પાંદડાંનો પરમ પિતા વૃક્ષ જ છે, તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ દેવતાઓનો પરમ પિતા એ મોટો દેવ પરમાત્મા જ છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં નામ ધરાવનાર સર્વરૂપ, સર્વને સ્ફુરણ આપનાર અને સર્વને સત્તા આપનાર એ સ્વયંપ્રકાશ દેવ જ પ્રણામ કરવા અને પૂજવા યોગ્ય છે. જે પુરુષ એ દેવને જાણે છે, એ દેવ સર્વ કાળમાં તથા સર્વ દેશમાં તે પુરુષને પ્રકાશે છે અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેનું સ્ફુરણ થવાથી એ જ વિષયરૂપ થાય છે. સર્વવ્યાપક અને સર્વદા સ્ફૂર્તિરૂપ હોવાને લીધે એ દેવનું આવાહન વગેરે કરવાની કે તેને માટે મંત્રો ભણવા વગેરેની કશી જરૂર નથી. એ સ્વયંપ્રકાશ દેવ સર્વ વસ્તુઓમાં અને સર્વ કાળમાં પાસે જ છે, માટે સર્વત્ર મળે એમ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જે જે વસ્તુનું અવલોકન કરવામાં આવે, તે તે વસ્તુમાંથી એ દેવ મળી આવે છે. વિષયો તેમ જ વિષયોનાં દર્શનો, મનનો અને સાક્ષીનાં સ્વરૂપોને એ દેવ જ ધરે છે. એ મોટો દેવ જ આદ્ય, પૂજ્ય, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, અર્ઘ્ય આપવા યોગ્ય અને જે જે કોઈ મોટામોટા જાણવાના પદાર્થો છે તેઓની પણ પરાકાષ્ઠારૂપ છે, એમ સમજો. વૃદ્ધાવસ્થા, શોક તથા ભયને મટાડનારા, એ દેવનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો અવલોકન કરનારા પ્રાણીને શેકેલા બીજની જેમ ફરીવાર જન્મ ધરવો પડતો નથી. જાણવામાં આવવાથી સર્વ પ્રાણીઓને અભય દેનાર, આદ્ય, યત્ન વગર સેવી શકાય એવું, જન્મરહિત અને પોતામાં જ રહેલું એ પરમાત્મારૂપ જે પરમ પદ છે, તે તમે જ છો; માટે બહારની દૃષ્ટિઓમાં શા માટે મોહ પામો છો? ૧—૨૮

सकलजंतुषु यत्त्वभयप्रदं विदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः! त्वमजमात्मगतं परमं पदं भवसि किं परिमुह्यसि दृष्टिषु ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

ઈશ્વરસ્વરૂપનિરૂપણ

श्रीईश्वर उवाच

ततश्चिद्रूपमेवैकं सर्वसत्तांतराश्रितम् ।
स्वानुभूतिमयं शुद्धं देवं रुद्रेश्वरं विदुः ॥ १ ॥

સદાશિવ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! આમ

*આ છત્રીસમા સર્ગમાં એ દેવથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ હોવાથી અને એ દેવ જ શુદ્ધ તથા સર્વથી અસંગ હોવાથી સર્વેશ્વર છે, એમ કહેવામાં આવશે.

છે એટલા માટે સર્વમાં સામાન્ય સત્તારૂપે રહેલ, પોતાના જ અનુભવરૂપ અને શુદ્ધ જે એક ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાના દર્શનમાત્રથી સંસારરૂપી રોગને ટાળે છે, પ્રકાશમય છે અને સર્વનું સ્વામિત્વ ધરાવે છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. એ જ નિર્મળ ચૈતન્યરૂપ મૂળતત્ત્વ, તે સઘળાં કારણોના કારણરૂપ, સંસારના પરમ સારરૂપ, પામવાના સઘળા પદાર્થોમાં મુખ્ય, સઘળાં બીજો-ના બીજરૂપ, પોતે કારણથી રહિત, નિર્દોષ, પોતાની સત્તાથી સઘળા પદાર્થોને સત્તા આપનાર, મન આદિથી અગમ્ય, સંસારના સ્પર્શથી રહિત, સર્વની બુદ્ધિઓની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનાર, જીવના પણ અંદરના સારરૂપ. પોતારૂપ સઘળાં દૃશ્યોને પ્રકટ કરનાર, દૃશ્યોના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ અને માયાથી પોતાની જ અનેક પ્રકારે ભાવના કરનાર છે. એ ચૈતન્યઘન પરમાત્મા નિર્મળ, ચક્ષુ આદિ તથા સૂર્ય આદિ પ્રકાશકોને પણ પ્રકાશ આપનાર, સૂર્ય આદિથી પણ જેને પ્રકાશ મળતો નથી એવા અલૌકિક પ્રકાશરૂપ, પોતે એક જ સર્વના બીજરૂપ અને સર્વ બીજોમાં સમૂહરૂપે રહેલા છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે. જગતની સત્તાનો તથા અવ્યાકૃતની સત્તાનો બાધ થતાં જે સાક્ષીભૂત ચૈતન્યમાત્ર રહે છે તે એ જ છે, બીજું કાંઈ નથી. એ ચૈતન્ય પૃથ્વી, જળ તથા તેજથી રહિત છે, સદ્રૂપ છે, શાંત છે અને વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક અવસ્થા-ઓથી રહિત છે. વિષયોમાં રાગરૂપ, ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર, વિષયોનો સંબંધ થતાં ચિત્તને તદ્રૂપ કરનાર, વિષયોનો વિયોગ થતાં ચિત્તને મલિન કરનાર અને પોતે નિરાકાર હોવા છતાં પણ તરત ચિત્રાદિકથી રંગાયેલી ભીંત સમાન થાય છે. એ મહાચૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક તેજમાં બ્રહ્માંડોરૂપી કરોડો ઝાંઝવાનાં જળો સ્ફુરેલાં છે, સ્ફુરે છે અને સ્ફુરશે. એ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યમાં પોતાની સત્તામાત્રથી જગતરૂપી પદ થયેલું છે, તે છતાં પણ કાંઈ થયેલું નથી. જેમ અગ્નિમાં પ્રભા, જ્વાળા તથા તણખા વગેરે થયેલું હોવા છતાં પણ તે અગ્નિથી જુદું નથી, તેમ મહાચૈતન્યમાં જગત થયેલું હોવા છતાં પણ તે મહાચૈતન્યથી જુદું નથી, એ મહાચૈતન્ય પોતાના ગર્ભમાં મેરુને રાખે છે અને મેરુને ઢાંકી દેનાર છે; છતાં પણ પરમાણુ સમાન છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે. એ મહાચૈતન્ય પોતાની અંદર મહાકલ્પને રાખે છે, છતાં પણ નિમેષરૂપ કહેવાય છે. એ મહાચૈતન્ય બે પરાર્ધ સુધીના કાળમાં રહે છે; છતાં પણ નિમેષપણાને છોડતું નથી. એ મહા-ચૈતન્ય વાળના અગ્રભાગથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તે છતાં પણ સઘળી પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત છે. સાતે સમુદ્રોથી વીંટાયેલી પૃથ્વી પણ એના અંતને પામતી નથી. એ પરમાત્મા સંસારની રચના કરતા નથી છતાં પણ કર્તાપણાને પામેલા છે અને મોટાં મોટાં કર્મો કરે છે, છતાં પણ કશું કરતા નથી. એ પરમાત્મા દ્રવ્ય છતાં પણ અદ્રવ્ય છે, અદ્રવ્ય છતાં પણ દ્રવ્ય છે, નિરાકાર છતાં પણ બ્રહ્માંડરૂપ છે અને બ્રહ્માંડરૂપ છતાં પણ નિરાકાર છે. આખા દિવસરૂપ છતાં પણ પ્રાતઃકાળરૂપ છે, પ્રાતઃકાળરૂપ છતાં પણ આખા દિવસરૂપ છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો પ્રાતઃકાળરૂપ પણ નથી, આખા દિવસરૂપ પણ નથી. અને મુહૂર્તરૂપ પણ નથી. મુહૂર્ત, પ્રાતઃ-કાળ તથા આખો દિવસ ઇત્યાદિક શબ્દોનું જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે, તે જ એ છે.* **भिंडि भिंडि खिले मत्ता पुररुषिच्छिलिखालघम् । विविच्चलितखदा लोका लाखो गुलुगुलुः ॥** અને **शिलि** ઇત્યાદિ અનર્થક વાક્યો અને વેદશાસ્ત્રાદિક સાર્થક વાક્યો પણ એ જ છે. જગતમાં બ્રહ્મરૂપ નહિ એવું કાંઈ પણ નથી અને મિથ્યારૂપ નહિ એવું પણ કાંઈ નથી. જેમાં સર્વ રહ્યું છે, જેથી સર્વ થયું છે, જે સર્વરૂપ છે, જે સર્વ સ્થળમાં છે અને જે સર્વદા સર્વમય છે, તે સર્વાત્મક તત્ત્વ-ને હું પ્રણામ કરું છું. **यत्रांतरालगहनेन** એ

* કોઈ પણ જાતના અર્થ વિનાનો નિરર્થક શબ્દસમૂહ હોય છે તેનો દાખલો અહીં ટાંકી બતાવ્યો છે.

શ્લોકના બે અર્થ થાય છે. એક અર્થથી વૃક્ષનું વર્ણન છે અને બીજાથી વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે: કુમળાં પાંદડાંની શોભાવાળી માલતીલતાઓ આ વૃક્ષને ચારે બાજુ આલિંગન આપીને રહેલી છે, તેથી તે વૃક્ષના મૂળથી લઈને ડાળી સુધીના બધા ભાગો ઢંકાઈ ગયા છે, એટલે તેની ઉપર ચડવું મુશ્કેલ છે; તે વૃક્ષ પોતાનાં ફળ, ફૂલ અને નવા અંકુરોથી ખૂબ જ શોભે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં વીજળીથી ચમકતા મેઘની શોભા પણ તેની આગળ ઓછી લાગે છે. આ રીતે વનમાં રહેલી સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી આ વૃક્ષ પર આવીને જ વાસ કરે છે, બીજા અર્થમાં ભગવાન વિષ્ણુનું વર્ણન છે: 'વનની સુંદર માળાઓથી શોભતા અનેક પુરુષોમાં વિષ્ણુની શોભા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તે વિષ્ણુનો વાસ ચૌદેય લોકમાં હોવાથી, તેમનાં દર્શન દુર્લભ છે. લક્ષ્મી તેમને આલિંગન આપીને જ રહેલાં છે, જે લક્ષ્મી પોતાની દિવ્ય કાંતિથી વીજળીથી ચમકતા મેઘની કાંતિને પણ ઓળંગી જાય છે.'

यत्रांतरालगहनेन विलासवत्या हेलाविलोलघनवर्जितयामलेन । मल्लेन पल्लवदलामलमालतीनां लक्ष्मीलताविरलिताबलितेव मुष्टिः ॥ १९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમેશ્વરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

સતના યોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા તથા અનંત શક્તિઓ

શ્રીઈશ્વર ઉવાચ

इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणी । तस्मिन् सर्वेश्वरे सर्वसत्तामणिसमुद्गके ॥ १ ॥

સદાશિવ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! ઉપર કહેલા શ્લોક વગેરેનું નિરર્થકપણું પણ જેમાં રહેલી સત્તાથી સાચા જેવું થઈ જાય છે, તે માયાશબલ અને સઘળી સત્તાઓરૂપી મણિઓના ડાબલારૂપ સર્વેશ્વર પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં નિર્મળ પ્રકાશવાળી કઈ કઈ બીજશકિતઓ સ્ફુરતી નથી, કે જેઓથી તે ચૈતન્યમાં વિચિત્ર જગતોનો આરોપ થાય છે? બીજરૂપી કણની અંદર રહેલી એ જ ચૈતન્યની સત્તા, ખેતરમાં માટી, કાળ તથા જળ વગેરે સહકારી કારણોને પામીને, પોતાને પ્રથમ અંકુરનો આકાર આપે છે, પછી દાણારૂપ કરે છે અને પછી માણસોથી જમાય એવાં રાંધેલાં અન્નાદિકરૂપ કરે છે. ફીણો, ચકરીઓમાં તથા જુદાં જુદાં રૂપોમાં પરોવાઈને રહેલી, એ ચૈતન્યની રસરૂપ સત્તા પથ્થર વગેરે કઠણ પદાર્થો સાથે સંબંધ થતાં જળરૂપે નીચા પ્રદેશમાં જઈને અને જીભનો સંયોગ થતાં ઉદરમાં જઈને ગતિ પ્રકટ કરે છે. પુષ્પોના ગુચ્છોમાં રસ સાથે ગંધરૂપે રહેલી, એ જ ચૈતન્યની સત્તા નાસિકાનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરીને તેઓને આનંદ આપે છે. શિલાઓમાં રહેલી એ જ સત્તા શિલાથી જુદી નહિ છતાં પણ વ્યવહારદૃષ્ટિથી જુદી લાગતી પ્રતિમાની દશાને ધારણ કરે છે. જેમ પર્વત પોતાનો વિકાર કર્યા વિના જ ખડ તથા વૃક્ષ આદિ કાર્યો ઉપજાવે છે, તેમ શિલાઓમાં રહેલી એ સત્તા વિકાર વિનાની રહીને જ પ્રતિમા આદિ કાર્યો ધારણ કરે છે. પવન કે જે સઘળી ક્રિયાઓના કોશરૂપ છે, તે રૂપે રહેલી એની એ જ સત્તા, જેમ પિતા પોતાના પુત્રને પોતાના કાર્યમાં પ્રેરે, તેમ ચામડીને સ્પર્શ કરાવે છે. એ જ ચૈતન્યની સત્તા જેમ પ્રવૃત્તિશકિતથી પોતામાં દ્વૈતને બનાવે છે, તેમ જ નિવૃત્તિશકિતથી જગતની સઘળી સત્તાઓના એકઠા પિંડરૂપ પોતાના સ્વરૂપની મોક્ષને માટે શ્રવણાદિક ઉપાયોથી ભાવના કરીને, સર્વનો બાધ કરી નાખીને, દ્વૈતને તે અત્યંત સર્વશૂન્ય જેવું કરી નાખે છે. એ જ ચૈતન્યની સત્તા આકાશરૂપી અરીસાના ઉદરમાં પોતાના પ્રતિબિંબ જેવા કાળ નામના નિર્મળ શરીરને ધારણ કરે છે, કે જે શરીરમાં કલ્પ તથા

*આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં સત્‌ના યોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા, પરમાત્માની અનંત શકિતઓ અને પ્રધાનશકિતરૂપ નિયમશકિતના નૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

નિમેષ આદિ વિભાગો કલ્પવામાં આવે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ સત્તાથી જ સત્તાવાળા છે. આ કાર્ય આ પ્રમાણે જ થાય અને આ કાર્ય આ પ્રમાણે ન જ થાય, ઈત્યાદિક નિયમોરૂપે પણ એ જ ચૈતન્યની સત્તા ગોઠવાયેલી છે. જેમ દીવો હોવાથી ઘરની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકાશે છે, તેમ મહાપ્રકાશરૂપ એ ચૈતન્યમય સાક્ષીના હોવાથી જ જગતોની વિચિત્ર પરંપરાઓ પ્રકાશે છે. જાણે ગંધર્વપુરની નાટકશાળાઓ હોય એવી જાગ્રત આદિ ભૂમિકામાં રહીને, એ જ ચૈતન્યની શક્તિ પોતાથી બનેલા સંસારને સાક્ષીની પેઠે જોયા કરે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે જગતપતિ! પરમાત્માની શક્તિઓ કઈ કઈ છે? શી રીતે રહેલી છે? સાક્ષીપણું શી રીતનું છે? એ શક્તિઓ કેવું આચરણ કરે છે? અને તે આચરણ કેટલું છે?

સદાશિવ બોલ્યા : હે શુભ આચરણવાળા વસિષ્ઠમુનિ! એ પરમાત્મા અપ્રમેય, શાંત, મહામંગલરૂપ, સૌમ્ય, ચૈતન્યમાત્રરૂપ અને નિરાકારરૂપ હોવા છતાં પણ સર્વરૂપ છે. ઈચ્છાસત્તા, આકાશસત્તા, કાલસત્તા, નિયમસત્તા, સર્વમાં વ્યાપી રહેલી મહાસત્તા, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ, કર્તૃત્વશક્તિ અને અકર્તૃત્વશક્તિ ઈત્યાદિ તેમની શક્તિઓનો અંત જ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સદાશિવ! એ શક્તિઓ શાથી થઈ છે? તેઓમાં બહુપણું કેમ છે? તેનો ઉદય કેમ થયો છે અને શક્તિઓનો તથા શક્તિઓવાળાનો ભેદ તથા અભેદ શી યુક્તિથી સંભવે છે?

સદાશિવ બોલ્યા : એ મહામંગલ તથા અનંતરૂપ ચૈતન્યમાં જે કલ્પિત ભેદો છે, તે જ શક્તિઓ કહેવાય છે. જે શક્તિ છે તે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ છે, માટે ચૈતન્યથી જરા પણ જુદી નથી. જેમ જળમાં જ તરંગ આદિ ભેદની કલ્પના થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જ જ્ઞાતાપણું, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું તથા સાક્ષીપણું ઈત્યાદિ શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે, કે જે કલ્પતાશક્તિઓ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, જેમ નચાવનારાઓ અનુક્રમથી કેળવેલા નટો નૃત્યમંડપમાં નાચ્યા કરે તેમ કાળ, ઋતુ, માસ આદિના ક્રમથી કેળવેલાં જગતો બ્રહ્માંડોમાં નાચ્યા કરે છે, તે પણ કેવળ કલ્પના માત્ર જ છે. બે પરાર્ધરૂપ અને બે પરાર્ધોના કલ્પાદિક અનેક અવયવોરૂપ જે કાળશક્તિ છે, તેને જ અમે નિયમશક્તિ કહીએ છીએ, કે જેને બીજા મતવાદીઓ ઈશ્વરની ઈચ્છા, ક્રિયા તથા પ્રયત્ન ઈત્યાદિ નામો આપે છે. એ કાળશક્તિથી જ બ્રહથી માંડીને મહારુદ્ર સુધી તથા બ્રહ્માના ચલન પર્યંત 'અમુકનો આકાર આવો જ થાય છે અને અમુકનો વિકાર આવો જ થાય' એવી રીતના નિયમો ગોઠવાયા છે; તેથી જે કાળશક્તિ છે, તે જ નિયમશક્તિ કહેવાય છે. કશા ઉદ્વેગ વગર નિરંતર ચાલી જતી એ નિયમશક્તિ જ્યાં સુધી તત્ત્વબોધથી બાધિત ન થાય ત્યાં સુધી નાચ્યા કરે છે અને જગતના જાળરૂપી નાટકનો ખેલ કર્યા કરે છે. જે ખેલ અનેક પ્રકારની તૃષ્ણાઓરૂપી વિલાસોથી ભરપૂર છે, વિવર્તોરૂપી વહાણોથી સંયુક્ત છે, પ્રલયરૂપી વિરામના સમયમાં પુષ્કરાવર્તક નામના મેઘોરૂપી અનેક વાજાંઓની ગર્જનાવાળો થાય છે, સઘળી ઋતુઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર છે, પ્રવાહરૂપે નિરંતર રહેનારી બ્રહ્માંડરૂપી શાળામાં થાય છે, વારંવાર પડતા વરસાદરૂપી ઘણા પસીનાના સમૂહવાળો છે, અનેક રંગોવાળાં વાદળાંઓરૂપી છેડાઓથી ચકચકિત લાગતા, આકાશરૂપી નીલ પડદાઓથી રાત્રિ તથા દિવસ વગેરેની ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પૂર્ણ તથા શુદ્ધ સાત સમુદ્રોરૂપી રત્નમય કંકણોથી પ્રાપ્ત છે, દિવસો, પ્રહરો તથા પખવાડિયાંરૂપી કટાક્ષોની છટાઓથી પ્રકાશિત છે, સમુદ્રોરૂપી કંકણોથી ઢંકાઈ જાય ત્યારે નહિ દેખાતા અને ઢંકાયા ન હોય ત્યારે દેખાતા કુલપર્વતોરૂપી મુકુટોવાળો છે, ભમતા ચંદ્રરૂપી મણિમાં પરોવાયેલી આકાશગંગાની ત્રણ ધારા-

ઓરૂપી મોતીની ત્રણ હારોવાળો છે, જોવામાં આવતાં અને જોવામાં ન આવતાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંરૂપી ચપળ તથા કોમળ હસ્તોની લીલાઓ-વાળો છે, નિરંતર શબ્દ કરતા લોકરૂપી ચપળ અલંકારોથી મનોહર લાગે છે; પાતાળ, પૃથ્વી તથા આકાશરૂપી નાચવાનાં ઘણાં સ્થળોવાળો છે, અસ્ત પામતા અને ઉદય પામતા અનેક મોટા મોટા તારાઓરૂપી પસીનાનાં ટીપાંવાળો છે, ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી કુંડળોનાં ચલનોથી તથા મંદ હાસ્યોથી શોભતા આકાશરૂપી નટીના મુખ-વાળો છે, કલ્પાયેલાં અનેક બ્રહ્માંડોરૂપી મોટા મોટા ઉલેચોવાળો છે, ચંચળ થતા જુદા જુદા અનેક લોકોરૂપી મોતીની ગૂંથણીવાળા છેડાઓના શબ્દોથી જોડાયેલો છે અને સુખ-દુઃખોના દેખાવોરૂપી તથા તેઓથી થતા દોષોરૂપી સ્થાયી ભાવોથી તથા સંચારી આદિ ભાવોથી સ્પષ્ટ જણાતા કામ, ક્રોધ આદિરૂપ રસોવાળો છે. એવા અનેક વિકારોથી ભરેલા અને નિયમશક્તિરૂપ નદીના વિલાસોવાળા આ સંસાર નામના અનાદિ મહાનાટકમાં સર્વદા પ્રકાશમાન આ પ્રત્યગાત્મારૂપ એક રાજા જ જોનાર છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ રાજા નટીથી કે નાટકથી ભિન્ન જ નથી. ૧—૩૨

अस्मिन्विकारवलिते नियतेर्विलासे
संसारनाम्नि चिरनाटकनाट्यसारे ।
साक्षी सदोदितवपुः परमेश्वरोऽय-
मेकः स्थितो न च तया न च तेन भिन्नः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'નિયતિનૃત્ય' નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો*

પરમાત્માનું ધ્યાન તથા પૂજાનો પ્રકાર

શ્રીઈશ્વર ઉવાચ

एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ।
चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ १ ॥

સદાશિવ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! ચૈતન્ય-માત્ર, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ સાક્ષીદેવ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને સત્પુરુષોએ સર્વદા પૂજવા યોગ્ય છે. ઘડો, વસ્ત્ર, વડ, ભીંત, ગાડું અને વાનરમાં પણ એ દેવ રહેલ છે. શિવ, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, કુબેર અને યમ વગેરે પણ એ દેવમાં જ આરોપાય છે. વિદ્વાન લોકો બહાર તથા અંદર સર્વના આત્મારૂપ સર્વાત્મક એ પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનનું જ સર્વદા વિવિધ ક્રમથી પૂજન કરે છે. હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ! જે ક્રમથી એ પરમાત્માનું બાહ્યપૂજન કરવામાં આવે છે, તે ક્રમ પ્રથમ હું કહું છું, તે સાંભળો; પછી તમને અંદરના પૂજનનો ક્રમ કહીશ. સઘળા પૂજાના ક્રમોમાં દેહરૂપી ઘર શાસ્ત્રમાં કહેલા સંસ્કારોથી તથા સ્નાન આદિ શુદ્ધથી ગમે તેવું પવિત્ર હોય તો પણ યત્નપૂર્વક તેને ત્યજી દેવું (દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો) અને દેહના સાક્ષીભૂત જે પરમ પવિત્ર ચૈતન્ય છે, તેનું ગ્રહણ કરવું. અંદર ધ્યાન કરવું એ જ એનું પૂજન છે, બીજું કાંઈ પૂજન નથી; એટલા માટે ત્રૈલોક્યના અધિષ્ઠાનભૂત એ આત્માનું સર્વદા ધ્યાનથી પૂજન કરવું. લાખો સૂર્ય સમાન, ચૈતન્યરૂપ, સૂર્ય આદિ સઘળાં તેજોને તથા બુદ્ધિની વૃત્તિઓને પણ પ્રકાશ આપનાર અને અહંતામાંથી શોધેલા પોતાની અંદર રહેલા પ્રકાશનો આશ્રય કરવો. અપાર આકાશરૂપી વિશાળ કંઠવાળા, નીચેના અનંત આકાશના કોશરૂપી ચરણકમળવાળા, અનંત દિશાઓના કિનારારૂપ, વિસ્તીર્ણ ભુજ-મંડળથી શોભી રહેલા સત્યલોક આદિ અનેક લોકોરૂપી ઉત્તમ આયુધોને દિશાઓરૂપી ભુજોથી પકડીને રહેલા, જેના હૃદયરૂપી કોશના ખૂણામાં અનેક બ્રહ્માંડોના સમૂહો સમાયેલા છે એવા, સર્વોત્તમ, અજ્ઞાનથી પર રહેલા પ્રકાશરૂપ શરીર-વાળા, નીચે, ઊંચે, ચારે દિશાઓમાં તથા ચારે ખૂણાઓમાં અખંડ વ્યાપી રહેલા અને બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા શિવ આદિ સઘળા દેવતાઓ જેની ઉપાસના કરે છે, એવા, એ

*આ આડત્રીસમા સર્ગમાં અનંત ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાનથી બાહ્યપૂજન અને મુક્તિ આપનારું જ્ઞાનથી થતું મહાપુણ્ય કહેવામાં આવશે.

આત્માનું ચિંતન કરવું. આ જે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓની શોભા છે, તે આત્માની રુંવાટીરૂપ છે એમ ચિંતન કરવું. ત્રૈલોક્યમાં રહેલા સઘળા પદાર્થોની ગતિ માટે જાણે યંત્રમય રજ્જુઓ ગોઠવાયેલી હોય, તેમ રહેલી જે ઇચ્છા આદિ શકિતઓ છે, તે આત્માની નાડીઓ છે એમ ચિંતન કરવું. ચૈતન્યમાત્ર, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વ-વ્યાપક સર્વના આધારભૂત અને ઘડો, વસ્ત્ર, વડ, ગાડું તથા વાનર વગેરેમાં પણ અખંડરૂપે રહેલો એ આત્મારૂપ દેવ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સજ્જનોને સર્વદા પૂજવા યોગ્ય છે. શિવ, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, કુબેર તથા યમ વગેરે એ દેવનાં જ કલ્પિત સ્વરૂપો છે. સઘળા શબ્દોના અર્થરૂપ અને સત્તામાત્ર સ્વરૂપવાળા એ દેવનો દ્વારપાલ કાળ છે, કે જે કાળ સઘળા જગતનો ફેરફાર કર્યા કરે છે. પર્વતો સહિત અનેક ભુવનોના વિસ્તારવાળું આ સઘળું બ્રહ્માંડનું મંડળ એ દેવના શરીરના કોઈ ખૂણામાં એક દેશ જેવું છે. હજારો કાન, નેત્રો અને હજારો મસ્તકોવાળા, શાંત, હજારો ભુજાઓથી શોભી રહેલા, સર્વ સ્થળમાં દર્શનશકિત, પ્રાણશકિત, સ્પર્શનશકિત અને રસનાશકિતવાળા, સર્વ સ્થળમાં શ્રવણથી વ્યાપ્ત, સર્વ સ્થળમાં મનનથી વ્યાપ્ત, સર્વદા સર્વના કર્તા, સર્વ લોકોના સંકલ્પિત પદાર્થોને આપનારા, સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા, સર્વરૂપ, સર્વ સુખના મુખ્ય સાધનરૂપ અને તેમ છતાં પણ જેને મનની શકિત પહોંચતી નથી એવા સર્વવ્યાપક મહામંગલરૂપ દેવનું ચિંતન કરવું. એ પ્રમાણે ચિંતન કરીને પછી વિધિપૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું. હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! હવે પૂજનનો વિધિ તથા ઉપહાર કહું છું તે સાંભળો, કે જે વિધિથી તથા જે ઉપહારથી એ પોતાના સ્વરૂપભૂત દેવનું મહાત્માઓ પૂજન કરે છે. એ દેવ દીવો, પુષ્પો, ધૂપ, છત્ર, ચામર આદિ વૈભવોના અર્પણ, અન્નદાન, વગેરે દાન, ચંદનનાં લેપન, કેસર તથા કર્પૂર આદિ વૈભવોથી કે તેવા પ્રકારનાં બીજાં સાધનોથી પૂજાતો નથી, પણ સર્વદા પરિશ્રમ વિના જ મેળવી શકાય એવા, શીતલ અને અવિનાશી, એક પોતાના બોધરૂપ અમૃતથી જ પૂજાય છે. પોતામાં રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું અનુસંધાન કરવું એ તો ઉપર કહેલી બાહ્યપૂજાથી પણ મુખ્ય છે. બાહ્યપૂજા તો એના અંગરૂપ છે. પોતાની અંદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું અનુસંધાન કરવું એ જ સર્વોત્તમ ધ્યાન છે અને એ જ સર્વોત્તમ પૂજા છે. જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, જમતાં, સૂતાં, શ્વાસ લેતાં, બોલતાં, છોડતાં અને ગ્રહણ કરતાં શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમય જ થવું જોઈએ. અનુસંધાન-રૂપી અમૃત કે જેમાં પુષ્પો લેવા વગેરેની કડાકૂટ કરવી પડતી નથી અને પરમ આનંદ મળે છે, તેથી પરમેશ્વરરૂપ પોતાના આત્માનું જ પૂજન કરવું, એ સર્વોત્તમ છે. પુષ્પાદિક પદાર્થોનું અર્પણ કરવું, એ દેવને સાક્ષાત્ નિરંતર સુખના અર્પણરૂપ નથી; પરંતુ તેના સ્વરૂપસુખના જ જરાક પ્રકટ સ્વરૂપો છે; માટે તે ભૂખ્યા માણસને મુઠ્ઠી ચોખા આપવાની જેમ દેવને બરાબર પ્રીતિ ઉપજાવી શકતાં નથી. પોતાની મેળે જ પ્રત્યક્ષ આત્માની શોધ કરીને તે દેવના નિરતિશય આનંદરૂપનું પ્રગટ થવું, તેમ ધ્યાન (અનુસંધાન) તો દેવને સર્વોત્તમ સ્વાદરૂપ છે, માટે પુષ્પાદિક નહિ પણ ધ્યાનરૂપ ઉપહાર જ એ દેવને માટે અતિ યોગ્ય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું યોગ્ય જ્ઞાન થવારૂપ ધ્યાન જ એ દેવને માટે મુખ્ય અર્ઘ્ય, પાદ્ય, પુષ્પ વગેરે છે. અર્ઘ્ય આદિ સઘળા ઉપચારો ધ્યાનથી હલકા છે. ધ્યાન વિના બીજા ઉપહારથી આત્મા મળતો નથી જ. ધ્યાનરૂપ ઉપહારથી દેવ-સ્વરૂપના ધ્યાનને પામે છે કે જેમાં બ્રહ્મલોક પર્યંતના સઘળા ભોગોની લક્ષ્મીનો સમાવેશ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ આત્મા જેમ ઘરમાં દેહના અભિમાનવાળો થઈને વિષય સંબંધી સુખ ભોગવે છે, તેમ જીવન્મુકત સ્થિતિમાં દેહાભિમાન-થી રહિત થઈને નિરતિશય સ્વરૂપાનંદ ભોગવે છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ! મૂઢ પુરુષ પણ આવી રીતના ધ્યાનથી, માત્ર આંખના

તેર પલકારાથી આત્મારૂપ દેવનું પૂજન કરે, તો ગાયનું દાન કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય એક સો નિમેષ સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તો અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ પામે છે. અર્ધી ઘડી સુધી આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય આત્મારૂપ પ્રભુનું પૂજન કરે, તો હજાર અશ્વમેધનું ફળ પામે છે. પોતે પોતાની મેળે ધ્યાનરૂપ બળિના અર્પણથી, જે માણસ એક ઘડી સુધી આત્માનું પૂજન કરે. તો માણસ રાજસૂયયજ્ઞનું સ્વરાજ્યરૂપ ફળ પામે છે. આવા ધ્યાનથી મધ્યાહ્ન સુધી પૂજન કરવામાં આવે, તો લાખ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યાનું ફળ મળે છે. આખા દિવસ સુધી આવા ધ્યાનથી આત્માનું પૂજન કરવામાં આવે તો માણસને પરમધામમાં નિવાસ મળે છે. મેં જે આત્માનું બાહ્યપૂજન કહ્યું એ પણ ઉત્તમ છે, પરમ યોગ છે અને પરમ ક્રિયા છે. હે પ્યારા વસિષ્ઠમુનિ! જે માણસ ક્ષણમાત્ર પણ વિક્ષેપથી રહિત થઈને, આ સઘળાં પાપોને નષ્ટ કરનારું આત્માનું પવિત્ર પૂજન કરશે, તે માણસ અનુક્રમે સર્વ બંધનોથી છૂટીને જીવન્મુક્ત થશે અને જેમ દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં જૂથો જગતમાં મને નમે છે, તેમ તે જીવન્મુક્ત માણસને પણ નમશે. ૧—૩૮

एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुं यस्त्वाचरिष्यति नरः क्षणमप्यखिन्नः। तं वंदयिष्यति सुरासुरलोकपूगः प्राप्तास्पदं जगति मामिव मुक्तमात्मन् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બાહ્ય પૂજન' એ નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

અંતઃપૂજનવિધિ તથા ચિદાત્મસ્વરૂપ

શ્રીઈશ્વર ઉવાચ

पावनं पावनानां यद्यत्सर्वतमसां क्षयः। तदिदानीं प्रवक्ष्येहमंतः पूजनमात्मनः ॥ १ ॥

સદાશિવ બોલ્યા: હવે આત્માનું અંતઃપૂજન, કે જે સઘળા પવિત્ર પદાર્થોને અધિક પવિત્ર અને સઘળાં અજ્ઞાનોનો નાશ કરનાર છે, તે હું કહું છું. આત્માનું સર્વદા અનુસંધાન કરવારૂપ આ અંતઃપૂજન ચાલતાં, ઊભતાં, જાગતાં, સૂતાં અને સર્વ પ્રકારના વ્યવહારોમાં પણ થાય છે. શરીરમાં રહેલા મહામંગળરૂપ આત્મા, કે જે સમીપ રહેવાથી સઘળા દેખાવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું પોતાથી જ ચિંતન કરવું. જે આત્મા સૂતો, ઊઠતો, ચાલતો, બેસતો, સઘળા વિષયોને ભોગવતો અને કોઈ સમયે મોટા વિષયોને ત્યજી દેતો પણ જણાય છે અને તે છતાં સઘળા જાગ્રત આદિના વિષયોને પોતામાં અધ્યારોપથી બનાવનાર છે, સઘળાં કાર્યોને સત્તા આપનાર છે, દેહરૂપ મૂર્તિઓમાં શાંતરૂપે જ રહેનાર છે, વાસ્તવિક રીતે બીજા આકારો વગેરેથી રહિત છે અને કેવળ બોધમય સ્વરૂપવાળો છે, તેનું જે જે પદાર્થો પ્રારબ્ધગતિથી પ્રાપ્ત થાય, તે તે પદાર્થોમાં આત્માથી અભેદપણાનું ચિંતન કરીને, તેથી જ પૂજન કરવું. પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં અને સ્વરૂપના બોધરૂપ સ્થાનથી જ શુદ્ધ રહેતાં, એ બોધસ્વરૂપ આત્માનું અખંડ બોધરૂપ ઉપહારથી જ પૂજન કરવું. આત્મા કે જે સૂર્યની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી આકાશનો પ્રકાશ કરનારા સૂર્યરૂપે ઉદય પામે છે, ચંદ્રની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી આકાશનો પ્રકાશ કરનારા ચંદ્રરૂપે ઉદય પામે છે. બહારના તથા અંદરના બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આભાસોમાં તથા વૃત્તિઓથી જણાતા પદાર્થોમાં સર્વદા અનુભવરૂપે રહેલ છે. શરીરનાં દ્વારોથી પોતાના આભાસોને વિષયના પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત કરે છે, મોઢામાં પ્રાણરૂપે રહેલ છે. શબ્દાદિક વિષયોને, પોતાના જ આનંદથી મધુર કરીને જાણે તેઓનો સ્વાદ લેતો હોય એવો છે, મન તથા પ્રાણરૂપી બે ઉત્તમ ઘોડાઓવાળો છે, પ્રાણ તથા અપાનરૂપી રથમાં બેઠેલો છે, ગૂઢ રીતે અંદરની ગુફામાં (બુદ્ધિમાં) રહેલ છે, જ્ઞેય પદાર્થોને જાણનાર છે સઘળાં

*આ ઓગણચાલીસમા સર્ગમાં અંગોને તથા ઉપાંગોને જાણનારા પ્રત્યગાત્માનું પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દાદિક વિષયોથી અંતઃપૂજન કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કર્મોનો કરનાર છે, સઘળા વિષયોને ભોગવનાર છે, સઘળા અનુભવોનું સ્મરણ કરનાર છે, સઘળાં અંગોના સમૂહને સારી રીતે જાણનાર છે, વિષયોની ભાવનાઓ ઉપરથી તથા અભાવનાઓ ઉપરથી જણાય છે, સઘળા પ્રકાશોથી પણ અત્યંત પ્રકાશરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે, તેનું ચિંતન કરવું. આત્મા કે જે અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં ભેદોથી રહિત છે, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં ભેદોવાળો છે, દેહમાં રહેલ છે, હૃદયાકાશમાં ફર્યા કરે છે, અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ નથી, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ છે, સર્વદા દરેક અંગમાં વ્યાપેલા બોધરૂપ છે, મનની મનનશકિતમાં રહેલ છે, પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યમાં ઉદય પામે છે; હૃદયમાં, કંઠમાં તથા તાળવાના મધ્યમાં રહેલ છે, ભ્રકુટીના તથા નાસિકાના પીઠમાં રહેલ છે, શૈવશાસ્ત્રમાં કહેલાં છત્રીસ તત્ત્વોના છેલ્લા સ્થાનમાં રહેલ છે; કાલિ, રૌદ્રી તથા કલવિકરણી આદિ શકિતઓના વિભાગમાં મનોન્મનીના અંતની દશાનો પણ અતિક્રમ કરીને રહેલ છે, અંદર શબ્દ વગેરેને કર્યા કરે છે, મનરૂપી પક્ષીને પ્રેરે છે, વ્યવહારમાં વિકલ્પોવાળા અને (વાસનાની) બીજ વિનાની સમાધિમાં તથા મોક્ષમાં વિકલ્પો વગરના (નિર્વિકલ્પ) શબ્દનો વિષય છે, તલમાં તેલની જેમ સઘળાં અંગોમાં રહેલ છે, શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓરૂપ કલંકથી રહિત છે, સ્થૂલદેહરૂપે પરિણામ પામેલી, તે તન્માત્રાઓથી સાકાર પણ છે, હૃદયકમળરૂપ એક પ્રદેશમાં તથા સઘળા દેહમાં પણ રહેલ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે, નિર્મળ પ્રકાશવાળો છે, સઘળા અધ્યસ્ત પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પોતાના અનુભવરૂપ જ છે, પોતાનો પ્રત્યક્ષ આત્મા છે, સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી જવાથી ભોગોની લાલચ રાખે છે અને પોતાથી જુદા જેવા જણાતા, પદાર્થોના વેષને પોતે જ પામીને, તુરત જાણે પોતાના સંકેતથી જ દ્વૈતને પામેલ હોય એવો છે તેનું ચિંતન કરવું. હાથ, પગ આદિ અવયવો સહિત અને કેશો, નખો તથા દાંતો સહિત આ દેહ પણ અનુભવથી જુદો નહિ પડવાને લીધે દેવરૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. વળી ચિંતન કરવું કે 'જેમ સ્ત્રીઓ સર્વદા ઉત્તમ પતિનું સેવન કરે છે, તેમ મનની તથા ઇન્દ્રિયોની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓવાળી ઘણીઘણી વૃત્તિઓ સર્વદા મારું સેવન કરે છે. જે મન છે, તે મારો દ્વારપાળ છે; કેમ કે મારી પાસે ત્રણે લોકની હકીકત રજૂ કરે છે. કેવળ સત્ય વસ્તુમાં જ લાગેલી હોવાથી શુદ્ધ રૂપવાળી આ ચિંતા દ્વારમાં રહેનારી મારી દાસી છે. જ્ઞાનશકિત અને ક્રિયાશકિત મારી ઉત્તમ રાણીઓ છે. જે જે વિચિત્ર પ્રકારનાં જ્ઞાનો છે તેઓ મારાં અંગોમાં પહેરેલાં ભૂષણો છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો મારાં દ્વારો છે. અંત વગરના સ્વરૂપવાળો ત્રણે પ્રકારની મર્યાદાઓથી રહિત, ભરપૂર સ્વરૂપવાળો, પૂર્ણ અને સર્વને ભરપૂર કરનારો આ હું રહ્યો છું.' આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ આત્માના અલૌકિક અને સ્વચ્છ ચમત્કારનો આશ્રય કરીને પુરુષ અંદર દીનતા વગરનો અને દેવપણાથી ભરપૂર રહે છે. આવો પુરુષ અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી, રાજી થતો નથી કે કોપ કરતો નથી, વળી તે તૃપ્તિ પામતો નથી, ભૂખ્યો થતો નથી, કશું ઇચ્છતો નથી, કશું છોડતો નથી, અંદર સમ રહે છે, બહાર પણ અત્યંત સમ આચારવાળો રહે છે, સમદૃષ્ટિવાળો રહે છે, સમ આકારવાળો રહે છે, અત્યંત સૌમ્યતાને પામે છે અને સઘળી રીતે સુંદર અભિપ્રાયવાળો રહે છે. આ પુરુષ મરતાં સુધી આવા પ્રકારનો જ તથા અખંડ આત્મમતિવાળો જ રહીને દિનરાત લાંબું લાંબું દેવપૂજન કર્યા કરે છે. જે પ્રત્યગ આત્માથી દેહ ચાલે છે, તે પ્રત્યગ આત્મા દેવ કહેવાય છે; અને પ્રત્યગ આત્માથી જ સત્તા પામેલો હોવાને લીધે દેહ પણ દેવ કહેવાય છે. બુદ્ધિને સમ અને સર્વ વસ્તુઓમાં આત્માકાર રાખી, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોના બિંબભૂત, એ પ્રત્યગ આત્માનું પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી,

જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પૂજન કરવું. પ્રારબ્ધના ક્રમથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ ભોગોથી તેનું પૂજન કરવું. આ પૂજનમાં પુષ્પ, ધૂપ આદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈ પણ યત્ન કરવો નહિ. વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિથી, શાસ્ત્રને અનુસરતા વ્યવહારથી અને જેઓથી માત્ર દેહનું ધારણ થાય એવાં ભોજન આદિથી એ સૌમ્ય દેવનું પૂજન કરવું. સહજ પ્રાપ્ત થયેલા અનેક વૈભવો, સારાં ભક્ષ્યો, ભોજ્યો, અન્નપાનો, શયનો, આસનો અને વાહનોથી એ દેવનું પૂજન કરવું. આત્માને સંપૂર્ણ યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી સ્ત્રીઓ, અન્નપાનો, સંભોગો અને સામગ્રીઓ વગેરેના વિલાસવાળા, સર્વ પ્રકારના સુખથી તે આત્માનું અર્ચન કરવું. ચિંતાઓથી તથા રોગોથી વ્યાપ્ત અને મૂંઝવણોથી તથા ક્રોધ આદિના વેગથી ભરેલું સઘળા ઉપદ્રવોવાળું દુઃખ આવી પડે, તો તેથી પણ આત્માનું પૂજન કરવું. જગતની ઉત્પત્તિસ્થિતિ સંબંધી સઘળી ચેષ્ટાઓનાં ફળરૂપ મરણ, જીવન અને સ્વપ્ન આદિ જે થાય છે, તેનાથી પણ આત્માનું પૂજન થાય છે. પ્રારબ્ધના પ્રવાહને લીધે આવી પડેલા રાજ્યથી, દારિદ્ર્યથી અને તે તે સમયની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓરૂપ પુષ્પોથી પણ શુદ્ધ આત્માનું પૂજન કરવું. રાગદ્વેષનો વિલાસ કે જે અનેક પ્રકારના ક્લેશો આપે છે તથા સ્ત્રીઓના આનંદો આપે છે; તેનાથી પણ પૂજનની ભાવના કરવી. સજ્જનોનાં હૃદયોને પ્રિય લાગનારી, ચંદ્ર જેવી શીતળ અને મીઠાશવાળી દૃઢ મૈત્રીથી પણ હૃદયમાં રહેલા આત્માનું પૂજન કરવું. સર્વદા હૃદયમાં દુષ્ટ લોકોની ઉપર ઉપેક્ષાથી, દીન લોકોની ઉપર કરુણાથી, સદાચરણવાળા લોકોની ઉપર આનંદથી અને ક્રોધ આદિ વેગને રોકીને શુદ્ધ સામર્થ્યથી પણ જ્ઞાન સાથે આત્માનું અર્ચન કરવું. ભોગોના સમૂહોમાંના કોઈ એકાદ ભોગ સમયે અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય અથવા પ્રાપ્ત થઈને જતો રહે, તેથી પણ આત્માના પૂજનની ભાવના કરવી. જે ભોગોને ભોગવવાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કર્યો છે અને જે ભોગોને ભોગવવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો નથી, તેના પણ સર્વદા ત્યાગથી, અથવા કોઈ સમયે યોગ્ય ભોગના રાગથી પણ શુદ્ધ આત્માનું પૂજન કરવું. જેમાં અમુક ક્રિયાઓ કરવાની અને અમુક ક્રિયાઓ ન કરવાની અનેક ખટપટો છે, એવા અયોગ્ય ધનોના ત્યાગથી અને યોગ્ય ધનોના ગ્રહણથી પણ આત્માના પૂજનની જ ભાવના રાખવી. જે જે તંતુ રહે, તેની વિકાર વિના જ ઉપેક્ષા કરવી અને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું ભાવ વિના જ ગ્રહણ કરવું, એ જ આત્માનું પરમ પૂજન છે, સર્વદા સઘળી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિઓમાં અંતઃકરણની અત્યંત સમતા રાખવી, એ જ આત્માનું નિત્ય પૂજન છે, માટે તે કરવું જોઈએ. 'જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભ જ માની લેવું.' 'જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મમયપણાની સાથે માયામય પણ છે.' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભપણાના તથા અશુભપણાના મિશ્રણવાળું માની લેવું. ગમે તે રીતે પણ અયોગ્ય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને સઘળું આત્મા જ છે અથવા આત્માવાળું છે એવી ભાવના રાખીને, આત્માનું નિત્ય પૂજન કરવાનું વ્રત પાળવું. જે કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ સારો લાગે એવો હોય અને જે કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ અસહ્ય લાગે એવો હોય, તે સર્વ પદાર્થને સમાન ગણીને, આત્માના નિત્ય પૂજનનું વ્રત પાળવું. 'આ હું છું અને આ હું નથી' એ વિભાગને છોડી દઈ, જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે, એવો નિશ્ચય રાખીને આત્માના નિત્ય પૂજનનું વ્રત કરવું. સર્વદા પ્રાપ્ત થતાં અને સર્વ પ્રકારના વિરોધથી ભરેલાં, સર્વ નામોથી તથા સર્વ રૂપોથી સર્વાત્મક આત્માનું પૂજન કરવું. ઉદ્યોગ ત્યજી દેવો કે ઉદ્યોગ કરવો તે પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિથી ત્યજી દઈને અથવા આત્મબુદ્ધિથી બંનેનો સ્વીકાર કરીને, પણ નિત્ય આત્માનું પૂજન કરવું. જેમ સમુદ્ર કશો રાગ—દ્વેષ નહિ રાખતાં, દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી નદીઓને સ્વાભાવિક રીતે ભોગવે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા

પુરુષે કંઈ રાગદ્વેષ નહિ રાખતાં દૈવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી ભોગોની રચનાઓને સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવી. જેમ ટાઢ, તડકો આદિ વિચિત્ર પદાર્થો આવી પડતાં, આકાશ કશો ઉદ્વેગ ધરતું નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષે અપમાન, વધ, બંધન અને સર્વસ્વ નાશ આદિ દેખાવો આવી પડતાં કશો ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. દેશના, કાળના અને ક્રિયાના યોગથી જે કાંઈ શુભાશુભ પ્રાપ્ત થાય, તેને વિકાર વિના જ ગ્રહણ કરીને, તેના વડે જ આત્માનું પૂજન કરવું. આ આત્માના પૂજનના વિધિમાં કહેલાં દ્રવ્યો જોકે કેટલાંએક શુદ્ધ છે, કેટલાંએક અશુદ્ધ છે, કેટલાંએક રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, કેટલાંએક દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, કેટલાંએક કડવાં છે, કેટલાંએક તીખાં છે, કેટલાંએક ખાટાં છે, કેટલાંએક તૂરાં છે અને કેટલાંએક આ બધાંથી વિલક્ષણ પણ છે, તો-પણ આત્મમય સમજીને વિષમતા દૂર કરવાથી સમતારૂપ એક રસથી જ ભીંજવી દેવામાં આવે છે, માટે સઘળાં અમૃતરૂપ જ લાગે છે; પણ શુદ્ધ, અશુદ્ધ, રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં, દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં, કડવાં, તીખાં, ખાટાં કે તૂરાં વગેરે લાગતાં જ નથી; વિચિત્ર રસોવાળાં છતાં પણ આત્મમયપણાની ભાવનાને લીધે મીઠાં જ લાગે છે. સમતારૂપ રસશક્તિ, કે જે મધુર, રમ્ય અને અલૌકિક છે, તેની જે જે દૃશ્યને ભાવના દેવામાં આવે, તે તે દૃશ્ય ક્ષણમાત્રમાં અમૃત સમાન થઈ જાય છે. જે જે દૃશ્યને સમતારૂપ ભાવનાની ભાવના દેવામાં આવે, તે તે દૃશ્ય ચાંદ્રથી ઝરતા અમૃતની જેમ અત્યંત મધુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વને બ્રહ્મમય જોવારૂપ સમતાથી, પોતે આકાશ સમાન નિર્લેપ રહીને મર્મનો ક્ષય કરીને વિકારરહિત તથા યત્નરહિત થઈને રહેવું, એ જ મુખ્ય પૂજન કહેવાય છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષે પૂનમના ચાંદ્રની જેમ પૂર્ણ, અત્યંત સરખી હાલતથી સ્વચ્છ અને ઘાટા ચૈતન્યરૂપે રહેવું અને સઘળા વિષયો જાણવામાં આવતાં છતાં પણ રાગ—દ્વેષાદિક વિકારોને વશ થયા વિના સ્ફટિકમણિની શિલાની જેમ નિર્મળ તથા દૃઢ રહેવું. આવી રીતે આત્માની ઉપાસના કરનારો જ્ઞાની પુરુષ અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે, બહાર વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોને કર્યા કરે છે, વિષયોથી રંગાઈ જવારૂપ ઝાકળથી રહિત જ અને પૂર્ણ જ રહે છે. અજ્ઞાનોરૂપી વાદળાંનો નાશ થતાં જેમ સ્વપ્નમાં પણ રાગ—દ્વેષાદિકરૂપ વીજળીઓ જોવામાં આવતી નથી અને અહંકાર આદિરૂપ ઝાકળ શાંત થયેલું હોય છે, એવું બ્રહ્મવેત્તારૂપ શરદઋતુનું આકાશ અત્યંત શોભે છે. પોતાના આત્મારૂપ સદાશિવને શાંત બુદ્ધિથી આનંદરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ હોવાને લીધે ચાંદ્ર સમાન; પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે સૂર્ય સમાન; પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય આદિ ત્રિપુટીઓથી રહિત, તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે વિકલ્પોના વિસ્તા-રોથી રહિત અને ચિદાભાસના તથા ચિત્તના મૂળરૂપ જોયા કરતા તમે જીવન્મુક્તપણારૂપ સર્વોત્તમ પદમાં જ રહો. બ્રહ્મપણાથી રહેવું એ જ આત્માની પરમ પૂજા છે. તમે શરીરના નાયક આત્માનું તે તે દેશના કાળના અને ક્રિયા-ઓના ક્રમોથી ઉદય પામતાં સુખ—દુઃખોના વિભ્રમોથી સર્વદા પૂજન કરો અને સઘળા સંક-લ્પોથી રહિત થયેલી બુદ્ધિથી આત્મસ્વરૂપમાં જ રહો. આવી રીતે રહેવું એ જ મુખ્ય શિવપૂજન છે. ૧—૬૩

देशाकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःख-विभ्रमैः । नित्यमर्चय शरीरनायकं तिष्ठ शान्त सकलेहया धिया ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેવાર્ચનાવિધિ' નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

દેવતત્ત્વનિરૂપણ

ईश्वर उवाच

यथाकालं यथारंभं न करोषि करोषि यत् ।
चिन्मात्रस्य शिवस्यांतस्तद्देवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥

સદાશિવ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! તે તે ક્રમમાં તમે પોતાની શક્તિને અનુસરીને, જે કાંઈ નથી કરતા અને જે કાંઈ કરો છો, તે સઘળું ચૈતન્યમાત્ર અને અંદર રહેલા પરમ શિવરૂપ આત્માનું પૂજન જ થાય છે. આત્મા પોતે એવી રીતના પૂજનથી જ વાસ્તવિક રીતે નિરતિશય આનંદને પ્રગટ કરે છે તથા આવરણને દુર કરે છે. જેમ અગ્નિમાં અગ્નિના કણો જુદા રૂપવાળાં સંભવતા નથી, તેમ નિર્મળ આત્મામાં રાગ તથા દ્વેષ આદિ શબ્દો અને તેઓના અર્થો આત્માથી અન્ય સંભવતા નથી. પોતાનું અથવા પરાયું જે જે કાંઈ રાય, રંક કે સુખદુઃખાદિકનો આરોપ છે, તે સઘળું આત્માનું પૂજા જ છે. આકાશ આદિરૂપ તથા જાગ્રત જગતનો જે આરોપ છે, તે જ નિત્ય આત્માનું પૂજન છે. બ્રહ્મરૂપ પોતે આત્મા જ આકાશ આદિરૂપથી તથા જાગ્રત આદિરૂપથી શણગારવામાં આવે છે. આ રીતે દ્વૈતથી રહિત, શાંત અને મહામંગલ એક આત્મરૂપ હોવા છતાં જગતની પ્રતીતિની જેમ પ્રાપ્ત થયેલું, આ સઘળું દૃશ્ય આત્માના પ્રકાશથી જ પ્રકાશે છે અને આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે. અહો આ કેવું આશ્ચર્ય છે! જુઓ કે પ્રત્યગ્ આત્મા જ પોતાને ભૂલીને, જીવ આદિ સ્વભાવવાળો તથા ઘડા વગેરે જગતરૂપ થઈ રહેલ છે! આવી રીતે તત્ત્વદૃષ્ટિથી આત્માનું અવલોકન કરતાં પૂજ્ય, પૂજક તથા પૂજા આદિ સઘળી ત્રિપુટી બાધિત જ થઈ જાય છે. આત્મા કે જે સર્વાત્મક છે. અંતથી રહિત છે અને પરમ શિવ છે, તેની અંદર પૂજ્ય, પૂજક તથા પૂજા એ નામનો ત્રિપુટીનો વ્યવહાર સંભવે કેવી રીતે? જે નામરૂપની મર્યાદાવાળી મૂર્તિ હોવાથી પૂજ્ય તથા પૂજા આદિનો ક્રમ કલ્પવામાં આવે છે, તે મુર્તિ જ પરમ શાંત આત્મામાં સંભવતી નથી. ઈશ્વરપણું કે જે નિત્ય છે, નિર્મળ છે, સઘળી શકિતઓવાળું છે અને માપતોલથી રહિત છે, તે પૂજ્ય તથા પૂજા આદિના આ મર્યાદાવાળા દેવમાં હોવું જ જોઈએ નહિ. હે વસિષ્ઠમુનિ! જેનું અત્યંત સ્વચ્છ અનુભવસ્વરૂપ જ ત્રૈલોકયરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેશ્વર 'સાકાર છે' એમ વચનથી પણ બોલવું ઘટતું નથી. હે વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ! જેઓ પરમેશ્વરને દેશ, કાળ વગેરેના માપવાળો માની બેઠા છે, તેમને આપણા જેવા સમજુઓએ ઉપદેશથી ખરે રસ્તે ચડાવવા જોઈએ. તમે ઈશ્વરમાં ઓછાપણાની દૃષ્ટિને ત્યજી દઈને, સર્વવ્યાપકપણાની દૃષ્ટિ રાખીને સમ, સ્વચ્છ મનવાળા, શાંત, રાગથી રહિત તથા ઉપદ્રવોથી રહિત રહીને, પ્રારબ્ધની ગતિને લીધે ચારે બાજુથી પોતાની મેળે આવી પડેલાં સુખ, દુઃખ, શુભ તથા અશુભરૂપ સાધનસામગ્રીથી સર્વદા આત્માનું પૂજન કરતા રહે.. કલંકોથી રહિત અને નિર્માનપણા વગેરે સદ્ગુણોવાળા તમે શોધન દ્વારા જીવને દેહથી જુદો કાઢીને પૂજ્ય, પૂજક આદિ વ્યવહારોથી રહિત મુખ્ય આત્મતત્ત્વને જાણશો; એટલે જેમ ચારે બાજુ સ્ફટિકમણિઓથી બનાવેલા અને જેની સમીપમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હોય નહિ એવા નવા ઘરમાં, લેપ આદિ જાતનું કલંક ન લાગે, તેમ તમારામાં પણ જન્મ તથા દુઃખ આદિ કોઈ જાતનું કાંઈ પણ કલંક લાગશે નહિ. ૧—૧૫

अधिगतवति साधौ चैकमेवानुरूपं त्वयि तरलितजीवे जन्मदुःखादि किंचित् । न लगति परिशून्ये सर्वतः स्फाटिकांगे नवसदन इवांके निष्कलंके कलंकः ॥ १५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેવતત્ત્વવિચાર' નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

---

*આ ચાળીસમા સર્ગમાં પૂજ્ય, પૂજક તથા પૂજા આદિ વિકલ્પોથી રહિત જે ચિદાત્મા છે, તે જ દેવતત્ત્વ છે એમ કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૪૧ મો*

શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિની સાર્થકતા

वसिष्ठ उवाच

शिवः किमुच्यते देव परं ब्रह्म किमुच्यते ।
आत्मा किमुच्यते नाथ परमात्मा किमुच्यते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહાદેવ! હે ત્રૈલોક્યના નાથ! શિવ, પરબ્રહ્મ, આત્મા તથા પરમાત્મા ઈત્યાદિ શબ્દોથી આપ કોને કહો છો? જો એમાં કોઈ પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિ નથી તો પછી **तत्, सत्, किंचित्, न किंचित्, शून्य** અને **विज्ञान** ઈત્યાદિ ભિન્નભિન્ન શબ્દોથી શું કહેવાય છે?

સદાશિવ બોલ્યા: આદિ તથા અંતથી રહિત અને દ્વૈત વગરનું જે એક તત્ત્વ છે, તેનાથી **सत् शिव, परब्रह्म** તથા **परमात्मा** ઈત્યાદિક કલ્પિત નામોથી તેને બતાવીએ છીએ. તે તત્ત્વ ઈન્દ્રિયોથી સમજાય એવું નથી, એટલે તે કાંઈ ન હોય એવી રીતે રહેલ છે, તેથી તે **न किंचित्** પણ કહેવાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહાદેવ! બુદ્ધિ આદિ સહિત ઈન્દ્રિયોથી જે તત્ત્વ સમજાતું નથી, તે તત્ત્વ હોવા છતાં પણ તેને જાણવાનો કે જણાવવાનો ઉપાય નહિ હોવાથી, મોક્ષની ઈચ્છાવાળો (મુમુક્ષુ) પુરુષ નિ:શંક રહીને તેને જાણવાનો પ્રયત્ન શી રીતે કરી શકે અને ગુરુ તેને જણાવવાનો પ્રયત્ન પણ શી રીતે કરી શકે?

સદાશિવ બોલ્યા: જે પુરુષ મુમુક્ષુ હોય છે, તે અવિદ્યાના સાત્ત્વિક અંશરૂપ પોતાના મનને જ સારાં શાસ્ત્ર તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિદ્યાના જ જ સાત્ત્વિક ભાગોથી સાફ કરે છે, એટલે પરમતત્ત્વ સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે. જેમ યુક્તિને જાણનારો ધોબી મેલથી મેલને ધૂએ છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ સારાં શાસ્ત્રોથી તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગોથી, મનરૂપ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગને ધોયા કરતો જ રહે છે. એમ કરતાં કરતાં કાકતાલીય ન્યાયની રીતિ પ્રમાણે અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે; એટલે પછી આવરણથી રહિત થયેલો આત્મા પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થઈને રહે છે, આત્માના સ્વભાવનો એ જ નિશ્ચય છે. જેમ બે અંગારાને લઈ સામસામા એકબીજાની સાથે ઘર્યા કરતો બાળક એ બંને અંગારાનો તથા તેની કાળાશનો નાશ થતાં, પોતાની મેળે જ હાથના નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ સારાં શાસ્ત્ર-આદિથી અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ પોતાના મનને ધાર્યા કરતાં, પોતાની મેળે જ પરમ તત્ત્વના પ્રકાશને મેળવે છે. અવિદ્યાના જ સાત્ત્વિક ભાગરૂપ શાસ્ત્ર આદિથી હરકોઈ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં અવિદ્યાના સાત્ત્વિક અને તામસ બંને ભાગોનો નાશ થઈ, નિર્મળ આત્માનો ઉદય થાય છે. આત્મા બુદ્ધિ આદિ ઉપાયો વડે પોતાથી પોતાને વિચારીને, પોતે જ પોતાનું અવલોકન કરે છે. 'કેવળ આત્મા જ છે, અવિદ્યા મુદ્દલ છે જ નહિ,' એવો જે બોધ તે જ અવિદ્યાનો ક્ષય કહેવાય છે. જે કાંઈ આ જગત સંબંધી વસ્તુ છે, તે આત્માથી ભિન્ન નથી પણ આત્મા જ છે એમ સમજો. આત્મસ્વરૂપ અને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન સાધનોની ગરજ વગરનાં છે. માટે ગુરુ તથા શાસ્ત્રાદિક આત્મજ્ઞાનનાં કારણો નથી. ગુરુ લિંગ શરીરવાળો હોય છે અને આત્મા એ લિંગશરીરથી રહિત છે, માટે ગુરુ આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ નથી. જે વસ્તુ જેનો ક્ષય થાય ત્યારે પમાય એમ હોય, તે વસ્તુ તે હોય ત્યાં સુધી પમાતી જ નથી. સઘળી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય ત્યારે આત્મા પમાય એમ છે. માટે શાસ્ત્ર કે ગુરુ આદિ કાંઈ પણ અવિદ્યાના ભાગનો જ્યાં સુધી બાધ ન થાય ત્યાં સુધી આત્મા જણાતો નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ! જોકે આ રીતે ગુરુના ઉપદેશ આદિ ક્રમો આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોરૂપ નથી, તોપણ તેઓ

*આ એકતાળીસમા સર્ગમાં શાસ્ત્ર તથા આચાર્ય વગેરેનું સફળપણું, નામોના ભેદોની કલ્પના, અધ્યારોપનો ક્રમ અને છેવટે અપવાદ કહેવામાં આવશે.

કંઠમાં પહેરેલો છતાં જે હાર ભુલાઈ ગયો હોય, તેના લાભની જેમ આત્માનો લાભ આપનારા છે. ગુરુના ઉપદેશોનો ક્રમ પ્રવૃત્ત થતાં, શિષ્ય સમજી જાય છે; તેથી આત્મા જોકે બતાવી શકાય એવો નથી અને સમજાય તેવો નથી, તોપણ પોતાની મેળે પ્રકટ થાય છે. શાસ્ત્રોના અર્થોથી કે ગુરુનાં વચનોથી આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી. પણ પોતાના બોધને લીધે પોતાથી જ પ્રકાશે છે; તેમ જ ગુરુના ઉપદેશો વિના અને શાસ્ત્રોના અર્થો વિના પણ આત્મા જણાતો નથી, કેમ કે ગુરુના ઉપદેશના તથા શાસ્ત્રોના અર્થના સંયોગની સત્તા જ આત્મજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરનારી છે, જેમ દિવસના સંયોગની સત્તાથી લોકોની હિલચાલ થાય છે, તેમ ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્રનો અર્થ ને શિષ્યના લાંબા કાળ સુધીના સંયોગની સત્તાથી આત્મજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, આદિ અંત તથા સુખદુ:ખાદિકનો બાધ થાય ત્યારે પ્રકટ થનારા આત્માને **શિવ, તત્, સત્** ઈત્યાદિક કલ્પિત નામો આપવામાં આવ્યાં છે. જેમ સઘળું જગત જુદી જુદી સત્તાઓરૂપે નથી, પણ એક જ સત્તારૂપે છે, તે સર્વનું આધારતત્ત્વ આકાશથી પણ અધિક સ્વચ્છ છે, અંત વગરનું છે અને વ્યાવહારિક સત્ થી વિલક્ષણ છે. બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ શાંતિ ન મળવાને લીધે (કાંઈક વિક્ષેપ રહેવાને લીધે) પાતળી વિદ્યાવાળા કહેવાતા અધિકારી શિષ્યોને મુક્ત કરવાની ઈચ્છા ધરાવનારા, જગતના અને શુદ્ધ તત્ત્વના વિચારરૂપ કલંકથી યુક્ત મનવાળા, પરમાર્થની પાસેના જીવન્મુક્તના માર્ગમાં રહેનારા અને આત્માનું ચિંતન કરનારા બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ લોકપાલોએ અને મહાત્મા પંડિતોએ પોતાના સેવક લોકોને માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા અર્થોની રચનાને માટે અને વેદોના તથા વેદ સંબંધી સિદ્ધાંતગ્રંથોના સાર્થકપણાને માટે, નામો વગરના આત્મામાં **ચિત્, બ્રહ્મ, શિવ, આત્મા, ઈશ, પરમાત્મા** અને **ઈશ્વર** આદિ જુદાં જુદાં નામો કલ્પેલાં છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ રીતે જે બ્રહ્મતત્ત્વ આકાશાદિ પદાર્થોના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે જગતરૂપ છે, ત્રણે અવસ્થાઓના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે આત્મતત્ત્વરૂપ છે અને સર્વદા સઘળા પ્રકારોથી, સઘળી વસ્તુઓના, સઘળા ભાવોનો નિર્વાહ કરનાર છે, તે 'તમે પોતે જ છો' એમ નિશ્ચય કરીને સુખી રહો. પ્રાચીન બ્રહ્મવેત્તાઓએ, **શિવ, આત્મા** અને **પરબ્રહ્મ** ઈત્યાદિ શબ્દોથી જ કેવળ ભિન્નતા રચેલી છે, પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. હે મુનીશ્વર ! જે પુરુષ નિરંતર આવા પ્રકારનું દેવાર્ચન કરે, તે વિદ્વાન પુરુષ જે પરમપદમાં આપણે વગેરે પણ સેવક જેવા છીએ, તે પરમપદને પામે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ જીવપણું તથા જગતપણું બ્રહ્મમાં વિદ્યમાન ન હોવા છતાં પણ વિદ્યમાન જેવું થઈને રહ્યું છે, તે શી રીતે રહ્યું છે? એ વિષય મને સંક્ષેપથી આપે કહેવો જોઈએ.

સદાશિવ બોલ્યા : જે આ બ્રહ્માદિ શબ્દોનો અર્થ છે, તે કેવળ નિર્વિષય શુદ્ધ અનુભવ જ છે, એમ સમજો. જેમ પરમાણુની પાસે મેરુ સ્થૂળ છે, તેમ એ અનુભવની પાસે આકાશ પણ સ્થૂળ છે. એ અનુભવ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રસિદ્ધ, ચિદ્ અને આનંદના એકરસ સ્વભાવમાં રહેલો છતાં પણ અને દૃશ્યોથી રહિત છતાં પણ દૃશ્યોના સંસ્કારના જ્ઞાનને લીધે જ્યારે દૃશ્યોની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'ચિત્ત' એ નામને યોગ્ય થાય છે. જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પુરુષપણામાંથી વનના હાથીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દૃશ્યોની કલ્પનાને લીધે, એ ચિત્ત ક્ષણમાત્રમાં અહંતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચિત્તને અહંકાર પ્રાપ્ત થાય એટલે તેને દેશ અને કાળની કલ્પનાઓ થાય છે. આ કલ્પનાઓ મેળવી એ જ ચિત્ સત્તા સંસ્કારના જાગવાથી પવનની લહેર જેવા પ્રાણરૂપ ચલનની કલ્પના કરવાથી, તેવા ચલનને ધારણ કરીને 'જીવ' એ નામવાળી થાય છે. આવી રીતે મૂર્ખની સ્થિતિમાં આવેલી એ જીવશક્તિ નિશ્ચયરૂપ સંસ્કાર જાગતાં બુદ્ધિ-

પણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી શરીર, વાણી અને મનના સંસ્કારો જાગતાં, એ અહંતાને આત્માના સ્વરૂપને એકદમ ઢાંકી દેનારી શબ્દશકિત, ક્રિયાશકિત તથા જ્ઞાનશકિતની કલ્પના ઊઠે છે અને તેથી તે અહંતાની અંદર તે પ્રત્યેક શકિતઓરૂપે સ્ફુરે છે. એ સઘળો વર્ગ મળી તુરત સ્મૃતિને અનુકૂળ થતાં ભૂતવાળું મન થાય છે કે જે મન સંકલ્પરૂપ વસ્ત્રના બીજરૂપ છે. વિદ્વાનો એ મનને આતિવાહિક (નિર્વાહને યોગ્ય) દેહ કહે છે. અંદર રહેલી સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મશકિતથી વ્યાપ્ત થયેલું એ મન જ આત્માના સ્વયંપ્રકાશપણાના બળને લીધે પ્રમાતારૂપ થાય છે. આ રીતે અંદરની કલ્પના જ બહારનાં દૃશ્યોની સત્તાની કલ્પનામાં કારણરૂપ થાય છે. એ ચિત્તમાં જ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતી નીચેની શકિતઓ (સત્તાઓ) બહાર ઉદય પામેલી નહિ છતાં પણ પાછળથી જાણે બહાર સ્થૂલરૂપે રહેલી હોય એવી પ્રતીત થાય છે. વાયુસત્તા, ચલનસત્તા, સ્પર્શસત્તા, ત્વચાસત્તા, તેજના પ્રકાશવાળી ચક્ષુસત્તા, રૂપસત્તા, જળસત્તા, રસનાસત્તા, રસસત્તા, ગંધસત્તા, પૃથ્વીસત્તા, બ્રહ્માંડના બે પદની સત્તા, અત્યંત મોટાપણાવાળી બ્રહ્માંડસત્તા, દેશસત્તા અને સર્વથી જોડાયેલી છતાં આકાર વગરની કાળસત્તા, એ સઘળી સત્તાઓના સમૂહનો સમાવેશ આતિવાહિક દેહના સ્વરૂપમાં જ થાય છે. જેમ બીજ ક્રમે કરીને વધવાથી અંકુર, કાંડ, શાખા તથા પાંદડાં વગેરેરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આતિવાહિક કે જેનું 'પુર્યષ્ટક' (ઇન્દ્રિયોરૂપી આઠ દ્વારવાળી નગરીવાળો) એ બીજું નામ છે, તે એ સઘળી સત્તાઓરૂપે સ્ફુરે છે. જે કાંઈ આ સઘળું છે તે આતિવાહિક દેહનું જ બહાર સ્ફુરણ છે, એમ સમજો. હે વસિષ્ઠમુનિ! વિશેષતારહિત કેવળ બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ આતિવાહિક દેહના ઉપર કહેલા વિભાગોવાળું થઈને સ્ફુરે છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ રીતે જે આ સઘળું જગત થયું છે તે અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી થયું છે, વાસ્તવિક કાંઈ પણ થયું નથી. અજ્ઞાન પણ નથી, આતિવાહિક દેહ પણ નથી, ચિદાભાસ પણ નથી અને ચિદાભાસથી ચેતના પામેલું બીજું પણ કાંઈ નથી. જેમ એક જળરૂપ સમુદ્રના મધ્યમાં જે કાંઈ તરંગાદિ થાય છે, તે જળના જ વિલાસરૂપ હોય છે, તેમ પરમાત્મામાં સ્ફુરેલું આ જગત કેવળ પરમાત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને કેવળ પરમાત્માની સત્તાથી સત્તાવાળું છે; કેમ કે જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે સઘળું અનુભવ જ છે, એમ સમજવાથી અનુભવરૂપ થઈ જાય છે એ અનુભવથી જુદું પાડતાં મુદ્દલ રહેતું જ નથી. જો વિચાર કરીએ તો, દૃશ્યોની પરમાત્માથી જુદી મનાતી સત્તા સંકલ્પના નગર જેવી થઈ જાય છે. જો જગતનું સ્વરૂપ વિચારવાથી જાણવામાં આવે તો, તે બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. 'જગત સંબંધી વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જગતનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક છે કે નહિ' એમ પુછાય જ નહિ; કારણ કે જે વિચારથી જાણવામાં ન આવે તે વાસ્તવિક કેમ થઈ શકે? ચૈતન્ય પોતાની અંદર પોતાથી જ સંકલ્પને લીધે દૃશ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે એ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યનો એવો જ સ્વભાવ છે. પ્રથમ સંકલ્પથી કલ્પાયેલા સૂક્ષ્મ દેહમાં જ લાંબા કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ દેહ પણ જોવામાં આવે છે. આવી રીતના સ્થૂલદેહના સંબંધને લીધે બ્રહ્મ જ પોતાની અંદરની સઘળી વસ્તુઓને બહાર સ્થૂલપણાને પ્રાપ્ત થયેલી દેખે છે; અને બહારની રૂપ આદિ વસ્તુઓનું દર્શન થતાં, સ્થૂલદેહમાંથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં ગોલકોમાં રહેલી દેખે છે. પછી હાથ, પગ વગેરે અવયવોવાળા તે સ્થૂલશરીરમાં પુરુષના આકારની અત્યંત ભાવનાથી તે શરીરને પુરુષાકારે દેખે છે. અને પછી કાકતાલીયન્યાયની રીતિ પ્રમાણે વ્યવહારને સંપૂર્ણ યોગ્ય થયેલ તે સ્થૂલશરીર સંતોષ અને પોષણ મેળવે છે. જીવતાં પણ જેની એ જ સ્થિતિ છે એવો દેહ મિથ્યા છતાં પણ ગંધર્વપુરની પેઠે અને સ્વપ્નના નગરની પેઠે ખડો

થયેલા જોવામાં આવે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ જગત ગંધર્વનગર જેવું તથા સ્વપ્નના નર જેવું મિથ્યા છતાં દુઃખદાયી થઈ પડે છે, તો એ દુઃખનો કેવી રીતે નાશ કરવો?

સદાશિવ બોલ્યા: જગત મિથ્યા છે એમ કેવળ જાણવું, એ દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય નથી, પણ વાસનાના ક્ષય પર્યંત મિથ્યાપણાનો અત્યંત દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ જ દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે. દુઃખ વાસનાને લીધે થાય છે, પણ જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તેમાં વાસના રાખવી સંભવે. જગત તો મૃગજળના તરંગની પેઠે સદાને માટે છે જ નહિ, માટે તેમાં વાસના રાખવી નહિ. જગત મુદ્દલ છે જ નહિ, માટે કોને કોણ વાસના કરે એમ છે? કોને વાસના થાય એમ છે? અને શાથી વાસના થાય એમ છે? સ્વપ્નનો નર ઝાંઝવાનાં પાણીને પીએ એ વાત સંભવે જ કેમ? જે જગત દ્રષ્ટા, અભિમાન, મન અને વિચાર આદિ કલ્પનાવાળું છે, તે જગત જ મુદ્દલ છે નહિ, માટે જે અનુભવમાત્ર સત્ય વસ્તુ છે, તે જ કેવળ શેષ રહે છે કે જે વસ્તુમાં વાસના પણ નથી, વાસનાને ઉપજાવનાર પણ કોઈ નથી અને વાસનાને યોગ્ય પણ નથી; પરંતુ જેમાં સઘળી કલ્પનાઓ દૂર થાય છે, તેવો એક કેવળ ભાવ જ છે. વ્યવહારની કે પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ બાળકોને જે વેતાલ દેખાય છે, તે અનુભવી માણસને નહિ દેખાતાં, તેને પોતાના સિવાય બીજું શું અવશેષ રહે છે? આ 'જગત' એ નામની ચિત્તની વાસના વેતાલની પેઠે શૂન્ય છતાં ય ઉદય પામેલી છે; માટે તે વાસનાની શાંતિ થાય એટલે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ જ છે. જે માણસ અહંતામાં, જગતમાં અને ઝાંઝવાના પાણીમાં સાચાપણાનો ભરોસો રાખે છે, તે અભાગિયા માણસને ધિક્કાર છે. એવો માણસ ઉપદેશને યોગ્ય જ નથી. બ્રહ્મવેત્તા વિવેકી પુરુષને ઉપદેશ આપે છે, પણ જેને સારા માણસો આદર આપતા નથી, જે અનેક ખોટી શંકાઓ કરનાર છે અને જેમને દેહનું અભિમાન દૂર થયું નથી, તેને ઉપદેશ આપતા નથી. જે પુરુષ મૂર્ખ માણસને ઉપદેશ આપે, તે પુરુષ સ્વપ્નના માણસને સોના સરખા અંગવાળી પોતાની દીકરી આપે એના જેવો છે, એમ સમજવું. ૧—૫૯

जीवं विवेकिनमिहोपदिशंति तज्ज्ञानो बालमुद्भ्रसमन्मयमायमुक्तम् । मज्ञं प्रशास्ति किल यः कनकावदातां स स्वप्नदृष्टपुरुषाय सुतां ददाति ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગન્મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

સૃષ્ટિ માયાકલ્પિત છે

वसिष्ठ उवाच

ततः स जीवो भगवन् दृष्टवान् देहसंभ्रमम् ।
आदि सर्गे नभःसंस्थः कामवस्थामुपैति हि ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહારાજ! સૃષ્ટિના આરંભમાં ચિદાકાશમાં રહેલો અને જેણે દેહ રૂપી ભ્રમ દીઠો હોય છે એવા તે જીવની પછી શી સ્થિતિ થાય છે?

સદાશિવ બોલ્યા: જેમ સ્વપ્નનો નર પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે, તેમ ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે સર્વથી પર ચિદાકાશમાં રહેલો જીવ પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે છે. ચૈતન્ય સર્વત્ર વ્યાપક હોવાને લીધે, જેમ સ્વપ્નનો નર પણ સઘળું કાર્ય કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં થયેલો, એ હિરણ્યગર્ભ નામનો સમષ્ટિ જીવ પણ આજ સુધી કાર્ય કર્યે જાય છે. પછી એ પ્રથમ થયેલો પ્રખ્યાત પુરુષ 'હું સનાતન છું, હું અવ્યક્ત છું અને હું સમષ્ટિ પુરુષ છું' એવી રીતનાં નામોની કલ્પના પોતામાં કરી લે છે અને બહારની વસ્તુઓમાં પણ અનેક

*આ બેતાળીસમા સર્ગમાં સમષ્ટિરૂપ તથા વ્યષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિની કલ્પના માયા જ છે, એવો ઉપદેશ કરીને સદાશિવ સ્વધામમાં ગયા. એ કહેવામાં આવશે.

પ્રકારનાં નામો કલ્પી લે છે. એ પહેલો જીવ જ કોઈ સૃષ્ટિમાં સદાશિવ, કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુ, કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા, કોઈ સૃષ્ટિમાં કેવળ બ્રહ્મા અને કોઈ સૃષ્ટિમાં દુર્ગા આદિ બીજાં નામો કલ્પી લે છે; કારણ કે એ સંકલ્પમય પુરુષ છે અને સંકલ્પથી જ અનેક શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પહેલો સંકલ્પ પુષ્ટ થઈ મનરૂપી મૂર્તિને પ્રાપ્ત થઈને, જે પદાર્થને જેવી રીતનો કલ્પે છે, તે પદાર્થને તેવી રીતનો જ સારી પેઠે અનુભવે છે, એની જ કલ્પનાથી થયેલું આ સઘળું જગત દૃશ્ય વેતાલની પેઠે અસત્ છે તથા શૂન્ય જ છે, પણ ભ્રાંતિની દૃષ્ટિથી સત્ છે. અહંતાની અને જગતની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. એ આદિપુરુષ કે જે પોતે સરજેલાનો પોતે જ દ્રષ્ટા થાય છે, પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી નિમેષમાત્રમાં પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે અને સ્વરૂપને ભૂલી જતાં, નિમેષમાત્રમાં અપાર સંસારમાં આવી પડે છે. નિમેષમાત્રમાં કલ્પનાથી સઘળું કરવાને સમર્થ એ આદિપુરુષ બહારના વિષયોમાં આસક્ત થવાથી જ મહાકલ્પોની પરંપરાનો અનુભવ કરે છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં, સોયના છિદ્ર વગેરે પ્રત્યેક આકાશમાં અને પ્રત્યેક ક્ષણમાં પણ સૃષ્ટિઓના કલ્પોના તથા મહાકલ્પોના ઉદયઅસ્તો થયા કરે છે. એ જુદી જુદી અનેક સૃષ્ટિઓમાંથી કેટલીએક સૃષ્ટિઓમાં જો વાસનાની તુલ્યતા હોય, તો જીવોને પરસ્પર જોવામાં આવે છે, કેટલીએક સૃષ્ટિઓમાં જો વાસનાની તુલ્યતા ન હોય, તો પરસ્પરના જોવામાં આવતી નથી. પણ તે સૃષ્ટિઓનું અધિષ્ઠાન તો સઘળા જીવોને પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. જીવોની ભાવનાઓ ઉપરથી સર્વત્ર સૃષ્ટિઓ થાય છે અને સૌ સૌની દૃષ્ટિથી સત્ય જણાય છે; પરંતુ તે સઘળી સૃષ્ટિઓ પરમાત્મારૂપ આકાશમાં આકાશરૂપ જ છે (શૂન્ય જ છે). પોતે સત્ પણ ન કહી શકાતી અને અસત્ પણ ન કહી શકાતી, એ સૃષ્ટિઓ સ્વપ્નના પર્વતની પેઠે અદૃશ્ય પણ થઈ જાય છે. દેશની તથા કાળની કલ્પના પણ સૃષ્ટિની કલ્પનાની સાથે જ થાય છે, માટે અમુક દેશમાં કે અમુક કાળમાં સૃષ્ટિ થાય છે એમ નથી. પણ સૃષ્ટિના કરનારની કલ્પના પણ સૃષ્ટિની સાથે જ છે: માટે સૃષ્ટિનો કર્તા પણ કોઈ નથી. એ સૃષ્ટિઓ છે એમ પણ નથી, કલ્પના કરવાનું પણ કાંઈ નથી અને કલ્પના કરવાનો કાળ પણ નથી. માટે જેમ સ્વપ્નના નગરની રચનાનું થવું તથા બાંધ પડી જવું જરા પણ દેશને કે કાળને રોકતું નથી, તેમ આ જગતમાં કાંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કાંઈ નષ્ટ પણ થતું નથી; પરંતુ ચૈતન્યમાં જ સંકલ્પનું રૂપ ધરીને સઘળો ચમત્કાર કરે છે, એ સિદ્ધાંત છે. જેમ સંકલ્પનો પર્વત ઘણા દેશને તથા ઘણા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતા છતાં કશાને રોકતો નથી, તેમ આ મિથ્યાભૂત જગત ઘણા દેશને તથા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતાં છતાં પણ કશાને રોકતું નથી. જેમ સંકલ્પમાં મેરુએ દેશ, કાળ વગેરે કશાને રોકેલું નહિ છતાં પણ જાણે તેણે ઘણા દેશને તથા ઘણા કાળને વગેરેને રોકેલા હોય એમ જણાય છે, તેમ આ મિથ્યાભૂત જગતે દેશકાળ વગેરે કશાને રોકેલું નહિ છતાં પણ જાણે તેણે ઘણા દેશને તથા ઘણા કાળ વગેરેને રોકેલાં હોય એમ જણાય છે. જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં ક્ષણમાત્રમાં પોતાની મેળે પોતાનાથી જુદો થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષ ક્ષણમાત્રમાં કીડા વગેરે યોનિઓમાં જન્મ લઈ અન્ય થઈ જાય છે. સ્થાવરોની જાતિઓ તથા જંગમોની જાતિઓ કે જેઓ અંડજ આદિ ચાર ભેદથી ગણાય છે. તેઓ તથા રુદ્રથી માંડીને તૃણ પર્યંત જાતિઓ પણ સંકલ્પથી ક્ષણમાત્રમાં પ્રકટ થાય છે. હમણાં પણ વાસનાની સૂક્ષ્મતાથી કેટલીએક સૃષ્ટિઓ પરમાણુ જેવી છે અને વાસનાની સ્થૂલતાથી કેટલીએક સૃષ્ટિઓ અધિક સ્થૂલતાવાળી પણ છે. ભૂતકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ ક્રમ હતો અને ભવિષ્યકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ ક્રમ થશે, એમ સમજો. 'આ સંસારરૂપ માયા એ પ્રમાણે મિથ્યા જ છે'

એવી ભાવનાને અભ્યાસથી દૃઢ કરવામાં આવે તો ભેદ ટળી જઈ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મચૈતન્ય જો આંખના પલકારાના સોમા ભાગની ક્ષણમાં પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી બહાર નજર કરે, તો આ સંસારરૂપ દુર્દશા ઉદય પામે છે. આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ છે તે જ બ્રહ્મપણું છે. શિલાના આકાશની* જેમ અનુભવરૂપ આત્મચૈતન્યની પોતાના સ્વરૂપમાં જ જે સ્થિતિ થવી, તે જ અનાદિ પ્રકાશ આપનાર 'બ્રહ્મ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. અભિમાનની વૃદ્ધિથી જેમ જેમ સંસાર વધતો જાય છે, તેમ તેમ મિથ્યાભૂત દિશા, દેશ અને કાળે કરેલી મર્યાદાઓ આવી પડતાં આત્માનો પ્રકાશ ઓછો થાય છે અને તેથી આત્મા ક્ષુદ્ર બનતો જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! લિંગશરીરરૂપ કલ્પિત ઉપાધિને લીધે, બ્રહ્મચૈતન્ય જીવપણાને પામી, દેહના તથા ઈન્દ્રિયો આદિના સમાગમના ક્રમથી મૃગરૂપ, લતારૂપ, કીડારૂપ, દેવરૂપ અને અસુરાદિકરૂપ પણ થઈ જાય છે. જેમ મજબૂત દોરામાં માળા ગૂંથાઈને રહે છે, તેમ નિત્ય, વ્યાપક, અનંત, જગતમાં રહેલ અને જગતને બનાવનાર, જે તત્ત્વમાં આ અનિર્વચનીય જગત ગૂંથાઈને રહેલું છે, તે તત્ત્વ દૂર પણ નથી, પાસે પણ નથી, ઊંચે પણ નથી, નીચે પણ નથી, તમારું પણ નથી, મારું પણ નથી, પહેલાં પણ નથી, આજ પણ નથી, સવારે પણ નથી, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ નથી, પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ પણ નથી અને વચમાં પણ નથી, પરંતુ દેશ, કાળ વગેરેની સઘળી મર્યાદાઓથી રહિત છે. અંતઃકરણ આદિ સઘળા વિકલ્પો મિથ્યા જ છે. તેથી સ્વપ્રકાશચૈતન્ય વિના પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર બીજો કોઈ પણ નથી. ઘણા ઘણા વ્યવહારોથી અનુભવમાં આવેલાં લૌકિક પ્રમાણો તો જળમાં અગ્નિની પેઠે તે સ્વરૂપમાં રહી શકતાં જ નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ! તમારા પૂછેલા પ્રશ્નોના મેં ઉત્તરો આપ્યા. તમારું કલ્યાણ થાઓ, હવે અમે જ્યાં જવું છે ત્યાં જઈએ છીએ. હે પાર્વતી! ચાલો, ઊઠો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મહાદેવ એટલાં વચન બોલી મારી આપેલી પુષ્પાંજલિનો સ્વીકાર કરી પોતાના પરિવારની સાથે આકાશરૂપ ગુહામાં ચાલ્યા ગયા. એ ત્રૈલોક્યના નાથ, પાર્વતીના પતિ, નીલકંઠ પધારી જતાં મેં જરાવાર રહી, હૃદયમાં તેનું સ્મરણ કર્યું અને પછી પરમ શાંત થઈને મેં આત્મારૂપ દેવના પૂજનનો જ સ્વીકાર કર્યો અને જૂનું જડ દેવનું પૂજન છોડી દીધું. ૧–૩૨

तस्मिन्गते त्रिभुवनाधिपतावुमेशे स्थित्वा क्षणं तदनुसंस्मृतिपूर्वमेव। अंगीकृतं नवपवित्रधिया मयात्मदेवार्चनं शमवतैव जिह्वासितं तत् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાત્માભિધાન' નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

રામની કૃતાર્થતા

वसिष्ठ उवाच

एतदुक्तं परं तेन स्वयमेव वेद्म्यहम् ।
राम त्वमपि जानीषे यथेदं समवस्थितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! મહાદેવજીએ એ રીતે મને તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે પ્રમાણે હું સમજ્યો. આ જગત જે રીતે રહ્યું છે, તે રીતે તમે પણ સમજી ચૂક્યા છો. આ જેને આધારે દેખાય છે અને તેને જોનાર જે જીવ છે, તે સઘળું મિથ્યા છે, તેમાં કોને સાચું કહેવું અને કોને ખોટું કહેવું? સઘળું ખોટું જ છે. કોઈ પ્રબળ કલ્પનાશક્તિવાળો કોઈ કવિ રાજાને કલ્પવૃક્ષ ઠરાવે, તો તે રાજા વર્ણનના ચમત્કારથી, તે વખતે પોતામાં કલ્પવૃક્ષનો પણ

* શિલાનું આકાશ શિલારૂપ જ છે.

* આ ત્રેતાલીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્ય સહિત આત્મારૂપ શિવપૂજન વિષે સાંભળીને, રામચંદ્રજીએ પોતાનું કૃતાર્થપણું અને તેવી જ સ્થિતિ કહી સંભળાવ્યાં, એ કહેવામાં આવશે.

અનુભવ કરે છે; તો એ દૃષ્ટાંતથી સંસારના અનુભવનું બીજ કલ્પના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જળમાં પ્રવાહ છે, પવનમાં ગતિ છે અને આકાશમાં શૂન્ય છે; તેમ જ આત્મામાં જગતપણું છે. મહાદેવજીએ ઉપદેશ આપ્યો તે દિવસથી માંડીને આજ દિવસ સુધી હું એકાગ્રપણે તે જ ક્રમથી આત્માનું પૂજન કર્યા કરું છું. હે રામચંદ્રજી ! હું વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં પણ કશો ખેદ નહિ ધરતાં, પૂજનની એ જ પદ્ધતિને આજ સુધી અનુસર્યો છું. વ્યવહારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જે જે ક્રિયાઓ તથા જે જે આચરણો આવી પડે છે, તે સર્વને પુષ્પો માની આત્માનું પૂજન સતત કર્યા કરું છું. જોકે સુષુપ્તિમાં એવું પૂજન દૂર થાય છે, તોપણ સુષુપ્તિમાં રહેતી અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ પુષ્પથી પૂજન થાય છે; તેથી મારુ પૂજન કદી તૂટતું નથી; રાતદિન ચાલ્યા જ કરે છે. જોકે આવી રીતનું પૂજન સઘળાં પ્રાણીઓ સતત કર્યા કરે છે, તોપણ તેઓને ફળ મળતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેઓને તેવી સમજણ નથી. યોગીઓ તેવા પ્રકારની સમજણથી પૂજન કરે છે, માટે તેઓને તે પૂજનનું ફળ મળે છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે આવી દૃષ્ટિ રાખી, આસક્તિ વગરના ચિત્તથી, આ સંસારરૂપ અરણ્યમાં વિહાર કરો, એટલે તમને કોઈ જાતની મૂંઝવણ નહિ આવે. હે ભલા નિયમોવાળા રામ ! ધનના કે બંધુના વિયોગથી, મોટું દુ:ખ આવી પડે ત્યારે પણ આ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને વિચાર કરજો. ધનનો કે બંધુઓનો ઉદય કે ક્ષય થાય, તેમાં સુખ કે દુ:ખ ધરવાં નહિ; કેમ કે સર્વદા સંસારના સઘળા દેખાવો નાશ પામનારા જ છે. વિષયોની ગતિ મનને વ્યાકુળ કરનારી છે, એ તમે જાણો છો. વિષયો પ્રથમ આવે છે, પછી જાય છે અને ગયા પછી પોતાની વાસનાથી પુરુષને દુ:ખી કરે છે. પ્રેમ અને ધન વિષયોની જેમ અકસ્માત્ થયેલાં નિમિત્તોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અચાનક થયેલાં નિમિત્તોથી જ જતાં રહે છે. હે નિર્મળ મનવાળા રામચંદ્રજી ! જગતની તે ક્રિયાઓ તમારી નથી અને તમે તેઓના પણ નથી. આ પ્રકારનું જે કાંઈ આ જગત છે તે તુચ્છ જ છે, માટે વૃથા શોક શા માટે ધરો છો ? હે ચૈતન્યમાત્ર વ્યાપક સ્વરૂપવાળા ! જે કાંઈ જગત છે તે તમારો જ વિવર્ત છે, માટે પોતાના સ્વરૂપના વિવર્તમાં હર્ષ કે શોક કરવો ઘટતો નથી. હે રામચંદ્રજી ! તમે ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળા છો અને જગત તમારાથી ભિન્ન નથી, માટે તમને કોઈ પણ પદાર્થમાં 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી કલ્પના કેમ થવી ઘટે ? આ રીતે જગતરૂપી ચક્રની ચંચળતા ચૈતન્યરૂપ છે અને જગત પણ ચૈતન્યરૂપ છે, તો પછી સમુદ્રના તરંગોને માટે હર્ષ કે શોક ન હોય. તમે આ જગત સંબંધી પદાર્થોને માટે શા સારુ હર્ષ કે શોક કરો ? તમે આજથી ચૈતન્યમાં સ્થિર થઈ, સુષુપ્તિ જેવી સ્થિતિને ધારીને તુર્યાવસ્થારૂપ (જીવન્મુક્ત) થાઓ. સઘળી વિષમતાઓથી રહિત, જગતના સઘળા દેખાવોને બ્રહ્મરૂપ સમજનારા સ્વયંપ્રકાશરૂપ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને સર્વદા આત્મપૂજનમાં જ નિષ્ઠાવાળા થઈને ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે રહો. હે રામચંદ્રજી ! આ સઘળું તમે સાંભળ્યું અને તેથી તમે પૂર્ણબુદ્ધિવાળા થયા છો. હવે જે કાંઈ બીજું પૂછવાની ઈચ્છા હોય તે પૂછો. વિચારના આરંભમાં (વૈરાગ્ય—પ્રકરણમાં) જે જે પ્રશ્નો તમે કર્યા હતા, તે પ્રશ્નોમાંથી હવે કાંઈ પૂછવું રહ્યું હોય તો પૂછો.

રામ બોલ્યા : હે ગુરુમહારાજ ! હમણાં સંપૂર્ણ રીતે મારો સંશય ટળી ગયો છે, જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સઘળું જણાઈ ચૂક્યું અને સ્વાભાવિક અખંડ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ. હે મહામુનિ ! અજ્ઞાન, દ્વિત્વ, દૃશ્ય કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ. તે સમયે મને જે અજ્ઞાન હતું તે હમણાં શાંત થઈ ગયું. આત્માના અજ્ઞાનને લીધે 'આત્મામાં માયારૂપ કલંક છે' એવી જે ભ્રાંતિ તે સમયે હતી, તે હવે તમારી કૃપાથી ટળી ગઈ છે. આત્મા

જન્મતો નથી, મરતો નથી અને માયારૂપ કલંકવાળો પણ નથી. આ સઘળું જગત બ્રહ્મનો વિવર્ત છે અથવા બ્રહ્મ જ છે એમ સમજવાથી મારા સઘળા પ્રશ્નો, સઘળા સંશયો અને સઘળી ઈચ્છાઓ અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે. જેમ વિશ્વકર્માના યંત્રમાં ફરવાથી સૂર્યનું બિંબ શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું હતું, તેમ મારું ચિત્ત શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું છે. પ્રાપ્ત થયેલા શિષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા સાધુઓએ કહેલાં સઘળાં સાધનોના ઉપદેશોમાં મારે કશી ઈચ્છા રહી નથી. જેમ મેરુપર્વત સુવર્ણની આકાંક્ષા વગરનો છે, તેમ હું સાધુઓની આકાંક્ષા વગરનો થયો છું. જે વસ્તુમાં મને આશા કે તૃષ્ણા રહે તેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. સઘળા જગતમાં મારે ગ્રહણ કરવા, ત્યજવા કે ઉપેક્ષા કરવા લાયક કાંઈ છે જ નહિ. હે મહામુનિ! 'આ તજવાલાયક કે લેવાલાયક છે, આ સત્ છે અને આ અસત્ છે' એવી રીતની ચિંતા હોવી એ એક ભ્રમ છે અને તે મારો ભ્રમ સારી પેઠે શાંત થઈ ગયો છે. હું સ્વર્ગને ઈચ્છતો નથી, તેમ રૌરવ નામના નરકનો દ્વેષ પણ કરતો નથી; પરંતુ ભ્રમણ વગરના મંદરાચળની પેઠે સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહ્યો છું. ત્રણ લોકરૂપ ક્ષીરસાગરની ભરતીનો કણેકણ વીંખી નાખી, આ કામરૂપી મંદરાચળ શાંત થયો છે કે જે લાંબા કાળ સુધી ભમ્યો હતો. હે મહામુનિ! 'આ જગત બ્રહ્મરૂપ પણ નથી પણ જેવું દેખાય છે તેવું ને તેવું જ છે' એવી સમજણવાળા મૂઢના મનમાં 'આ સાચું છે અને આ ખોટું છે' એવી કલ્પના સદા રહ્યા જ કરે છે, જે દુષ્ટ સંદેહોની જાળથી અધિક સંતાપ આપે છે. હે ગુરુ મહારાજ! જગત સંબંધી ધન આદિ જે વસ્તુને માટે મૂઢ પુરુષ કંગાળ બને છે, તેવી કોઈ પણ વસ્તુ હોય તેમ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં આપણને લાગતું નથી. વિચિત્ર તથા વ્યાકુળ તરંગોવાળા, જડ અને વિનાશી, આ ભવસાગરમાંથી અમે આપની કૃપાથી જ તર્યા છીએ, સંપત્તિઓનો અવધિ જાણ્યો છે અને આપદાઓનો છેડો પણ જોવામાં આવ્યો છે. હે ગુરુ મહારાજ! સર્વોત્તમ સારને માટે પણ હવે અમારે રાંકપણું રહ્યું નથી અને અમે પૂર્ણ થયા છીએ. મારું મન આશારૂપી હાથીને તારી નાખીને, આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં બીજાઓથી ભેદી શકાય નહિ, એવી પ્રબળ વીરતાને પ્રાપ્ત થયું છે. મારું મન સઘળા વિકલ્પોથી રહિત થયું છે, આશાથી નિવૃત્ત થયું છે, કૃપણતા વગરની દૃઢ સ્થિરતાવાળું થયું છે, ત્રૈલોક્યમાંની સઘળી સ્વચ્છ વસ્તુઓ કરતાં પણ અધિક સ્વચ્છ થયું છે, અંદર આનંદ પામ્યું છે અને અત્યંત ઉત્તમ થયું છે.

परिगलितविकल्पतामुपेतं प्रगलितवांछमदीनसारसत्त्वम् । त्रिजगति यदतिप्रसन्नरूपं प्रमुदितमंतरनुत्तमं मनो मे ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિશ્રાંતિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

જ્ઞાનની દઢતાના ઉપાય

વસિષ્ઠ उवाच

केवलेनेंद्रियैः सार्द्धं वर्त्तमानार्थवर्तिना ।
असंगमेन मनसा यत्करोषि न तत् कृतम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! રાગાદિકથી રહિત ઈન્દ્રિયોની સાથે ચાલુ વિષયોમાં જ રહેનારા પણ ભૂત-ભવિષ્યનું ચિંતન નહિ કરનારા અને કર્તાપણાના અભિમાન વગરના મનથી જે કરો છો, તે કર્યું જ ન કહેવાય. પ્રત્યેક વસ્તુ મળતાંની સાથે જેવો સંતોષ આપે છે તેવો સંતોષ તે પછી આપતી નથી, એવો અનુભવ કોને નથી થયો? પ્રત્યેક વસ્તુ લાભના સમયમાં જેવો સંતોષ આપે છે, તેવો સંતોષ બીજા સમયમાં આપતી નથી; એટલા માટે ક્ષણિક સુખ આપનારી વસ્તુમાં મૂર્ખ જ રાગ બાંધે, બીજો ન બાંધે. લાભના સમયમાં સંતોષ થાય છે તેનું

* આ ચૂંવાલીસમા સર્ગમાં ઇચ્છાના ત્યાગથી માંડીને મનના ક્ષય પર્યંત, આસક્તિના ક્ષયના જે જે ઉપાયો છે તે તે જ્ઞાનની દૃઢતાને માટે કહેવામાં આવશે.

કારણ પણ ઈચ્છાની સમાપ્તિ થઈ એ જ છે. સંતોષ પછી અસંતોષ તો છે જ, એટલા માટે વાંછનાને જ છોડી દો. કોઈ સમયે કાળના ફેરફારને લીધે તમને કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા થાય, તોપણ તમારે અહંભાવરૂપી કાદવમાં ફરીવાર ડૂબવું નહિ. હે રામચંદ્રજી! આત્મજ્ઞાનરૂપી પર્વતના શિખર ઉપર તમને શાંતિ મળી છે, તો હવે અહંભાવરૂપી મોટા ખાડામાં પાછું પડવું ન જોઈએ. જેને પોતાના અખંડ સ્વરૂપનું સ્મરણ થયું હોય અને બ્રહ્મવેત્તાપણારૂપ મેરુપર્વતના શિખરમાં જેની સ્થિતિ થઈ હોય, તેને માતાના ગર્ભાશય જેવા અહંભાવરૂપી પાતાળમાં પડવું સંભવે જ નહિ. તમારો સ્વભાવ સમતામય અને સત્યતામય જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી ધારું છું કે તમારા વિકલ્પો ક્ષીણ થઈ ગયા છે અને અવિદ્યા હણાઈ ગઈ છે. સૌમ્ય તથા પૂર્ણસમુદ્ર જેવી તમારી નિર્મળ સમતા 'રામ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામ્યા છે' એમ મને જણાવે છે. તમે આસક્તિરહિત થઈને જીવો, નિરતિશય આનંદના લાભને લીધે તમારી આશા નિરાશા બનો અને વિષયોની ભાવના અભાવને પ્રાપ્ત થાઓ. તમે જે જે વસ્તુઓને દેખો તે તે વસ્તુઓમાં પરિપૂર્ણ ચૈતન્યઘન પરબ્રહ્મ સત્તાસામાન્યરૂપથી રહેલું છે, એમ સમજો, જો તમને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય તો બંધાયા છો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો બંધાયા નથી; એટલા માટે મનનાદિની દૃઢતાથી તમે પોતે જ પોતાના આત્માને જાણો. ભોગનું સુખ પ્રિય લાગે ન લાગે અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ પણ પ્રિય લાગે, એવી આકાશના જેવી કોમળ જે સમતા તે જ વાસનારહિતપણું છે એમ સમજો. જો અંદર વાસના નહિ હોય અને ઈન્દ્રિયોથી ક્રિયાઓ કર્યા કરશો, તો સેંકડો આઘાતો થયા છતાં, આકાશની જેમ વિકારવશ થશો નહિ. જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ઈત્યાદિ ત્રિપુટીઓને તથા દુઃખને પણ, આત્માની સાથે એક કરી દઈને, શાંતપણાથી અનુભવશો તો તમને ફરી વાર સંસારનો ફેરો થશે નહિ. સંસારનો ઉદય ચિત્તની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે વાસના તથા પ્રાણને રોકી મનને ગતિ વગરનું કરી નાખો. સંસારનો ઉદય પ્રાણની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે પ્રાણને અભ્યાસથી અને પ્રયોગથી ગતિરહિત કરો. અજ્ઞાન આવવાથી કર્મોનો આરંભ થાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી કર્મો મટી જાય છે; એટલા માટે બળાત્કાર કરી, ગુરુથી, શાસ્ત્રાર્થથી તથા સંયમથી અજ્ઞાનને દૂર કરો. જેમ આકાશમાં વાયુના અને રજના ચલનથી મલિનતા ઊઠે છે, તેમ ચૈતન્યમાં ચિત્તના ચલનથી આ અનર્થરૂપ જગત ઊઠેલું છે. જેમ અનેક છિદ્રોમાં પેઠેલા સૂર્યના પ્રકાશના અને ભીંતના સંબંધી વિચિત્ર રંગો દેખાય છે, તેમ દૃશ્યોના અને મનના સંબંધથી આ જગત દેખાય છે. વિષયોનો અને મનનો સંબંધ ન થાય તો જેમ ચિત્રમાંના પુરુષોને જગત ભાસતું નથી, તેમ જીવતા પુરુષોને જગત ભાસે નહિ. જેમ જળના ચલનથી ઊઠેલી લહરી જળ શાંત થતાં આપોઆપ શમી જાય છે, તેમ ચિત્તના ચલનથી ઊઠેલી માયા ચિત્ત શાંત થતાં આપોઆપ શમી જાય છે. વાસનાના ત્યાગથી, બોધથી અથવા પ્રાણના રોધનથી ચિત્ત ગતિ વગરનું થઈ જાય, તો પછી સંસારનો સંભવ કેમ રહે? વાસનાના નિરોધથી અથવા પ્રાણના નિરોધથી ચિત્ત પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય છે અને ચિત્તનો જે પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જવો તે જ પરમ પદ છે. વિષયોનો તથા ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રહ્મસુખ જ છે, એવી બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જો સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય, તો મનનો નાશ થયા વિના રહે જ નહિ. જેમાં ચિત્તનો ઉદય થતો નથી, એવું અકૃત્રિમ બ્રહ્મસુખ જેમ નિર્જળ દેશમાં સરોવર મળવું સંભવતું નથી, તેમ સ્વર્ગાદિકમાં પણ મળવું સંભવતું નથી. હાનિ તથા લાભથી રહિત જે બ્રહ્માનંદરૂપી અપાર સુખ ચિત્તમાં

શાંત થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. એ સુખ ઉદય પણ પામતું નથી અને અસ્ત પણ પામતું નથી. બોધથી ચિત્તનો નાશ થાય છે અને ભ્રાંતિથી ચિત્તની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ બાળકની આગળ કલ્પનામાત્રથી વેતાલ ખડો થાય છે, તેમ ખોટી સમજણથી આપણી આગળ આ સંસારરૂપ મોહ ખડો થયો છે. જેમ તાંબા પર સોનાનો પટ દેવામાં આવે તો તે ત્રાંબું દેખાતું નથી, તેમ જ્ઞાનીઓનું ચિત્ત વિદ્યમાન છતાં પણ બોધરૂપ પટ દેતાંની સાથે જ નહિ જેવું થઈ જાય છે. જ્ઞાનીનું જે ચિત્ત તે ચિત્ત કહેવાતું નથી, પણ સત્ત્વ કહેવાય છે. જેમ તાંબું સોનાના પટને લીધે બીજા નામવાળું તથા બીજા રૂપવાળું થઈ જાય છે, તેમ ચિત્ત બોધને લીધે બીજા નામવાળું તથા બીજી સ્થિતિવાળું થઈ જાય છે. ચિત્તનું જે ભ્રાંતિથી બીજપણું છે, તે ન રહે એટલે ચિત્તનો લય થયો સમજવો. જે પદાર્થ હોય તેનો પૂરેપૂરો નાશ થવો સંભવતો જ નથી, એટલા માટે બોધથી ચિત્તનું ભ્રાંતિઓથી રહિત-પણું થાય એ જ ચિત્તનો નાશ છે. વિકલ્પવાળા ચિત્ત આદિ પદાર્થો સસલાનાં શિંગડાંની પેઠે જ છે. ચિત્ત આદિ સઘળા પદાર્થો આત્માના જ વિવર્ત છે, માટે આત્માના બોધથી લીન થઈ જાય છે. સત્ત્વપણાને પામેલું ચિત્ત જગતની સ્થિતિમાં કેટલાક કાળ સુધી ચોથી અવસ્થા-(સમાધિમાં) વિહાર કરીને પછી તુરિયાતીત થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી! જે અખંડ અને ભરપૂર બ્રહ્મ છે, તે જ અનેક ભુવનોરૂપી ભ્રાંતિઓના સમૂહરૂપે દેખાય છે. બ્રહ્મ એક છતાં પણ સર્વા-ત્મપણાથી અનેકરૂપે દેખાય છે, માટે બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ હોવું સંભવતું જ નથી. જેમ હૃદયમાં મનોરથથી કલ્પાયેલાં નગરો વગેરે પદાર્થો હૃદયમાં રહી શકતા નથી, તેમ આ જગત-નો વાસ છિદ્ર વિનાના ચૈતન્યબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાને લીધે મુદ્દલ છે જ નહિ. ૧—૩૪

ब्रह्मैव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमौघैरित्थं स्थितं सममनेकतयैकमेव । सर्वात्म संभवति नेतरदंग किंचिच्चित्तादिकं च न हृदीव हि सन्निवेशः ॥३४॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણનો પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તસત્તાસૂચન' નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો*

પરબ્રહ્મનું બીલારૂપે વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अत्रेमामवबोधाय विस्मयोल्लासकारिणीम् ।
अपूर्वां चैव संक्षेपाद्राम रम्यां कथां शृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! આ વિષયમાં બોધને માટે વિસ્મયનો ઉલ્લાસ કરનારી અને રમણીય એક અપૂર્વ કથા કહું છું, તે સાંભળો. હજારો યોજનોના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ, સ્પષ્ટ અને હજારો યુગો વીતવા છતાં પણ જે કદાપિ પાકી જતું નથી એવું એક મોટું બીલું છે. એ બીલું અવિનાશી રસથી ભરેલું છે, અમૃત કરતાં પણ અધિક મધુર સારવાળું છે અને જૂનું છતાં પણ બાલચંદ્રની કળાના જેવી કોમળતા-થી સુંદર છે. જેમાં મેરુપર્વતનો પણ સમાવેશ થાય એવું છે, મંદરાચળ જેવું દૃઢ છે અને મહાકલ્પાંતના વંટોળિયાના વેગથી પણ ચલિત થતું નથી. લાખો, કરોડો અને પરાર્ધો યોજનોથી પણ જેના વિસ્તારનું વર્ણન થઈ શકે નહિ એવું છે અને જગતની સ્થિતિના આદિ મૂળરૂપ છે. જેમ પર્વતની આગળ રાઈના કણો અત્યંત ઝીણા લાગે છે, તેમ એ બીલાની આગળ મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડો અત્યંત ઝીણાં લાગે છે. હે રામ-ચંદ્રજી! ઝરતા રસથી ભરપૂર અને ભારે સ્વાદવાળા એ બીલાના રસના ચમત્કારથી બ્રહ્માંડ-ની અંદરના કોઈ પણ રસનો ચમત્કાર અધિક થઈ શકે એમ નથી. એ બીલું એવા રસવાળું

* આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં નિરતિશય આનંદરૂપ પરબ્રહ્મનું બીલારૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

છતાં પણ પાકીને કદી પડતું નથી અને સર્વદા પાકેલું છતાં પણ જૂનું થતું નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ કોઈ વૃદ્ધ લોકો પણ એ બીલાની ઉત્પત્તિને, મૂળને કે ડીંટાને જાણતા નથી. આ મોટા આકારવાળા ફળના અંકુર, વૃક્ષ, પુષ્પો, થડ, મૂળિયાં કે શાખાઓ એમાંનું કશું જોવામાં આવતું નથી. એ પિંડાત્મક ઘાટા આકારવાળા અને લાંબા વિસ્તારની જાડાઈવાળા ફળનું ઉત્પત્તિ કે વિકાર આદિ પરિણામ પણ જોવામાં આવતું નથી. સઘળાં ફળોના સારરૂપ આ મોટા બિલામાં ઠળિયા તો છે જ નહિ. આ બીલાનો ગર્ભ વિશાળ છે, નિરંજન છે, નિર્વિકાર છે. પથ્થરની જેમ છિદ્રોથી રહિત છે, પૂનમના ચંદ્રબિંબની પેઠે તેમાંથી અમૃત ઝર્યા કરે છે, પોતાના અનુભવથી જ જણાય એવા રસને ઝર્યા કરે છે, સઘળાં સુખોના ભંડારરૂપ છે, શીતળ પ્રકાશ આપનાર છે, પહાડ જેવો સ્થિર છે અને અમૃતના પિંડ જેવો છે. એ બીલામાં રહેતો ઉત્તમ ગર્ભ બીલાના જ ચમત્કારરૂપ છે, બીલાથી અન્ય નથી, બીજા પદાર્થોથી રહિત છે અને ત્રણે પ્રકારની મર્યાદા વિનાનો છે. સઘળા પ્રકારના ભેદો જેનો વિવર્ત છે એવી પોતાની સ્થિતિની વિલક્ષણતાને નહિ છોડતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મતાવાળા, સ્થૂળથી પણ સ્થૂળતાવાળા અને પુરાતન છતાં પણ વિકાર વગરના એ ગર્ભે 'આ હું છું' એવી કલ્પનાથી મિથ્યાભૂત અવિદ્યારૂપ મળને જગતરૂપે ઉત્પન્ન કરીને આ અજ્ઞાનમૂલક ભેદાદિકની ભાવના કરી છે. એ ગર્ભ 'હું છું' એવા અહંકારનો ઉદય થતાં તરત જ આકાશાદિક ભૂતોથી તથા શબ્દાદિ તન્માત્રાઓથી ગોઠવાયેલાં બ્રહ્માંડોરૂપ પરમાણુઓથી વ્યાપ્ત થયો છે. પોતાના જૂના રહેઠાણને નહિ છોડતાં છતાં પણ તે ગર્ભ આવા અનુક્રમથી વ્યવહારમાં સમર્થ થયેલ છે. ચપળ રૂપવાળી તે ગર્ભની વ્યવહારશક્તિઓ નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ આવા પ્રકારનો જગતરૂપ દેખાવ ફેલાવ્યો છે કે જે દેખાવ 'આ અપાર આકાશ છે, આ કાળ છે, આ નિયમ છે, આ ચલનરૂપ ક્રિયા છે. આ સંકલ્પનો વિસ્તાર છે. આ જુદી જુદી દિશાઓ છે, આ રાગદ્વેષ છે, આ ત્યાજ્ય છે, આ ગ્રાહ્ય છે, આ તુંપણું છે, આ હુંપણું છે, આ તેપણું છે, આ ઊંચે રહેલા સ્વર્ગાદિક લોકોનો સમૂહ છે, આ નીચે રહેલા પાતાલાદિક લોકોનો સમૂહ છે. આ આગળ છે, આ પડખામાં છે, આ પાછળ છે, આ સમીપ છે, આ અતિ દૂર છે, આ ભૂત છે, આ વર્તમાન છે, આ ભવિષ્ય છે. આ અંદર રહેલી ઘણી ઘણી કલ્પનાઓરૂપી કમળોના સરોવરરૂપ અને મોટા મોટા દેવતાઓના ક્રીડામંડળરૂપ બ્રહ્માંડમંડળ છે. આ અનંત કલ્પનાઓરૂપી રચનાના રહસ્યથી ચારે બાજુ વિસ્તાર પામેલી અને વિષ્ણુના હૃદયકમળની ડાંડીરૂપ લોકોની હાર છે. આ સર્વ સ્થળમાં રહેલા મહારુદ્રના ગણોથી પૂરાયેલાં કોતરોવાળી અને જેમાં તારાઓ ખરવાના સમયમાં ભારે પ્રકાશ થઈ રહે છે એવી લાંબી આકાશની સ્થિતિ છે. આ ઉત્તર દિશામાં જગતરૂપી કમળની ડાંડીરૂપ અને ચંદ્રરૂપી ચળકતા અમૃતમય રસમાં લંપટતા ધરાવનારા દેવરૂપી ભ્રમરોવાળો મેરુપર્વત છે. આ રજોગુણથી થતાં નરકોથી તથા દુઃખોથી જામેલા મૂળવાળા, જગતરૂપી જૂના વૃક્ષની ઊંચા સુગંધવાળી પુષ્પોની મંજરી જેવો સ્વર્ગલોક છે અને આ તારારૂપી કેસરોવાળું, બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરના કિનારામાં રહેલું તથા જેનો ક્યાંય છેડો જ દેખાતો નથી એવું આકાશરૂપી સરોવર છે. આ કર્મોરૂપી ઝૂડોવાળું માસ તથા ઋતુ આદિરૂપ ચપળ તરંગોવાળું જન્મ—મરણરૂપ ચકરીઓમાં રહેલાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓવાળું સઘળી વસ્તુઓના આયુષ્યના માપને આપનારું ક્ષણ તથા કલ્પ આદિરૂપ પાંદડાંવાળું સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિરૂપ કેસરાઓવાળું અને આકાશરૂપી કમળવાળું કાળરૂપી સરોવર છે 'આ જન્મ તથા વૃદ્ધિ આદિ વિકારોથી ભરેલી જરામરણરૂપ વિષૂચિકા (કોલેરા) છે અને આ વિદ્યા તથા અવિદ્યાના વિલાસોથી ભરેલા શાસ્ત્રાર્થો

છે.' આ રીતે તે બીલાના પોતાના ગર્ભનો ચમત્કાર જ સંકલ્પોની તે તે સ્થિતિની અંદર આવા આવા પ્રકારોના દેખાવવાળો થયો છે. અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં બ્રહ્મચૈતન્ય શાંત છે, સ્વસ્થ છે, સઘળા પ્રકારના બાધોથી રહિત છે, સૌમ્ય છે અને ભાવના વગરનું છે. તે બ્રહ્મચૈતન્ય સંકલ્પથી કર્તાપણું અને સંકલ્પના અભાવથી અકર્તાપણું ધરાવે છે. એ ચૈતન્યશક્તિ એક જ છતાં અનેક જેવી જણાય છે, અનેક રૂપવાળી જણાતા છતાં એક જ છે જ્યાં જોઈએ ત્યાં એની એ છે, સત્ય છે, અખંડ છે, સંપૂર્ણ શાંતિથી ભરપૂર રૂપવાળી છે, સર્વાત્મક છે અને અત્યંત મોટી છે. ૧—૩૬

एवंकिकैव विविधेव विभाव्यमाना नैकात्मिका न विविधा ननु सैव सैव। सत्या स्थिता सकलशांतिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहतीतिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બિલ્વોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

બ્રહ્મનું શિલારૂપે વર્ણન

राम उवाच

भगवन्सर्वसारज्ञ त्वयैषा बिल्वरूपिणी।
महाचिद्घनसत्तेह कथितेति मतिर्मम ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે સઘળા સારને જાણનાર, હે ગુરુમહારાજ! જે અપાર ચૈતન્યઘન બ્રહ્મની સત્તા છે, તેને જ આપે આ બીલારૂપે કહી એમ હું ધારું છું. આ સઘળું અહંતા આદિ જે ફેલાયું છે તે બ્રહ્મના ગર્ભરૂપ જ છે. દ્વિત્વ કે એકત્વની કલ્પનારૂપ ભેદ જરા પણ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેવી રીતે બ્રહ્માંડરૂપી કોળાનો મેરુ ઈત્યાદિ ગર્ભ છે, તેમ આ બ્રહ્માંડ આદિ સઘળું બ્રહ્મરૂપ બીલાનો ગર્ભ છે. જેમ બીલાનું ખોખું ગર્ભના આધારરૂપ છે તેમ બ્રહ્મ જગતના આધારરૂપ છે એમ સમજવું નહિ. જેમ ગર્ભ બીલાનું પરિણામ છે, તેમ જગત બ્રહ્મનું પરિણામ નથી. જો જગત બ્રહ્મનું પરિણામ હોય તો પરિણામ પામનારા બ્રહ્મનો વિનાશ માનવો પડે; પણ એ વિનાશ કદી સંભવતો નથી. જેમ મરીમાં તીખાશરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે તેમ ચૈતન્યમાં આ જગતરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે. પથ્થરની અંદર કમળવનની જેમ બ્રહ્મની અંદર આ જગત રહેલ છે; માટે જગતની સ્થિતિ સુષુપ્તિ જેવી શાંત જ છે. હે ચંદ્ર સરખા મુખવાળા રામચંદ્રજી! આ વિષયમાં વિચિત્ર વિસ્મય આપનારી અને રમણીય એક બીજી કથા કહું છું તે સાંભળો. કોઈ સ્થળમાં સ્નિગ્ધ, સ્પષ્ટ, કોમળ સ્પર્શવાળી, મોટા વિસ્તારવાળી, ઘાટી અને કદી પણ ક્ષોભ નહિ પામેલી મોટી શિલા છે. જેમ સરોવરમાં ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં સુંદર કમળો હોય છે, તેમ તે શિલાની અંદર રમણીય તથા ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં કમળો છે કે જેઓની સંખ્યા પણ ગણી શકાતી નથી. એ સઘળાં કમળો એકબીજામાં પરોવાયેલાં પાંદડાંવાળાં છે, પરસ્પરથી જુદાં છે, પરસ્પરની સાથે લાગેલાં છે, છાનાં પણ છે અને પ્રકટ પણ છે. એ કમળોમાં કેટલાંએક કમળો નીચાં મુખોવાળાં છે, કેટલાંએક ઊંચાં મુખોવાળાં છે અને કેટલાંએક આડાં મુખોવાળાં છે. એ+ કમળો પરસ્પરને મળેલાં મૂળવાળાં પણ છે. પરસ્પરમાં પરોવાયેલાં મુખોવાળાં પણ છે, ડાંડીઓનાં જાળોની અંદર મૂળવાળાં પણ છે, મૂળની અંદર ડાંડીવાળાં પણ છે. ઊંચાં મોઢાંવાળાં છે, નીચાં મોઢાંવાળાં છે અને કેટલાંએક મૂળ વગરનાં છે. એ કમળોની સમીપમાં કમળોની કળીના જેવી રચનાવાળા સેંકડો તથા હજારો શંખો છે, અને કમળ જેવી રચનાવાળા તથા મોટા આકારવાળા ચક્રોના સમૂહ છે.

*આ છેતાળીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મ કે જે પ્રપંચના આભાસવાળું હોવાથી કારીગરે કલ્પેલા કમળના સમૂહોથી શોભી રહેલા શિલાના ઉદર જેવું છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

+ માનસિક કલ્પનાદૃષ્ટિથી વિપરીત પણ થાય છે, તે ઉપરથી કહે છે.

રામ બોલ્યા : સાચી વાત છે. એવી શિલા થાય છે ખરી. વિષ્ણુના ધામરૂપ શાલિગ્રામ નામના ક્ષેત્રમાં કમળવનના લક્ષણવાળી એવી મોટી શિલા મેં જોયેલી છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તમે એવી શિલા જોયેલી છે તેનું તમને બરાબર સ્મરણ છે. મેં જે મોટી શિલા કહી તે એ જ હશે, એમ તમે જાણો છો. પરંતુ મેં તો આ અપૂર્વ શિલા જ તમારી પાસે કહી છે કે જે શિલાના મોટા ગર્ભની અંદર સઘળું જગત છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરુ અખંડ, પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ, સર્વ સ્થળમાં સમાન અને અંતરાયરહિત જે ચૈતન્યરૂપ શિલા છે તે મેં તમને કહી છે કે, જે શિલાની અંદર સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. ઘાટાપણું, એકાત્મપણું, કૂટસ્થપણું તથા અભેદ્યપણું ઈત્યાદિ ગુણોને લીધે એ ચૈતન્ય શિલા સમાન જ છે. જોકે એ શિલા અત્યંત ઘાટાં અંગોવાળી છે, ને છિદ્રોથી અત્યંત રહિત છે, આકૃતિવાળી છે, તોપણ જેમ આકાશની અંદર મોટો પવન રહ્યો છે, તેમ તે શિલાની અંદર જગતનો સમૂહ રહ્યો છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ તે શિલાની અંદર છે, તે છતાં તેમાં છિદ્ર જરા પણ નથી. એ શિલામાં ઘાટાં અંગોવાળું આ જગતરૂપી કમળ પ્રકાશે છે. એ જગત અન્ય જેવું જણાતા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અન્ય નથી અને શુદ્ધ ચિદાત્મક પણ નથી, પરંતુ માયા જ છે. જેમ શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી શંખ તથા કમળ આદિ ચિત્ર આલેખાય છે, તેમ જીવના મનની કલ્પનાથી એ શિલામાં, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગત આલેખાયેલું છે, જેમ કોતરાયા વગરની શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી પૂતળી ખડી થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ શિલામાં જીવના મનની કલ્પનાથી સઘળું જગત ખડું થયું છે કે જે સાચા જેવું દેખાય છે. જેમ દિવાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો કમળવન વગેરે આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં જીવના મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો આ જગતરૂપી આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે. જેમ કમળવન શિલાથી જુદું ન હોવા છતાં પણ જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યથી જુદું નથી છતાં જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે. જેમ શિલાની અંદર ચક્રો તથા કમળો સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી રહે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર આ બ્રહ્માંડો સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી રહેલ છે. જેમ શિલાની અંદર કમળોની પંક્તિ અને મરીની અંદર તીખાશ પણ ઉદય પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં આ સૃષ્ટિ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં તેનો પતિ રહે છે અને બીલામાં ગર્ભ રહે છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનંત વિકારોથી ભરેલી બ્રહ્માંડોની મંડળી રહી છે. બ્રહ્માંડો ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહ્યું, તો પછી બ્રહ્માંડોની અંદરનાં શરીરો વગેરે ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. જેમ જળમાં જળનું બિંદુ જળમાત્ર જ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્માંડો ચૈતન્યમાત્ર જણાતાં જ બ્રહ્માંડના અવયવો ચૈતન્યમાત્ર થઈને જ જાય છે. ચૈતન્ય અંત વગરનું હોવાને લીધે તેમાં સઘળા વિકારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જગત નામમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે નામના લયથી લય પામે છે. જે કાંઈ આ વિકારો વગેરે જોવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મ જ છે, વિકારાદિકનો ત્યાગ પણ બ્રહ્મમાં જ છે. પદાર્થનો ત્યાગ અને પદાર્થનો અત્યાગ એ પણ બ્રહ્મ જ છે. વિકારાદિક બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે, બ્રહ્મરૂપે ઉત્પન્ન થયું છે અને તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મમાં બીજો પદાર્થ તો ઝાંઝવાના પાણી જેવો જ છે, એમ સમજો. જેમ પુષ્પો તથા ફળો વગેરે સઘળું અન્યરૂપ નથી પણ બીજરૂપ જ છે અને બીજની અંદર જ છે, તેમ આ જગત અન્યરૂપ નથી પણ બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મની અંદર જ છે. જેમ અંકુરાદિ પૂર્વપૂર્વ વિકારોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ ડાળીઓમાં તથા પાંદડાંમાં

રહે છે, તેમ પૂર્વપૂર્વ કારણોમાં રહેલી બ્રહ્મની સત્તા ઉત્તરોત્તર પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ત્રૈલોકયનો ક્રમ બ્રહ્મરૂપ જ છે. બ્રહ્મનું અને જગતનું જે દ્વિત્વ દેખાય છે તે એકત્વ જ છે; કેમ કે એકત્વ ન હોય તો બંનેને હાનિ પહોંચે છે. જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાં જડપણાની કલ્પનાને આધીન છે, પણ બ્રહ્મ તો કદી પણ જડ સ્વભાવવાળું હોવું સંભવતું નથી. ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ અને જડરૂપ જગત કદી પણ બે પદાર્થો નથી; કેમ કે જે જડ છે તે ચૈતન્યમાં કલ્પિત છે. જેમ મોટી શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી કમળવન વગેરે અનેક ભેદો થાય છે અને ફળમાં ગર્ભ આદિ ભેદ થાય છે, તેમ ઘાટા ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મમાં ત્રૈલોકયરૂપ ભેદ થયો છે. આથી જગત બ્રહ્મથી અન્ય જેવું દેખાવા છતાં પણ અન્ય નથી. જેમ રેખાઓથી તથા ઉપરેખાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી શિલા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે. તેમ ત્રૈલોકયથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું બ્રહ્મ વાસ્તવિક રીતે એક જ છે. જેમ શિલાની અંદર કમળવન વગેરે અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુષુપ્ત જ છે તેમ બ્રહ્મની અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુષુપ્ત જ છે. જેમ શિલાની અંદર કમળ વગેરે રેખાઓ શિલાથી જાદી પડતી નથી, પણ શિલારૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર જીવપણું, ઈશ્વરપણું, કર્તાપણું અને જગત એ સઘળું બ્રહ્મથી જુદું પડતું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ છે. જેમ શિલાની અંદર કમળોનાં ચલન, અચલન, પ્રગટ થવું અને નાશ થવો વગેરે શિલાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતાં નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર જીવ તથા ઈશ્વર વગેરે જગતના કર્તાઓ બ્રહ્મના તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતા નથી. જોકે આ જગત ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ વિલાસોવાળું જોવામાં આવે છે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે પર્વતની પેઠે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કદી નષ્ટ પણ થતું નથી. જેમ એક જ શિલામાં જુદા જુદા કારીગરોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ માનસિક કલ્પનાઓ થતાં પણ શિલા એકરૂપ જ રહે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જુદા જુદા જીવોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ થતાં પણ બ્રહ્મ એક જ રૂપ રહે છે. બ્રહ્મમાં જ્યાં જેવો આકાર કલ્પવામાં આવે ત્યાં તેવો આકાર પ્રતીત થાય છે; એટલા માટે જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મની સત્તારૂપ જ છે, અને સુષુપ્તિની પેઠે જ રહેલ છે. અનેક પદાર્થોના વિકારોથી ભરેલો જે આ જગતરૂપી મોટો આડંબર જોવામાં છે, તે શિલાની અંદરના કમળવન વગેરેની જેમ કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, એમ સમજો. આ જગતનો વિલાસ સર્વદા વાસનામાત્ર જ છે; કેમ કે વાસ્તવિક જોતાં શાંત, ભરપૂર તથા ચૈતન્યઘન પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ શિલાની અંદર કલ્પાયેલાં મિથ્યાભૂત કમળો કદી પણ સાચી સ્થિતિ મેળવતાં નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ આદિ મિથ્યાભૂત દશાઓ કદી પણ પોતાની અલગ હાલતને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧—૪૧

नित्यं सुषुप्तपदमेव जगद्विलासः सम्यक् प्रशांतसमचिद्घनखात्मकत्वात् । पद्माः शिलांतरिव सर्गदशास्त्वसारा दृष्टा न देहमुपयांति कदाचिदेव ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધનો 'શિલાકોશોપદેશ' નામનો
સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદનું નિરૂપણ

वसिष्ठ उवाच

चित्तत्त्वस्य फलस्येव त्रिजः स्वापापरक्रमात् । स्वसत्तासन्निवेशेन यः सर्ग इति स्थितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચૈતન્યતત્ત્વ જ્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, ત્યાં સુધી જ

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં 'જેમ મોરનાં ઈંડાંના રસમાં પિચ્છ આદિ ભેદ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદ રહ્યા છે,' એવા પ્રકારનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવશે.

તેમાં સૃષ્ટિ હોય છે, એમ જણાવવા માટે બીલાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. ચૈતન્યનું જાણે બીજા પ્રકારનું સ્વપ્ન હોય એવા ક્રમથી કલ્પાયેલી પોતાની સત્તાની ગોઠવણથી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાં રહેલી છે; માટે ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે અને સૃષ્ટિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, તેથી ચૈતન્યમાં કોઈ જાતનો સ્વગત ભેદ નથી. દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓ વગેરે પણ ચૈતન્યમય જ છે, માટે ચૈતન્યમાં 'આ અન્ય છે અને આ અન્ય નથી' એમ કહેવું ઘટતું નથી. સઘળા શબ્દો, સઘળા શબ્દોના અર્થો, તેઓની વાસનાઓ અને તેઓથી થતી સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ કલ્પનાઓ, તેઓને જાણનાર ત્રણે અવસ્થાઓમાં એકરૂપ હોવાથી સત્ય છે; માટે તેના જોવામાં આવતું આ જગત અત્યંત અસત્ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય? જેમ બીલાની અંદર રહેલો ગર્ભ આદિ આકાર નામમાત્રથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી; તેમ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તાથી રહેલું આ જગત નામમાત્રથી જુદું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદું નથી. જેમ ફળની અંદર રહેલી ફળની જ ગર્ભાદિકરૂપ સત્તા એક છતાં પણ અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં પણ વિકૃત જેવી ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર રહેલી ચૈતન્યની જ જગતરૂપ સત્તા એક છતાં અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં વિકૃત જેવી ભાસે છે. જેમ અરીસામાં દેખાતું નગર સાચા નગરથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં રહેલું જગત બ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે; માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળવનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. જેમ ચિંતામણિમાં જુદા જુદા વિચારવાળા લોકોના મનોરથરૂપી કરોડો ફળોનો સારી રીતે સમાવેશ છે, તેમ પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં, જીવની કલ્પનાથી કલ્પાયેલાં કરોડો જગત રહેલાં છે. ચૈતન્યના ગર્ભમાં જ કોતરાયેલા જેવું આ વિસ્તીર્ણ જગતરૂપી મોતી ચૈતન્યરૂપી દાબડામાં જ જાણે તેથી જુદું હોય તેવું પ્રકાશે છે. જેમ સૂર્ય પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને, દિવસને દેખાડે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંકી દઈને રાત્રિને દેખાડે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય પોતાના સ્વરૂપના ઢંકાવાથી જગતના ભાવને દેખાડે છે અને પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ થવાથી જગતના અભાવને દેખાડે છે. જેમ સમુદ્રના ગર્ભમાં ચકરી તથા તરંગો આદિ ગતિના ભેદો સમુદ્રમાત્ર છતાં જુદા જેવા જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યના ગર્ભમાં જગતના ભેદો ચૈતન્યમાત્ર છતાં જુદા જેવા જ દેખાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા આકારનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, જો ચૈતન્યમાં જગત છે એમ કહો તો જેમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી છે તેમ છે; અને જો ચૈતન્યમાં જગત નથી એમ કહો તો જેમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી નથી તેમ છે. ચૈતન્યરૂપ ગર્ભ કે જે જગત હોય ત્યારે પણ હોય છે અને જગત ન હોય ત્યારે પણ હોય છે, તે જ સત્ય છે અને જગતનું મૂળતત્ત્વ પણ એ જ છે, માટે જગત બ્રહ્મમય છે એમ પણ કહેવાય અને તે બ્રહ્મ જ છે એમ પણ કહેવાય. જેમ શિલાના ઉદરથી જુદો પાડીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યથી જુદું પાડીએ તો જગત મુદ્દલ છે જ નહિ. જેમ શિલાના ઉદર ઉપર દૃષ્ટિ ન કરીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ અનેક અવયવાળો છે, તેમ ચૈતન્ય ઉપર દૃષ્ટિ ન કરીએ, તો જગત શબ્દનો અર્થ અનેક અવયવોવાળો છે. એટલા માટે જગત ચૈતન્યમય છે અને અદ્વિતીય છે. જેમ કમળવન અનેક વિભાગોવાળું છતાં પણ શિલાના ઉદરરૂપે વિભાગો વગરનું છે, તેમ આ જગત અનેક વિભાગોવાળું દેખાતાં છતાં પણ ચૈતન્યના ગર્ભરૂપે વિભાગો વગરનું જ છે. જેમ ઝાંઝવાનું જળ મૃગોની દૃષ્ટિથી નિર્મળ જળના સમૂહરૂપ છે અને વિદ્વાનોની દૃષ્ટિથી તો સૂર્યના તડકારૂપ જ છે; તેમ આ જગત અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી દ્વૈતરૂપ છે અને જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી તો બ્રહ્મ જ છે.

જેમ ઝાંઝવાના પાણીમાં પડેલો તડકો સાચો હોવા છતાં મિથ્યા જળ જેવો દેખાય છે, તેમ સત્ય બ્રહ્મરૂપ તમે મિથ્યા દેહરૂપ ભાસો છો, વાસ્તવિક રીતે તમે દેહાદિકરૂપ નથી જ. જેમ સમુદ્રનું ભરપૂર ઉદર ચલનથી રહિત છતાં પણ તેનું જળ પ્રવાહી હોવાથી તે ગતિ કરતો હોય તેમ લાગે છે, તેમ ચૈતન્યનો ગર્ભ કલ્પનાથી રહિત છતાં પણ કલ્પનાવાળા જેવો જણાય છે. જેમ શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા શંખોનો તથા કમળોનો સમૂહ શિલામય છતાં પણ જ્યાં સુધી શિલા ન ઓળખાય ત્યાં સુધી શિલામય નથી, તેમ ચૈતન્યની અંદર જીવના મનથી કલ્પાયેલું આ સઘળું જગત ચૈતન્યમય છતાં પણ, જ્યાં સુધી ચૈતન્યનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ચૈતન્ય-સ્વરૂપ નથી. જેમ શિલાના ગર્ભની અંદર કમળવન રહે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ શિલાની અંદર રહેલું આ ઘાટું જગત પણ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં અખંડ છે, અદ્વૈત છે, સ્વચ્છ છે, જન્મથી રહિત છે અને કમળવનની જેમ શાંત જ છે. જેમ શરદઋતુનો તડકો જગતને પ્રકાશ આપે છે, તેમ નિર્મળ બ્રહ્મ આ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જેમ અમૃતના પ્રવાહથી ભરેલો સૌમ્ય ચંદ્ર સ્ફુરે છે, તેમ બ્રહ્મ જગતરૂપે સ્ફુરે છે. બ્રહ્મમાં સુષુપ્તની પેઠે રહેલું આ જગત શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળની જેમ અબાધિતપણાથી રહેતું નથી. અખંડ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો, જેમ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મપણું છે તેમ જ બ્રહ્મમાં આ જગત પણ છે. જેમ તરુ ને વૃક્ષ એ બે શબ્દોના અર્થમાં ભેદ નથી, તેમ જગત અને બ્રહ્મ એ બે શબ્દોના અર્થમાં ભેદ નથી. જે આ સઘળાં બ્રહ્માંડો છે તેઓ ચૈતન્યથી જુદાં નથી. જેમ ચૈતન્યનાં જન્મ—મરણ વગેરે કદી પણ નથી, તેમ જગતનાં જન્મ—મરણ વગેરે કદી પણ નથી. જેમ મરુભૂમિમાં પડતો તાપ જ જળરૂપે દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં ઝાંઝવાનું પાણી તડકારૂપ થઈ જાય છે, તેમ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જગત શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ કણ વગેરે પદાર્થના વિભાગો કરતાં જડરૂપ થઈ જાય છે, ખડ, છોડ આદિ, ચિત્ત આદિ અને સઘળું જગત પણ ઉત્તરોત્તર વિભાગદૃષ્ટિથી જોતાં બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે, મેરુ તથા તૃણ આદિ જે પંચીકૃત* પદાર્થો છે તે અપંચીકૃત ભૂતોનો સમૂહ છે. જે અપંચીકૃત ભૂતો છે, તે જ ચિત્ત છે, અને જે ચિત્ત છે, તે બ્રહ્મ જ છે, એવા ક્રમથી સ્થૂલ પદાર્થનો ક્રમેક્રમે વિચાર કરતાં અંતે જે રૂપ બાકી રહે છે તે બ્રહ્મ છે. સૂક્ષ્મપણામાં પદાર્થનું જે મૂળતત્ત્વ હોય છે. તે મૂળતત્ત્વ તે પદાર્થના સ્થૂલપણામાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે જગત ચિત્ રૂપ સૂક્ષ્મપણામાં જે બ્રહ્મરૂપ મૂળતત્ત્વ છે, તે મૂળતત્ત્વ વિદ્વાનોને જગતના સ્થૂલપણામાં અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેમ પરમાણુરૂપે રહેલી રસશક્તિ સ્થૂલ જળમાં સ્પષ્ટ જણાય છે, તેમ અતિ સૂક્ષ્મ-બ્રહ્મશક્તિ સ્થૂલ જગતમાં અતિ સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમ રસશક્તિ એક જ છતાં અખંડ, ખડ, છોડ, લતાઓ તથા સ્થૂલ જળ વગેરે અનેક પ્રકારથી ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મપણું એક જ છતાં, જગત સંબંધી પદાર્થોરૂપે અનેક પ્રકારથી ઉદય પામે છે. જેમ નીલ, પીત આદિ રૂપોની વિચિત્રતાઓમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળું રૂપ સામાન્ય એક જ છે, તેમ જ શબ્દ આદિ ગુણોમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળી બ્રહ્મસત્તા એક જ છે. જેમ મોરના મૂળતત્ત્વરૂપ ઈંડાંના રસમાં પીંછાંઓનો સમૂહ, પાંખો તથા કઠણપણું હોય છે, તેમ મેરુ આદિ પદાર્થો પોતાન. મૂળતત્ત્વરૂપ ચિત્તમાં છે અને ચિત્ત પોતાના મૂળતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મમાં છે. જેમ મોરના ઈંડાના રસમાં વિચિત્ર પીંછાંઓનો સમૂહ છે, તેમ મૂળતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મમાં આ સઘળું જગત છે. જેમ ઈંડાના રસ અને મોર ભેદદૃષ્ટિથી જોતાં જુદાં છે તેમ બ્રહ્મ અને જગત ભેદ-

* પંચીકૃત એટલે પાંચ મહાભૂતોનો બનેલો પદાર્થ. જગતમાં દેખાતા સર્વ પદાર્થો આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીના બનેલા છે.

દૃષ્ટિથી જોતાં ભિન્નભિન્ન છે. જેમ ઈંડાનો રસ અને મોર ભેદદૃષ્ટિથી જોતાં ભિન્નભિન્ન છે, પણ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં એક જ છે. તેમ બ્રહ્મ અને જગત ભેદદૃષ્ટિથી જોતાં ભિન્નભિન્ન છે, પણ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં એક જ છે. બ્રહ્મની અદ્વૈત સત્તા પારમાર્થિક છે અને જગતરૂપ બ્રહ્મની દ્વૈતસત્તા પ્રાતિભાસિક છે. જો જગતની તથા બ્રહ્મની સત્તા સરખી હોય, તો વિરોધ આવે છે; પણ બ્રહ્મની પારમાર્થિક સત્તા અને જગતની પ્રાતિભાસિક સત્તા માનવાથી કશો વિરોધ આવતો નથી. કાર્યોનું તથા કારણોનું જે મૂળતત્ત્વ છે, તે ભાવરૂપ છે અને જે ભાવ છે તે બ્રહ્મ છે, એમ સમજો. બ્રહ્મની સત્તા અને જગતની સત્તા કેટલા-એકસરખી માને છે, પણ તે સંભવિત નથી. જેવો ઈંડાંના રસને અને મોરને સંબંધ છે, તેવો ચૈતન્ય અને જગતને સંબંધ છે. જેમ મોરમાં ઈંડાંનો રસ સરખી રીતે રહ્યો છે, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય સરખી રીતે વ્યાપીને રહેલું છે. જેમ ઈંડાંના રસમાં મોર લીન છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત લીન છે એમ વિચારો. અનેક પ્રકારના પદાર્થોના ભ્રમરૂપી પીછાંઓથી પૂર્ણ આદિ ચૈતન્યરૂપી ઈંડાંનો રસ જગતરૂપી મયૂરને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે જગતરૂપી મયૂરનું જે રૂપ છે તે કાંઈ જ નથી. પણ તે ચૈતન્યરૂપી ઈંડાંના રસનું રૂપ જ છે. જેમ મોર વાસ્તવિક રીતે ઈંડાના રસની સત્તા-થી ભિન્ન સત્તાવાળો નથી, તેમ જગત વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મની સત્તાથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી; માટે બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ સંભવે જ કેમ?

नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णो जगन्मयूरांडरस-श्चिदाद्या । मयूररूपं त्वमयूरमंतः सत्तापदं विद्धि कुतोऽस्ति भेदः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિદ્ઘનોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

દૃશ્યથી ભિન્ન બ્રહ્મનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

यत्रानुदितरूपात्म सर्वमस्तीदमाततम् । मयूर इव बीजैतस्तदहंतादिगादि च ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! પરમ તત્ત્વ કે જેમાં ઈંડાંની અંદર રહેલા મોરની જેમ આ અહંતા વગેરે તથા દિશાઓ વગેરે સઘળું ફેલાયેલું જગત ત્રણે કાળમાં કદી ઉત્પન્ન થયું જ નથી, તે જ શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપરના દૃષ્ટાંતના તાત્પર્યનો વિષય છે. જેમાં વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમાં જ સઘળું જગત અવિદ્યાથી છે; અને તે જ તત્ત્વ આ દેહમાં પણ પ્રાણરૂપ થઈને વિષય સંબંધી સુખોરૂપે તથા વિચિત્ર ભોગોરૂપે સ્ફુરે છે. વિષયસુખોના અનુભવના બળથી અનુમાન કરી લેવું કે તે સઘળાં સુખોનો આધાર એક કેવળ પૂર્ણ આનંદ છે. મુનિઓ, દેવતાઓ, ગણો, સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ પોતાના તે સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદનો સ્વાદ લેતાં સર્વદા તુરીયપદ (સમાધિ)માં રહે છે. એ સુખ સર્વ લોકોના અનુભવમાં નથી આવતું; તેનું કારણ દૃશ્યોનો તથા દર્શનોની આસક્તિ અને પ્રાણના ચલનથી થયેલો વિક્ષેપ છે. એ આસક્તિ અને વિક્ષેપને ટાળવા માટે યોગીઓ નાસિકાની ટોચ પર દૃષ્ટિને રોકી રાખે છે અને પ્રાણના નિરોધમાં તત્પર રહે છે. જેઓ-ને વ્યવહારોમાં રહેતાં છતાં પણ બાહ્ય વિષયોના સત્યપણાની ભાવના જરા પણ રહેતી નથી; જેઓ દૃશ્યોના તથા દર્શનોના સંબંધના ત્યાગરૂપ સમાધિમાં રહે છે અને જેમ ચિત્રમાં આલેખેલાં માણસોનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેમ જેમનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેઓ જેમાં મનના તથા દૃશ્યના સંબંધોનો ત્યાગ છે

*આ અડતાળીસમા સર્ગમાં જેની સત્તા, જેની સ્ફૂર્તિ અને જેનું સુખ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે બ્રહ્મનું સર્વ દૃશ્યથી અલગ પાડીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

એવા અતિશય મોટા આનંદ(ભૂમાનંદ)રૂપ પદમાં તુલ્યપણાથી રહે છે. જેમ ઈશ્વર અંદર સર્વદા સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિર રહે છે અને બહાર માયાથી જગતની વ્યવસ્થાનું પાલન કરે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો અંદર બ્રહ્માકાર અખંડ વૃત્તિ રાખે છે અને બહાર ચિત્તના તથા દૃશ્યોના ચલનથી વ્યવહારની સ્થિતિને પણ રાખે છે. જેમ ચંદ્રનાં સ્વચ્છ કિરણો પાંદડાંને આનંદ આપે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને વ્યવહારમાં દૃશ્યોના તથા દર્શનોના સંગમરૂપ ત્રિપુટીમાં પણ પ્રકટ થતો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા આહ્લાદ આપે છે, માટે તેઓને સઘળો વ્યવહાર સુખકર જ લાગે છે. એ લોકોને અંદર સ્વરૂપનું સુખ તો સદાને માટે કાયમ જ હોય છે. બિંબથી દૂર ગયેલા અને ભીંત ઉપર નહિ પડેલા ચંદ્રના તેજનું જેવું નિર્વિક્ષેપ રૂપ છે, તેવું શુદ્ધ તત્ત્વનું નિર્વિક્ષેપ રૂપ છે. એ આત્મતત્ત્વ દૃશ્ય પણ નથી, ઉપદેશને લાયક પણ નથી, અત્યંત સમીપ પણ નથી, દૂર પણ નથી; પરંતુ કેવળ અનુભવથી પ્રાપ્ત થાય એવું શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે. હે રામચંદ્રજી! દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, ચિત્ત, વાસના, જીવ, ચલન, દૃશ્ય, જગત, કાર્ય, કારણ, મધ્ય, શૂન્ય, અશૂન્ય, દેશ, કાળ અને વસ્તુ વગેરે કંઈ કહેતાં કંઈ પણ નથી. જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ નથી. આત્મપદ દેહાદિ સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત છે અને હૃદયના સેંકડો કોશોથી પણ રહિત છે. હૃદયમાં જેના હોવાથી જ આ સઘળું દૃશ્ય સ્ફુરે છે, તે જ આત્મપદ છે. એ આત્મતત્ત્વ માયાથી શબલ પણ નથી, પ્રલયરૂપ પણ નથી, વસ્તુ આદિરૂપ પણ નથી અને આ લોકમાં કે પરલોકમાં વાયુ વગેરેથી થતા શોષણ વગેરે વિકારોથી કદી પણ પોતાના સદ્રૂપમાંથી ભ્રષ્ટ થતું નથી. જેમ હજારો ઘડા ફૂટી જતાં પણ આકાશ ખંડિત થતું નથી, તેમ હજારો દેહો જન્મતાં તથા મરતાં પણ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ આત્મતત્ત્વ ખંડિત થતું નથી. હે આત્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! જોકે સઘળું દેહાદિક દૃશ્ય પણ આત્મા જ છે, તોપણ કેવળ સમજણના ફેરફારને લીધે જાણે જરા જુદું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જો શ્રવણાદિથી વિકાસ પામેલી બુદ્ધિથી જાણવામાં આવે તો સઘળું જગત આત્મમય જ છે. તમે રાજાને યોગ્ય વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ શાંત રહો અને મમતાથી રહિત રહો. જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત જોવામાં આવે છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે કે જે બ્રહ્મ ધર્મોથી રહિત છે, ગુણોથી રહિત છે, નિર્મળ છે, નિર્વિકાર છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, નિત્ય છે, શાંત છે અને સમ છે. હે રામચંદ્રજી! કાળ, ક્રિયા, કરણ, કર્તા, નિદાન, કાર્ય, જન્મ, સ્થિતિ, પ્રલય અને સ્મરણ ઈત્યાદિ જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે, એમ આત્મદૃષ્ટિથી જોયા કરશો, તો તમને ફરીવાર પણ સંસારમાં ભ્રમણ પ્રાપ્ત થશે કે? નહિ જ થાય. તમે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ જ છો.

कालक्रियाकरणकर्तृनिदानकार्यजन्मस्थिति-
प्रलयसंस्मरणादि सर्वम् । ब्रह्मेति दृष्टवत एव
तवात्मदृष्टया भूयोपि किं भ्रमणमंग समंग एव ॥२०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બ્રહ્મૈકાત્મપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૪૮મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

સંસારવિચાર

राम उवाच

यदि नास्ति विकारादि ब्रह्मन् ब्रह्मणि बृंहिते ।
तदिदं कथमाभाति भावाभावमयं जगत् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! વિશાળ બ્રહ્મમાં જો વિકારાદિક ન હોય, તો આ જન્માદિક વિકારોવાળું જગત કેમ પ્રતીત થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જે થયા પછી પાછી પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ, એવા સ્વરૂપનો જે ફેરફાર, તે વિકારાદિક કહેવાય છે,

* આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં વિવર્તોનું વિકારોથી વિલક્ષણપણું, અબોધથી જ અવિદ્યાનું હોવું અને બોધ થાય ત્યારે ન હોવું, એ કહેવામાં આવશે.

કે જે દૂધ વગેરે પદાર્થોમાં જોવામાં આવે છે. દૂધ દહીં થયા પછી પાછું દૂધપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે વિકારવાળું કહેવાય છે, બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ તો આદિમાં, અંતમાં તથા મધ્યમાં નિર્મળ બ્રહ્મરૂપ જ રહે છે; માટે જેમ દૂધ આદિ પદાર્થોમાં વિકારીપણું છે, તેમ બ્રહ્મમાં વિકારીપણું નથી, જે વસ્તુ આદિથી, અંતથી તથા વિભાગથી રહિત હોય, તેમાં વિકારનો સંભવ હોય જ નહિ. આદિમાં તથા અંતમાં સમતાથી જ રહેનારા બ્રહ્મની ક્ષણ-માત્રમાં જે આ જગતરૂપ વિકૃતિ જોવામાં આવે છે, તે વિકૃતિ નથી પણ વિવર્ત* જ છે; કેમ કે નિર્વિકારમાં વિકૃતિ સંભવે જ નહિ. બ્રહ્મમાં દૃશ્ય નથી અને દર્શન પણ નથી; માટે જગત બ્રહ્મનો સ્પર્શ કરતું જ નથી. જે તત્ત્વસંબંધથી રહિત અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે. તે જ 'બ્રહ્મ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં મૂળ સ્થિતિથી જ રહેતી હોય, તે વસ્તુ નિર્વિકાર જ કહેવાય છે. એવી વસ્તુની અંદર મધ્યમાં જે અન્યપણું દેખાય છે, તે કેવળ અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે. આત્મા તો સર્વ દેશમાં તથા સર્વકાળમાં અને આદિ, અંત તથા મધ્યમાં સમાન જ છે. એ આત્મતત્ત્વ પોતે કદી પણ અન્યપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી. આ આત્મા રૂપથી તથા રહિતપણાને લીધે, એકપણા-ને લીધે અને નિત્યપણાને લીધે જન્મ, વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ભાવવિકારોને કદી વશ પણ થતો નથી.

રામ બોલ્યા : અત્યંત નિર્મળ, બ્રહ્મ સર્વદા એકરૂપે જ રહેલું હોય, તો તેમાં તેથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી અવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે, કે જેથી જગતરૂપ વિવર્ત થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત બ્રહ્મ જ હતું; બ્રહ્મ જ છે અને બ્રહ્મ જ હશે, કે જે બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, અવિદ્યા મુદ્દલ છે જ નહિ, એવો સિદ્ધાંત છે, 'બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ નામો આપીને વાચ્યનો તથા વાચકનો જે ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો છે, તે પણ ઉપદેશને માટે કલ્પિત જ છે; માટે તેથી કોઈ જાતનું દ્વૈત થાય છે, એમ સમજવું નહિ. તમે, હું, જગત, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અગ્નિ વગેરે જે કાંઈ છે, તે સઘળું આદિથી અંત તથા અંતથી રહિત બ્રહ્મ છે, અવિદ્યા જરા પણ નથી. હે રામચંદ્ર! અવિદ્યા એ કેવળ નામમાત્ર જ છે, ભ્રમમાત્ર જ છે અને મુદ્દલ છે જ નહિ એવો સિદ્ધાંત છે. અવિદ્યા કે જે મુદ્દલ છે જ નહિ તે સાચી કેમ થાય?

રામ બોલ્યા : આપે ગઈ કાલે કહેલા ઉપ-શમ—પ્રકરણમાં તો 'અવિદ્યા છે' એમ સ્વીકાર કરીને તેનો વિચાર ચલાવ્યો છે અને આજ 'અવિદ્યા છે જ નહિ' એમ કેમ કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! તમે આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાની હતા, તેથી આ અર્થ વિનાની યુક્તિઓથી તમને સમજાવ્યા છે. 'આ અવિદ્યા છે અને આ જીવ છે' ઇત્યાદિ કલ્પનાનો ક્રમ બ્રહ્મવેત્તાઓએ અજ્ઞાની લોકોને સમજાવવા માટે જ કલ્પેલો છે. જ્યાં સુધી મન પ્રબોધ પામ્યું ન હોય ત્યાં સુધી અવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રીય વ્યવહારની કલ્પના વિના, સેંકડો બરાડા પાડવાથી પણ તે પ્રબોધને પામે નહિ. જીવને યુક્તિથી જ સમજાવીને આત્મામાં જોડવામાં આવે છે. ધારેલું કાર્ય જેવું યુક્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે, તેવું સેંકડો યત્નોથી પણ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. જે પુરુષ બોધ વિના દુર્મતિ પુરુષની પાસે 'સઘળું બ્રહ્મ છે' એમ બોલે તે પુરુષ ઠૂંઠાને મિત્ર સમજીને તેની પાસે પોતાના દુઃખનું નિવેદન કરે છે, એમ સમજવું. મૂઢને યુક્તિથી સમજાવાય છે અને સમજુંને તત્ત્વથી સમજાવાય છે. યુક્તિથી સમજાવ્યા વિના મૂઢને સમજણ આવે નહિ. આટલા કાળ સુધી તમે અબુદ્ધ હતા, તેથી તમને યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છે. હવે તમે પ્રબુદ્ધ થયા છો, માટે

* વિવર્ત એટલે પ્રતિભાસ, હોય તેથી ઊલટું દેખાવું તે. જ્યારે વિકૃતિ એટલે વિકાર વાસ્તવિક છે. જેમ કે દૂધ દહીંનું દેખાવું બરાબર છે, પણ દોરડાનો સર્પ દેખાવો તે બરોબર નથી.

તત્ત્વથી સમજાવું છું. હું બ્રહ્મ છું, ત્રૈલોક્ય બ્રહ્મ છે, તમે બ્રહ્મ છો અને દૃશ્યો પણ બ્રહ્મ છે, બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી; માટે જેમ ઈચ્છા હોય તેમ વ્યવહાર કરો. વ્યવહારથી વાસ્તવિક બ્રહ્મપણાની હાનિ થતી નથી. આ સઘળું જગત બ્રહ્મમાત્ર જ છે, કે જે બ્રહ્મ સઘળી ભ્રાંતિઓના બાધના અવધિરૂપ છે, ઈન્દ્રિયો આદિથી અગમ્ય છે અને મહાચૈતન્યરૂપ છે. જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, એવી હૃદયમાં દૃઢ ભાવના રાખીને વ્યવહાર કરશો, તોપણ તેથી લેપાશો નહિ. હે રામચંદ્રજી, તમે ઊભા રહેતાં, ચાલતાં શ્વાસ લેતાં અને સૂતાં પણ હૃદયમાં 'હું સ્વયંપ્રકાશ, ચેતન અને વ્યાપક પરમાત્મા જ છું.' એવો અનુભવ કર્યા કરો. તમે મમતા વિના, અહંકાર વિના અને સારી પેઠે બુદ્ધિમાન હો, તો શાંત સર્વ પદાર્થોમાં રહેલ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ થાઓ. આદિથી તથા અંતથી રહિત અને સ્વયંપ્રકાશ જે પરમપદ છે, તે તમે જ છો. તમે સર્વવ્યાપક છો, એકરૂપ છો અને શુદ્ધ બોધમય છો. બ્રહ્મ, આત્મા, તુરીય, અવિદ્યા તથા પ્રકૃતિ ઈત્યાદિ શબ્દોથી જે કાંઈ કહેવાય છે, તે સઘળું અભિન્ન સદ્રૂપ જ છે. જેમ સેંકડો ઘડામાં માટી એક છે, તેમ સેંકડો પદાર્થોમાં બ્રહ્મ એક જ છે. જેમ ઘડો માટીથી જુદો નથી, તેમ જગત આત્માથી જુદું નથી. ઘડો જેમ માટીમય જ છે, તેમ સઘળું જગત આત્મસ્વરૂપ જ છે. જેમ પાણીની ચકરી થાય છે, તેમ આત્માનો જે વિવર્ત થયો છે, તે જ જગત એ શબ્દથી કહેવાય છે; એટલા માટે જે કાંઈ છે, તે આત્મા જ છે. જેમ ચલન અને પવન એ બંને નામથી જુદા છે પણ સત્તાથી જુદા નથી, તેમ આત્મા અને અવિદ્યા એ બેઉ નામથી ભિન્ન છે પણ સત્તાથી ભિન્ન નથી. આત્માનો અને જગતનો ભેદ અજ્ઞાનથી જ થયો છે; માટે તે બોધથી મટી જાય છે. જેમ રજ્જુમાં થયેલો સર્પ અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળો દેખાય છે, તેમ આત્મામાં થયેલું જગત અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળું દેખાય છે. ચૈતન્યરૂપ ક્ષેત્રમાં કલ્પનારૂપ જે બીજ પડયું છે; તેથી ચિત્તારૂપી અંકુર થાય છે અને તે અંકુરમાંથી સંસારરૂપી વનખંડ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કલ્પનારૂપી બીજ આત્મજ્ઞાનથી બળી જાય તો પછી તે વાસનારૂપી જળથી સારી રીતે યત્નપૂર્વક સિંચાતાં છતાં પણ, ચિત્તારૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતું નથી. જો ચૈતન્યરૂપ ક્ષેત્રમાં કલ્પનારૂપ બીજ ન પડે, તો ચિત્તારૂપી અંકુરો ઉત્પન્ન થતા નથી, કે જે અંકુરોમાંથી સુખદુ:ખોરૂપી ફળોવાળાં શરીરોરૂપી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વૈત અસત છે, ભ્રાંતિથી જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને બોધથી નષ્ટ થાય છે, માટે દ્વૈતને ત્યજી દો; કેમ કે તમે બોધને પ્રાપ્ત થયા છો. તમે આત્મભાવના વૈભવથી નિર્ભયસ્વરૂપ થઈ જાઓ. દુ:ખ તો ત્રણે કાળમાં નથી, એ મારો છેલ્લો ઉપદેશ છે. ૧—૩૬

द्वित्वजगत्यसदुपात्तमबोधजातं बोधक्षयं जहिहि बोधमुपागतोसि । आत्मैकभावविभवेन भवाभयात्मा नास्त्येव दुःखमिति नः परमार्थसारः ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સંસૃતિવિચારયોગ' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

ઇંદ્રિયસંવેદનવિચાર

राम उवाच

**ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् ।
परेण परिपूर्णाः स्मो ब्रह्मज्ञानामृतेन ते ॥ १ ॥**

રામ બોલ્યા : હે પ્રભો ! જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સઘળું જણાઈ ચૂકયું અને જે કાંઈ જોવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જોવાઈ ચૂકયું. આપના બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતથી અમે પરિપૂર્ણ થયા છીએ. પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી નખની અણી સુધી ભરપૂર થયેલું આ જીવનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે

*આ પચાસમા સર્ગમાં લિંગશરીરની ઉત્પત્તિ અને ઈંદ્રિય દ્વારા બહારના વિષયનો અંદર આવવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મ જ છે. પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી અનુક્રમે જે આકાશાદિક ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ પૂર્ણરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવિક રીતે પૂર્ણબ્રહ્મથી પૂર્ણતાવાળું જીવતત્ત્વ જો અખંડ ઐક્યથી ભરપૂર થાય તો કલ્પિત અપૂર્ણતારૂપી ભ્રમ ટળી જાય છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણપણું જ રહે છે. હે મહારાજ! ઘણા લોકોના બોધને વધારવા માટે, હવે એક વાત હું આપને સહજ પૂછું છું; માટે પિતા જેમ બાળક ઉપર કોપ ન કરે, તેમ આપ મારા પર કોપ ન કરશો. કાન, આંખ, ચામડી, જીભ અને નાક એ મરણ પામેલા પ્રાણીના શરીરમાં હોવા છતાં પણ અને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતાં હોવા છતાં પણ પોતપોતાના વિષયોને કેમ જાણતાં નથી? અને જીવતાં માણસોના શરીરમાં એ પોતપોતાના વિષયોને કેમ જાણે છે? જો કહેશો કે 'ઇન્દ્રિયો ગોલકોથી જુદી છે, તેઓ જીવતા માણસના શરીરમાં જ રહે છે અને તે ઇન્દ્રિયો પોતે બહાર નીકળી ઘટાદિકના બાહ્ય-પણાનો અનુભવ કરીને પછી અંદર પેસીને તે અનુભવને કહે છે, તો એ વાત ઘટતી નથી; કેમ કે તેઓમાં ચેતનપણું પણ નથી અને કહે-વાનું સામર્થ્ય પણ નથી. જો કહેશો કે ઇન્દ્રિયો બહારના ઘટાદિક પદાર્થને હૃદયમાં લઈ જઈને સ્થાપે છે, તો એ વાત પણ ઘટતી નથી, કેમ કે હૃદયમાં પદાર્થોનું સ્થાપન થયું હોય, તો હૃદયમાં વારંવાર તે પદાર્થોનો અનુભવ થવો જોઈએ. ઘટાદિક પદાર્થો હૃદયમાંથી પાછા બહાર નીકળતા પણ જોવામાં આવતા નથી. જો કહેશો કે, 'ઘટા-દિક વિષયો પ્રથમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતાના પ્રદેશમાં ખેંચે છે અને પછી તે ખેંચાયેલી ઇન્દ્રિયો વિષયોને વીંટીને હૃદયમાં રહેલા ભોક્તાની પાસે કોઈ અંશથી અંદર લાવે છે' તો એ વાત પણ ઘટતી નથી. ઘટાદિક વિષયો ગોલકોના પ્રદેશો સુધી આવતા નથી; માટે તેઓ ઇન્દ્રિયોને શી રીતે ખેંચી શકે? ઇન્દ્રિયો રજ્જુની પેઠે ઘટાદિક વિષયોને વીંટાય છે, એ વાત પણ મનાય નહિ એવી છે. ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં દાટેલી લોઢાની બે સળીઓની જેમ ઘટાદિક વિષયો અને ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં રહે છે; માટે તેઓ એકબીજા-ને ખેંચતાં નથી, તેમ જ એકબીજાનો સંયોગ પણ થતો નથી. નેત્ર વગેરે અલ્પ છિદ્રોમાં ઘટાદિક સ્થૂલપદાર્થોનો પ્રવેશ થાય, એ પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. હે મહારાજ! હું જાણતો હોવા છતાં પણ મૂર્ખ લોકોને સમજણ પડે એટલા માટે આવા વિષયો વારંવાર પૂછું છું; માટે આપ દયા કરીને સંપૂર્ણ રીતે તેના ઉત્તર આપશો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : 'ઇન્દ્રિયો ગોલકોથી જુદી નથી' એ વાત તો બહુ જ સાધારણ છે. એમ જ કહો કે ઇન્દ્રિયાદિ, ચિત્રાદિ અને ઘટાદિક કાંઈ પણ નિર્મળ ચૈતન્યથી જુદું સંભવતું જ નથી. જો કલ્પનાથી દ્રષ્ટાની અને દૃશ્યની વ્યવસ્થા માનતા હો, તો પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓને અનુ-સાર ઇન્દ્રિયાદિકથી ગોઠવાયેલા લિંગશરીરની કલ્પના પણ ઘટે છે, માટે કશો વિરોધ આવતો નથી. ચૈતન્ય કે જે આકાશ કરતાં પણ અતિ સ્વચ્છ છે, તેણે ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાના જ સ્વરૂપને પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓ અનુસાર લિંગશરીરરૂપે કલ્પી લીધું છે, કે જે લિંગશરીર જગતની સ્થિતિના મૂળપણાને પ્રાપ્ત થયું છે અને જેના અવયવોમાંથી ઇન્દ્રિયાદિક તથા ઘટા-દિક થયેલ છે. ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળેલું લિંગ-શરીરમાંનું ચિત્ત ઘટાદિકમાં વ્યાપીને પોતાની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ઘટાદિકને બાહ્ય જેવા આકારથી હૃદયમાં લઈ જઈને દેખાડે છે; જેથી કાળાંતરમાં સ્મૃતિ થાય છે અને સ્વપ્નોમાં અંદર રહેલાનો જ બાહ્યપણાથી અનુભવ થાય છે. મરેલા શરીરમાંથી તો લિંગશરીરરૂપી જીવ પોતાની કલ્પનાથી જ નીકળી જાય છે, માટે ઘટાદિક પદાર્થોને દેખાડવા વગેરેનું સામર્થ્ય રહેતું નથી. આ રીતે સઘળા દોષોનો પરિહાર થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! લિંગશરીર કે જે હજારો બ્રહ્માંડોને બતાવવાની શક્તિવાળું છે અને બ્રહ્માંડોનાં પ્રતિબિંબો લેવાને દર્પણરૂપ છે, તેનું રૂપ કેવું છે, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: નહિ જાણવામાં આવેલું બ્રહ્મતત્ત્વ લિંગશરીરનું મૂળ છે, કે જે બ્રહ્મતત્ત્વ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, નિર્દોષ છે, શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર છે અને કલ્પનાઓથી રહિત છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ આકાશાદિ ભૂતસૂક્ષ્મોને ઉત્પન્ન કરીને અપંચીકૃત ભૂતસૂક્ષ્મોથી લિંગશરીરને અને પંચીકૃત ભૂતસૂક્ષ્મોથી બ્રહ્માંડને સર્જી લિંગશરીરની અંદર પ્રતિબિંબિરૂપ કલ્પના કરીને અભિમાનથી પ્રાણો ધારણ કરે છે અને જીવ કહેવાય છે. એ જીવ આ શરીરમાં વાસનાઓ વધવાથી પોષાય છે અને પુષ્ટ થઈને બહારના તથા અંદરના વ્યાપારો કરે છે. એ જ જીવ અહંભાવ ધરવાથી અહંકાર કહેવાય છે, મનન કરવાથી મન કહેવાય છે, બોધ કરવાથી તથા નિશ્ચય કરવાથી બુદ્ધિ કહેવાય છે, દૃશ્યભૂત થવાથી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે, દેહની ભાવનાથી દેહ કહેવાય છે અને ઘટની ભાવનાથી ઘટ કહેવાય છે. સઘળા વ્યાપારોમાં સાધારણપણારૂપ સ્વભાવ ઉપરથી વિદ્વાનો તેને જ લિંગશરીર કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી જાણનારપણું, કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપારથી કર્તાપણું, તે તે વ્યાપારોના ફળભૂત સુખદુઃખોના આશ્રયપણાથી ભોક્તાપણું અને સર્વનો ઉદાસીનપણાથી પ્રકાશ કરવાથી સાક્ષીપણું ઇત્યાદિ ધર્મોને અભ્યાસથી પોતામાં લેનારો જે અનુભવ છે, તે અનુભવ ચૈતન્યનું પ્રાધાન્ય લઈને જીવ કહેવાય છે અને જડભાગનું પ્રાધાન્ય લઈને લિંગશરીર કહેવાય છે. એ જીવ બુદ્ધિના આકારોનો કાળના ભેદથી ભેદ થવાને લીધે કામ, ક્રોધ, હર્ષ તથા ખેદ ઇત્યાદિથી રંગાઈને જાણે જુદા જુદા પ્રકારનો હોય, એવો થઈ જાય છે; અને કાળે કરીને લિંગશરીરરૂપ સ્વભાવને લીધે જેમાં અનંત વાસનાઓરૂપ કણિકાઓનો ઉદય પણ થાય છે, એવા આકારને પામે છે. જેમ પાણી રેડવાથી પાંદડાં આદિ બીજનો અંકુર તથા આકાર થાય છે, તેમ વાસનાઓ પ્રકટ થવાથી શરીરાદિક, સ્થાવરાદિક તથા જંગમાદિક આકાર થાય છે. આ પ્રમાણે થતાં જીવ 'હું આદ્ય ચિદાત્મા નથી પણ શરીરાદિરૂપ જ છું' એવા મિથ્યા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અનાદિકાળની વાસનાઓથી દોરાયેલો જીવ જેમ તરંગોથી અથડાતું લાકડું સમુદ્રમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ઊંચીનીચી યોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. એમાં કોઈ સાત્ત્વિક જાતિનો જીવ પૂર્વકલ્પનો ભવબંધ ભોગવી રહ્યા પછી આ કલ્પના આરંભમાં પહેલા જન્મમાં જ આત્માને જાણીને આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પદને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કોઈ જીવ આ કલ્પમાં જુદી જુદી યોનિઓના ભોગથી દુઃખી થઈને ઘણે કાળે આત્મજ્ઞાન પામે છે અને પછી પોતાના પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી! શરીરપણાને પામેલો એવા રૂપવાળો જીવ જે રીતે ઘટાદિક પદાર્થોનો ચક્ષુ આદિથી પોતાની અંદર અનુભવ કરે છે, તે રીતે હું કહું છું, તે સાંભળો. લિંગશરીરમાં પ્રતિબિંબની જેમ રહેલો એ ચૈતન્યાત્મક જીવ મન સહિત છ ઇન્દ્રિયોવાળા આ દેહમાં રહે છે અને તેથી દેહની અંદર આવેલાં સુખદુઃખાદિકનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે બીજા ઘટાદિક બાહ્ય પદાર્થોને જોવાનું હોય, ત્યારે જેમ જળ તળાવમાંથી નીકળી નીકને માર્ગે બહાર જાય છે, તેમ તે જીવ દેહમાંથી નીકળી ચક્ષુ આદિ દ્વારથી બહારના ઘટાદિક સુધીના આકાશમાં જાય છે. તે સમયે એ ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થ ચક્ષુ આદિ દ્વારથી નીકળીને આવેલા જીવચૈતન્યથી, તેની વૃત્તિ દ્વારા વ્યાપ્ત થવાને લીધે, વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતનો ઇન્દ્રિય દ્વારા બાહ્ય પદાર્થનો સંબંધ જીવતાને જ થાય છે, પણ મૂએલા કે મુક્તને થતો નથી. અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ અથવા નેત્રના કિરણરૂપ અતિ સ્વચ્છ વસ્તુમાં બહારના આકાશમાં રહેલા ઘટાદિક પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તે પ્રતિબિંબને વૃત્તિની અંદર રહેલા જીવની સાથે સંયોગ થાય છે. જોકે આ સમયમાં તે જીવ શરીરથી બહાર છે, તોપણ શરીરથી બહાર પ્રાણોને ધારણ કરતો નથી; તેથી 'હું હમણાં બહાર રહીને ઘટાદિકનો

અનુભવ કરું છું' એમ તેના અનુભવમાં આવતું નથી; કેમ કે જ્યાં પ્રાણની વ્યાપ્તિ હોય ત્યાં જ અહંતાનો વિચાર થાય છે, પણ બહાર થતો નથી. જ્યારે નેત્રની કીકીઓ પડળ આદિ દોષો ન હોય ત્યાર જ અત્યંત સ્વચ્છ તથા નવીન રત્ન જેવી હોય છે, ત્યાર તેઓમાં ઘટાદિકના પ્રતિબિંબ સહિત ચિત્તની વૃત્તિ પાછી બેસે છે. આવી રીતે નેત્રની કીકીઓ દ્વારા અંદર પેઠેલો પ્રતિબિંબરૂપ પદાર્થનો 'હું છું' એવા અભિમાનવાળા જીવની સાથે સંયોગ થાય છે. હે રામચંદ્રજી! આ રીતે ઘટાદિક બાહ્ય પદાર્થો બહાર દેખાય છે, તે છતાં હૃદયમાં અહંકાર ધરાવનારા જીવના જાણવામાં આવે છે. જે પદાર્થોનો પોતાની સાથે સંયોગ થાય, તે પદાર્થને બાળક, પશુ અને સ્થાવર પણ જાણે છે, ત્યારે જીવ શા માટે ન જાણે? સ્વચ્છ ચક્ષુઈન્દ્રિયોનાં કિરણો, ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે વૃત્તિ દ્વારા જીવચૈતન્યથી વીંટાઈને આગળ રહેલા દૃશ્યની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરે છે, કે જેથી જીવ તે દૃશ્યનો સંપૂર્ણ અનુભવ કરે છે. સ્પર્શમાં, રસમાં અને ગંધમાં પણ ચિત્તની વૃત્તિના સંબંધથી થતો જીવના સ્પર્શનો ક્રમ આ પ્રમાણે જ સમજવો. શબ્દ તો આકાશમાં રહેનાર હોવાથી કાનના આકાશમાં જઈને, ક્ષણમાત્રમાં અંદર જીવનો સ્પર્શ કરે છે. શબ્દને વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થવાની જરૂર રહેતી નથી. ઈન્દ્રિયો સંબંધી સઘળા જ્ઞાનનું નિરૂપણ એ પ્રમાણે છે.

રામ બોલ્યા : મનમાં, અરીસામાં, કાચમાં, ધાતુનાં યંત્રોમાં અને કુમળાં પાંદડાં વગેરેમાં ઘટાદિકનું તથા મુખાદિકનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પ્રતિબિંબ શી વસ્તુ છે, એ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી! વ્યષ્ટિ જીવ તથા સમષ્ટિ જીવ, કે જેઓ સાચા ચૈતન્યરૂપ બિંબના પ્રતિબિંબરૂપ છે, તેઓનું પ્રતિબિંબાત્મક રૂપ પણ બિંબથી જુદું છે, એમ કહી શકાતું નથી; ત્યારે મુખનું પ્રતિબિંબ તથા ઘટનું પ્રતિબિંબ કે જે પોતે પણ અત્યંત જડ છે અને તેનાં બિંબ પણ અત્યંત જડ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય? જે પ્રતિબિંબ છે, તે ચૈતન્યની એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે, એમ સમજો. પ્રતિબિંબ જ ભ્રાંતિમાત્ર છે; એમ નથી, પણ સઘળું જગત ભ્રાંતિમાત્ર છે; માટે તમે જગતમાં સત્યપણાનો વિશ્વાસ રાખો નહિ. જેમ તરંગ જળથી જુદો નથી, પણ જળ જ છે, તેમ પ્રપંચ ચૈતન્યથી જુદો નથી, પણ ચૈતન્ય જ છે. પરમાત્મારૂપ સમુદ્રમાં દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ વગેરે તરંગો છે જ નહિ. સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં તથા સર્વરૂપે જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે, તે એક આત્મા જ છે. હે રામચંદ્રજી! તમે સર્વદા અનાસક્ત બુદ્ધિવાળા, આનંદથી ભરપૂર, શાંત બુદ્ધિવાળા અને સઘળા સંસાર નામના રોગરૂપી માયાથી રહિત થઈને બ્રહ્મસ્વભાવમાં જ સ્થિત રહો. ૧—૪૦

नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्मा शांतमृषासुखदुःखविदंतः । तिष्ठ निविष्टमतिः समतायामस्तसमस्तभवामयमायः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અક્ષસંવેદનવિચારયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો*

અબોધથી જીવાદિની ભ્રાંતિ અને બોધથી બ્રહ્મરૂપતા

वसिष्ठ उवाच

न पुनर्भवतः पूर्वं संपन्नाश्चक्षुरादयः ।
यथा कमलजस्यैतत् सर्वमेव त्वया श्रुतम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ બ્રહ્માને ચક્ષુ, મન કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી, તેમ તમને પણ ચક્ષુ, મન કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી. એવી રીતનું મારા વચનનું સઘળું તાત્પર્ય તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. જેમ બ્રહ્માના લિંગ-

*આ એકાવનમા સર્ગમાં 'જીવ, ઇંદ્રિયો, મન, દેહ અને લિંગશરીર ઇત્યાદિક ભ્રાંતિઓ અબોધથી જ છે. બોધમાં તો એક બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે' એમ કહેવામાં આવશે.

શરીરને સૃષ્ટિના આરંભમાં વ્યવહાર કરવાના પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે; તેમ જ બીજાનાં લિંગશરીરોને પણ તે જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે. ગર્ભમાં રહેતાં જ જેને ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનો ઉદય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો લિંગશરીરરૂપ જીવ જે જે વસ્તુની જે રીતે ભાવના કરે છે, તે તે વસ્તુને પોતાની વાસનાને લીધે તે રીતની જ દેખે છે. જેમ બ્રહ્માના મનના વ્યાપારમાં પોતાનો અનુભવ જ ઈન્દ્રિયોરૂપે તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોરૂપે થયેલ છે તેમ તમારા મનના વ્યાપારમાં પણ તમારો અનુભવ જ ઈન્દ્રિયોરૂપે તથા ઈન્દ્રિયોના અનુભવરૂપે થયેલ છે. એમ મારું કહેવું છે. અનિંદિત શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક અનુભવ કે જે એક જ છે, તે પાછળથી જોકે અહંભાવરૂપ જીવપણાથી તથા લિંગશરીરપણાથી જોડાય છે. તોપણ તેનું શુદ્ધપણું નાશ પામતું નથી. કેમ કે નિર્દોષ ચૈતન્ય એક છે, અંતથી રહિત છે અને ઈન્દ્રિયાદિકથી અગમ્ય છે; માટે તેમાં દેશકાળ આદિ પરિણામવાળા તથા સ્થૂળપણાવાળા દ્વૈતપદાર્થોનું હોવું ઘટતું જ નથી. ચૈતન્યને દૃશ્યોના અધ્યારોપ માત્રથીમનપણું, જીવપણું તથા લિંગશરીરપણું પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વાસ્તવિક રીતે તે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું ન કહેવાય, અવિદ્યાનો વિલાસ કે જે મનપણા વગેરેની પ્રાપ્તિનું મૂળ છે તે મુદ્દલ છે જ નહિ; એટલે પછી મનપણા વગેરેની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય? જે કાંઈ છે તે સર્વદા પરમાત્મા જ છે, જે પરમાત્મા મૂઢ લોકોને શૂન્ય સમાન લાગે છે અને મન આદિ છ ઈન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે. 'સંકલ્પાત્મક ચૈતન્યરૂપ જીવ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.' ઈત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો ઉપદેશને માટે કલ્પનાથી જ કહેવામાં આવે છે; કેમ કે પરમાત્મામાં જીવપણું વગેરે કેવળ ભ્રમ જ છે. જેનું કારણ શોધવા યોગ્ય નથી પણ ચિકિત્સા જ શોધવા યોગ્ય છે; અને મૂળની કલ્પના વગેરે તો જેની ચિકિત્સાનો ઉપાય છે, એવો અવિદ્યારૂપી રોગ ગુરુશાસ્ત્રાદિકના ઉપદેશથી અને વિચારથી નાશ પામે છે, ત્યારે નિરાકાર સ્વરૂપજ્ઞાન જ બાકી રહે છે, કે જેની પાસેથી આકાશ પણ પરમાણુની જેમ મોટા પહાડની પેઠે સ્થૂલ છે. હે રામચંદ્રજી! તમે જગત સંબંધી વિષયોને છોડી દઈ જીવન્મુક્ત થઈને તે સત્યસ્વરૂપમાં જ રહો, કે જે સ્વરૂપમાં આ અનેક ક્રિયાઓવાળું અને વ્યાવહારિક સત્તાવાળું જગત પણ શૂન્ય જેવું થઈ રહ્યું છે. અવિદ્યાનું સ્વરૂપ મિથ્યા જ છે, તે એટલા માટે કે અવિદ્યાનું અવલોકન કરવાથી તે એવી તો નાશ પામે છે કે પાછી દેખાતી જ નથી. મિથ્યા વસ્તુનું અવલોકન કરવામાં આવે એટલે પછી તેનો પત્તો કેમ જ મળે? અત્યંત પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મૃગજળ કોઈના હાથમાં આવ્યું છે? આ જગત અસત્ છતાં સત્ લાગે છે; કેમ કે મિથ્યાભૂત અજ્ઞાનથી જ જગતની સત્યતા છે. જો જ્ઞાન થાય તો જે વસ્તુ સાચી હોય તે જ જોવામાં આવે છે અને ભ્રમ નષ્ટ થઈ જાય છે. અવિદ્યા જોકે અત્યંત અસત્ છે, તોપણ સત્ય આત્માની પાસે હોવાથી જ તેની જીવ તથા લિંગશરીર આદિ કલ્પના કરવામાં આવી છે. અવિદ્યાનો વિચાર આટલો જ છે. અવિદ્યાને લઈને જીવ તથા લિંગશરીર આદિની કલ્પના શાસ્ત્રોએ જીવને ઉપદેશ દેવા માટે જ કરેલી છે. હું તમને સમજાવવા માટે એ કલ્પના કહું છું, તે એક ચિત્તથી સાંભળો. સાક્ષાત્ ચૈતન્ય પોતે જીવપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ પુર્યષ્ટક નામના દેહમાં પ્રવેશ કરી અનેક કલ્પનાઓ કરે છે. તે જ્યારે બાહ્ય પદાર્થોના દર્શનમાં ઉત્સુક થાય છે, ત્યારે જે વસ્તુની જેવી રીતની ભાવના કરે છે, તે વસ્તુને તુરત તેવી રીતની જ અનુભવે છે. રાત્રે બાળકે કલ્પેલો યક્ષ તેની દૃષ્ટિથી સાચો છે, પણ સમજુ માણસની દૃષ્ટિથી ખોટો છે; તેમ આ જગત મૂર્ખની દૃષ્ટિથી સાચું છે અને વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી ખોટું છે. જીવચૈતન્ય જ્યારે પાંચ તન્માત્રાથી બનેલા દેહની કલ્પનાને સાચી માને છે, ત્યારે તે દેહમાં રહેલાં ઈન્દ્રિયોનાં દ્વારોને દેખે છે. જેમ એક છોડમાંથી જ સેંકડો શાખાઓ

થાય છે, તેમ એક ચૈતન્યમાંથી કલ્પનાને લીધે આ સઘળું બ્રહ્માંડ થયું છે અને તે જાણે કે ચૈતન્યથી જાદું જ હોય તેમ દેખાય છે. પછી 'આ ઈન્દ્રિય, મન તથા પ્રાણાદિક અંદરના પદાર્થ છે અને ઘટાદિક બહારના પદાર્થ છે.' એવા નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ તે જે વાસનાને દૃઢ કરી મૂકે છે. વિષયોના તથા ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી જે પ્રકારથી લે છે, તે વાસનાને તે પ્રકારથી દેખાતું સુખ, જોકે આત્માના સ્વરૂપાનંદને લીધે જ છે, તોપણ તેને તે જીવ તુરત બહારના પદાર્થોથી થતું માની લે છે. ચંદ્રનાં કિરણોની જાળ જેમ ચંદ્રને લીધે જ છે, તેમ સઘળું સુખ આત્માને લીધે જ છે. જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે અને આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં આનંદપણું રહ્યું છે; અને તે જ આત્માનો આનંદ મૂર્ખ લોકોને વિષયાદિકથી થતો લાગે છે. સંસારના વિષયભોગો માટે જ મનુષ્ય માત્ર પ્રયત્ન કરે છે, તેમ જ લૌકિક અને વૈદિક કર્મો પણ એ નાશવંત સુખ મેળવવા માટે જ હોય છે, એવો દરેકનો નિશ્ચય થયેલો છે. રાગકૃત પ્રવૃત્તિ* ને શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ—એ રીતે બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો નિયમ, જો કે સંકલ્પમય જ છે, તોપણ સ્વભાવને લીધે, કોઈ સમયે રાગકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈ સમયે શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ શેરડીના રસથી ખાંડ બને છે અને માટીથી ઘડો બને છે, તેમ આ સઘળું દ્વૈત આત્માથી જ બનેલું છે, માટે અદ્વૈત જ છે. શેરડીના રસમાં તથા માટીમાં તો દેશ તથા કાળ વગેરેના આધારથી આકારની ગોઠવણ તથા વિકાર આદિ માપ હોઈ શકે નહિ. એટલે આકારની ગોઠવણ તથા વિકારાદિક કાંઈ સંભવતું જ નથી. જેમ વૃક્ષમાં પેઠેલું જળ પાંદડાં, ફળ, ફૂલ વગેરેરૂપે બહાર આવે છે અને તે જળ એક જ હોવા છતાં અનેકરૂપે દેખાય છે, તેમ આપણા સ્વરૂપનો સત્તારૂપી રસ, ઘટ, પટ તથા ભીંત આદિ અનેકરૂપે પ્રગટ થઈ એક છતાં પણ દ્વિત્વને ધારણ કરે છે. જે બ્રહ્મ છે તેણે પોતામાં પોતાની કલ્પનાથી જ દ્વિત્વનું સંપાદન કર્યું છે, એમ સમજવું. જેમ વાદળું ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં સૂર્ય પ્રકાશરૂપે રહે છે, વરસાદના આરંભ-માં મેઘરૂપે રહે છે અને તે પછી જળરૂપે પૃથ્વી-માં પેસીને ફણગા છોડ આદિરૂપે રહે છે, તેમ આત્મા પણ કાળના ભેદને લીધે તે તે પદાર્થરૂપ થઈને રહે છે. જોકે આ જગતરૂપે વિવર્તના નિયમ-નો ક્રમ કલ્પિત જ છે, તોપણ તેમાં કોઈથી કશો પણ ફેરફાર કરી શકાય એમ નથી. અરીસા જેવા સ્વચ્છ આકાશમાં, આકાશનો ભાગ અથવા આકાશનું કાર્ય આકાશથી જાદાં નથી, એટલે તે તે ભાગો અને કાર્યો આકાશનાં જ સ્વરૂપો છે એટલે કેવળ આકાશ જ પ્રકાશે છે; પરંતુ માયો-પાધિક બ્રહ્મમાં તો એથી ઊલટી રીતિ છે. બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ પોતે જ નિરાકાર છતાં પણ સઘળી વસ્તુ-ઓરૂપે દીપે છે, જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે અને ભેદની કલ્પનાથી દ્વૈતરૂપ થાય છે. ચૈતન્યમાં એમ બને એ ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં જે સ્વભાવે આત્માનું સ્ફુરણ થયું છે, તે સ્વભાવ જોકે મિથ્યા છે, તોપણ આત્મા-ની સત્યતાને લીધે સત્ય જણાય છે; માટે સંસાર સંબંધી સ્વાભાવિક નિયમો કદી પણ ફેરફાર પામતા નથી. જેમ સુવર્ણના ગઠ્ઠામાં સુવર્ણપણું સત્ય છે અને કડાપણું અસત્ય છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણું સત્ છે અને જડ જગતપણું અસત્ છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે ચૈતન્યના પહેલા કાર્યરૂપ મનમાં ચૈતન્યપણું અને જડપણું એ બંને દેખાય છે. તેમાં કડાના સોનાપણાની પેઠે ચૈતન્યપણું નિત્ય છે, તેથી સર્વદા દેખાય છે અને જડપણું તો કોઈ સમયે જ દેખાય છે. આમ ચૈતન્યપણાના તથા જડપણાના મિશ્રણ-

*મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની હોય છે: એક રાગકૃત અને બીજી શાસ્ત્રકૃત. કોઈના કહ્યા વિના બાળકની જેમ આપોઆપ ખાવાપીવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે રાગકૃત કહેવાય છે, જ્યારે શાસ્ત્ર જણાવે કે આમ કરવું અને આમ ન કરવું અને તે હિતાહિતનો વિચાર કરી જે પ્રવૃત્તિ થાય તે શાસ્ત્રકૃત કહેવાય છે.

રૂપ ચિત્ત દૃઢ સંકલ્પથી જ્યારે જે પ્રકારની દેવપણાની, નરપણાની કે સ્થાવરપણાની વગેરેની ભાવના કરે છે, ત્યારે તે પ્રકારથી જ દેવપણાને, નરપણાને તથા સ્થાવરપણાને અનુભવે છે. ચૈતન્યપણાને લીધે અંદર વાસનારૂપ કળીઓની ઉદયથી જેણે વિચિત્ર આકારોની ભાવના કરી હોય છે, એવો જીવ કાળના ભેદથી જુદા જુદા આકારોવાળો થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલું ગામ તરત જ સ્વપ્ન બદલાતાં તે જ ગામ વનાદિકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જીવ પણ એક દેહપણાથી બીજા દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે દેહોની પ્રાપ્તિ પ્રતિભાસરૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતો માણસ ભીંત થઈને લૂગડું થઈ જાય છે, તેમ આ મિથ્યા દેહ પણ પોતાની મેળે દેહાંતર થઈ જાય છે. જીવ મરે છે એ પણ ખોટું છે અને જન્મે છે એ પણ ખોટું છે; કેમ કે જન્મ-મરણ સ્વપ્નની પેઠે તથા બીજા દેહની પેઠે પ્રાતિભાસિક જ છે. જુવાનીની પેઠે અને વૃદ્ધપણાની પેઠે બીજા દેહ આ દેહનું પરિણામ છે એમ સમજવું નહિ; કેમ કે આ દેહ બાલ્યાદિ અવસ્થાઓના ભેદમાં પણ 'એનો એ છે' એમ ઓળખવામાં આવે છે અને ભૂત તથા ભવિષ્ય દેહો 'એના એ છે' એમ ઓળખવામાં આવતા નથી; એટલા માટે તે ભ્રાંતિરૂપ જ છે અને વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. દેહ પ્રત્યક્ષ રીતે મરતો અને બળતો જોવામાં આવે છે, માટે તે જ દેહ બીજો દેહ થાય એ કેમ સંભવે? એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે બીજાં માણસોને મરનારનો જે દેહ મરેલો તથા બળતો જોવામાં આવે છે, તે દેહ તો બીજા માણસોની એ વિદ્યાથી કલ્પાયેલો હોય છે. મરનારની વાસનાથી કલ્પાયેલો જે દેહ હોય છે, તે બીજા દેહપણા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી! દીઠેલી અને નહિ દીઠેલી વસ્તુઓ પણ સ્વપ્નમાં અનુભવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ જગત પણ જીવનું એક જાતનું જ સ્વપ્ન છે; તેને તેમાં પૂર્વે નહિ દીઠેલી દેવાદિક શરીરો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થવી એ વાસનામય સ્વપ્ન જ છે, તેમ મહાવાક્યથી થયેલા બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતો બ્રહ્મભાવ પણ વાસનામય સ્વપ્ન જ કેમ ન હોય, એવી શંકા કરવી નહિ; કેમ કે તુરીય દૃષ્ટિથી જોયેલો એને **शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते*** ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોએ કહેલો, પરમાત્મા સઘળી વાસનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી, વાસનામય હોવો ઘટે જ નહિ; એટલા માટે પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. સ્વપ્નમાં જેમ પૂર્વે દીઠેલો પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ નહિ દીઠેલો નવો પદાર્થ પણ જોવામાં આવે છે, તે રીતે આ સંસારરૂપ સ્વપ્નમાં પૂર્વે જોયેલાં શરીરો પણ જોવામાં આવે છે અને નહિ જોયેલાં શરીરો પણ જોવામાં આવે છે. જેમ ગઈ કાલે કરેલું કુકર્મ આજે યત્નપૂર્વક કરેલા સુકર્મથી ટળી જાય છે, તેમ અનાદિ કાળની વાસના પણ આજ કરવામાં આવતા પુરુષાર્થથી ટળી જાય છે; માટે વાસનાઓને ટાળી નાખવાને માટે જ પાકો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દેશ—કાળના યોગથી જન્મ-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં કેવળ જન્મ સમયે પ્રકટ થાય છે અને મરણ સમયે લીન બને છે, પણ અત્યંત શાંત થતી નથી. તેઓની અત્યંત શાંતિ તો મોક્ષથી જ થાય છે. જેમ બાળકે મનથી કલ્પેલો મોટો યક્ષ મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવીને ઊભો રહે છે, તેમ મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી વાસનાથી કલ્પાયેલો પંચભૂતથી બનેલો દેહ મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવીને ઊભો રહે છે. કોઈ રીતે સ્થૂલ દેહનો નાશ થઈ શકે એમ છે, પણ લિંગદેહનો નાશ તો મોક્ષ વિના થઈ શકતો નથી. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા પંચતન્માત્રાઓ મળીને લિંગશરીર કહેવાય છે અને તે લિંગશરીર આકાર વિનાનું જ છે. લિંગશરીર આકાર વિનાનું હોવા છતાં પણ અત્યંત પુષ્ટ

* અદ્વિતીય શિવ ગણ અવસ્થા ગુણ, કાળ આદિથી પર ચોથી અવસ્થા(સમાધિ)માં રહે છે એમ મનાય છે.

છે, વાયુરૂપ છતાં પણ મોટી ઝાડી જેવું દુર્ભેદ્ય છે અને સૂક્ષ્મ છતાં પણ મેરુ પર્વત જેવું દૃઢ છે. એ લિંગશરીર વૈરાગ્યાદિના અભ્યાસથી અને શમાદિક સાધનોની સંપત્તિના ક્રમથી, શાંત થાય તો જ મુક્તિ થાય છે સુષુપ્તિ અને સ્વપ્ન એ રીતે લિંગશરીરની બે અવસ્થાઓ છે. તેમાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વાસનારૂપે સઘળા જડપ્રપંચનો નાશ થાય છે અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જડપ્રપંચ દેખાય છે. એ લિંગશરીર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી સ્થાવર-જંગમ વગેરે આકારો લઈ ભમ્યા જ કરે છે. સર્વ જીવોનું આ લિંગશરીર કોઈ સમયે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહે છે અને કોઈ સમયે સ્વપ્નાવસ્થામાં રહે છે. લિંગશરીરની સર્વથા શાંતિ તો મોક્ષમાં જ છે. સુષુપ્તિમાં રહેલું લિંગ-શરીર પાછળથી જ્યારે ખરાબ સ્વપ્નોથી પીડાય છે, ત્યારે પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું તપી જાય છે અને ભાન ભૂલી જાય છે. સ્થાવરાદિ શરીરોમાં અને સ્થાવરોમાં ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ વગેરેનાં શરીરોમાં રહેલું લિંગ શરીર શિલાના જેવી મોહની અત્યંત ઘાટાઈને લીધે, સુષુપ્તિ અવ-સ્થામાં રહે છે એમ સમજવું. ચિત્તની જડતાનો જે વધારો તે જ સુષુપ્તિ છે, ચિત્તનું જે ભટકવું તે જ સંસાર છે, ચિત્તનો જે તત્ત્વબોધ તે જ મુક્તિ છે અને તુરીયપણું એ જ ખરી જાગૃતિ અવસ્થા છે, જેમ ત્રાંબાના ભેળવાળું સોનું મેલ ધોવાઈ જવાથી સોનાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જીવ બોધથી પરમાત્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બોધથી જીવને જે મુક્તિ થાય છે, તે બે પ્રકારની છે: એક જીવનમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. સાક્ષીપણામાં જે સ્થિતિ તે જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે અને તુરિયાતીત પદમાં જે સ્થિતિ તે વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે. જીવ બોધથી બ્રહ્મરૂપ થાય છે અને તે બોધ બુદ્ધિના પ્રયત્નથી થાય છે. જો જીવ પ્રમાણોથી પોતાના સ્વરૂપને જાણે, તો સાક્ષીરૂપ થઈને રહે છે અને ન જાણે તો જીવ ખરી રીતે બ્રહ્મરૂપ છે; તે પણ અજ્ઞાનને લીધે સ્વપ્નની જેમ આ સંસારને દેખે છે અને તેથી તેનું હૃદય પથ્થર જેવું બને છે. જીવોની અંદર ચૈતન્યકળા સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ. પણ તે ચૈતન્યકળાને જે જીવ પોતાથી જુદું જાણે તે જીવ વૃથા શોક કર્યા કરે છે. અહો! માયાનો વિલાસ અપાર છે, કે જેથી જીવરૂપ પરમાણુની અંદર પરમ ચૈતન્ય વિના બીજું કશું નહિ હોવા છતાં પણ તેમાં જ્યાં ત્યાં જગત જોવામાં આવે છે. જેમ તપેલીમાં ઊકળતા જળની અંદર અનેક પ્રકારના પરપોટા થાય છે, તેમ જીવરૂપ પરમાણુઓની અંદર મિથ્યાભૂત અનેક સંસારોનો ઉદય થાય છે. વાસનાનો ઉદય એ જ બંધ છે ને વાસનાનો લય એ જ મોક્ષ છે. સુષુપ્તિમાં વાસનાઓ પ્રકટ થતી નથી પરંતુ સ્વપ્નમાં પ્રકટ થાય છે. પથ્થર જેવા જડ પદાર્થોમાં વાસના ખૂબ જ છુપાયેલી હોય છે, પશુપક્ષીઓમાં તે વાસના સહજ દેખાયા કરે છે, અને મનુષ્યોમાં તો તે વાસના પાતળી બની સદા દેખાયા કરે છે. જ્યારે દેહમાં અહંભાવથી ' હું ' દેહરૂપે છું એવી મર્યાદા બંધાય, ત્યારે બહાર ઘટાદિક પદાર્થો પ્રકટ થાય છે. જ્યારે ચક્ષુ આદિ દ્વારથી અંતઃકરણ દ્વારા નીકળેલો અંતઃકરણની વૃત્તિવાળો જીવ બહાર આવી ઘટ આદિ આકારવાળો થાય, ત્યારે ' હું ઘડાને જાણું છું ' એવી રીતની ગ્રાહ્યની તથા ગ્રાહકની વાસનારૂપ સત્તા પ્રકટ થાય છે. જ્યારે આત્માનો બહારના ઘટાદિક અનાત્મ પદાર્થ સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે ચૈતન્યપણાને લીધે ગ્રાહ્યપણાની તથા ગ્રાહકપણાની બુદ્ધિ ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે ઉદય પામે છે. આ સંસારમાં કાંઈ છોડાતું નથી અને કાંઈ લેવાતું પણ નથી; કેમ કે ચિદાત્મા જ બહારના તથા અંદરના આકારોરૂપે પ્રકાશે છે. જે આ સઘળું બ્રહ્માંડ છે, તે ચૈતન્યનો જ ચમત્કાર છે; માટે ભેદોની કલ્પનાઓ છોડી જ દો, આપણે તત્ત્વબોધથી શોભી રહ્યા છીએ. બહારનું કે અંદરનું જગત કાળત્રયમાં પણ ચૈતન્યથી જુદું છે જ નહિ. જેમ તેના પોતાના રૂપમાં સમુદ્ર

જોવામાં આવે, તો તે સઘળા તરંગાદિ ભેદોથી રહિત થઈ, આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ એક શુદ્ધ જળ જ થઈ જાય છે, તેમ આ સઘળું જગત જો તત્ત્વથી જોવામાં આવે, તો વાસનાઓના તથા અવસ્થાના ભેદોથી રહિત થઈ, તે કેવળ આદ્ય અને નિર્દોષ પરમપદરૂપ જ થઈ જાય છે. ૧—૭૧

अब्धिर्यथा जलमपास्तसमस्तभेदः स्वाद्च्छमेव सकलं द्रवमेकशुद्धम्। सर्वं तथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यं परं पदमनामयमेव बुद्धम् ॥७१

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બોધથી બ્રહ્મરૂપતા' નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ પર મો*

આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ત્યાગ

वसिष्ठ उवाच

यो जीवस्यादितः स्वप्नो नानाकलनकोमलः।
तमिमं विद्धि संसारं न सत्यं नाप्यसन्मयम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! પહેલો સમષ્ટિ જીવ થયો તેની અનેક કલ્પનાઓથી ભરેલું જે સ્વપ્ન છે, તે જ આ આપણો સંસાર છે એમ સમજો, કે જે સંસાર સત્ય પણ નથી ને અસત્ય પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે. જેવું આપણને સ્વપ્ન થાય છે, તેવું સમષ્ટિ જીવને સ્વપ્ન થયું જ નથી, પણ કોઈ બીજા પ્રકારનું થયું છે; તથા આપણી જાગ્રત અવસ્થાના આ લોકાદિક પદાર્થો સમષ્ટિ જીવની જાગ્રત અવસ્થારૂપ પણ છે અને સ્વપ્નાવસ્થારૂપ પણ છે. હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી! સમષ્ટિ જીવનું સ્વપ્ન આપણા સ્વપ્નની પેઠે તુરત નાશ પામતું જોવામાં આવતું નથી; એટલા માટે લાંબું છે અને નાશવાળું હોવાને લીધે અસત્ય પણ છે, એમ સમજો. સમષ્ટિ જીવની અંદરના વ્યક્તિગત જીવો જાણે એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતા હોય તેમ તે જીવો આ અસત્ય સંસારને અત્યંત સત્ય માની લે છે. સમષ્ટિ જીવની અંદર વ્યક્તિ જીવોને મોહરૂપ ભ્રાંતિ થતાં ચેતનબ્રહ્મમાં પંચભૂતાદિ જડતાનો ઉદય થયો છે, અહંકારાદિક જડ પદાર્થોમાં આત્મપણાના અભિમાનને લીધે ચેતનનો ઉદય થયો છે અને અસત્ય દેહાદિમાં સત્યનો ઉદય થયો છે, સૂર્યમંડળના જીવો સ્વપ્નથી મોહ પામ્યા હોય તેમ સૂર્યની અંદર પણ આ સઘળા ત્રૈલોક્યરૂપી ભ્રમને દેખે છે અને ભેદોની કલ્પનાઓથી તેઓ પોતે પણ ભમ્યા કરે છે. વ્યક્તિગત જીવો વાસ્તવિક રીતે સર્વવ્યાપકપણાને લીધે અને મર્યાદા(માપ)થી રહિત સત્ય હોવાને લીધે, જે જે વસ્તુની ભાવના કરે છે, તે તે વસ્તુને તુરત પોતાની સત્તાના આરોપથી સત્ય જેવી માની લે છે; એટલા માટે સંસાર સંબંધી વસ્તુઓમાં આસક્તિના ત્યાગથી, સંસાર સાચો છે એ ભ્રમની નિવૃત્તિ થતાં તત્ત્વવેત્તાને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી! જે અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપવાના છે અને તેને લીધે જે અર્જુન જીવન્મુક્ત બની પોતાની જિંદગી સુખથી પસાર કરશે, તે અસંગ સ્થિતિને આધારે તમે પણ જીવનને સુખે નિભાવો.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! એ પાંડુનો પુત્ર અર્જુન ક્યારે થશે અને શ્રીકૃષ્ણ તેને કેવી અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ કરશે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: 'આત્મા' એ કલ્પિત નામથી કહેવાતું અને જેમ આકાશમાં મહાકાશ રહે છે, તેમ આદિથી તથા અંતથી રહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું સત્તામાત્ર તત્ત્વ છે. જેમ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે જોવામાં આવે છે અને જળમાં તરંગાદિક જોવામાં આવે છે, તેમ એ નિર્મળ તત્ત્વમાં સંસારરૂપી ભ્રમ જોવામાં આવે છે. જેમ જળની અંદર પક્ષીઓ સ્ફુરે, તેમ એ તત્ત્વમાં દેખાતા સંસારરૂપી જળની અંદર ચૌદ પ્રકારની પ્રાણીઓની જાતિઓ સ્ફુરે છે.

*આ બાવનમા સર્ગમાં જગત જીવના સ્વપ્નરૂપ છે અને આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ક્ષય થાય છે એમ જણાવવાને વાસ્તે અર્જુનના આખ્યાનનું તરણ કરવામાં આવશે.

તે જાતિઓમાં આ યમ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ઇન્દ્રાદિક પ્રાણીઓ કે જેનાં ચરિત્રો વેદાદિકમાં કહેલાં છે, તેઓ પંચભૂતાત્મક સંસારમાં લોકપાલ થયા છે. એ લોકપાલોએ પોતપોતાના અધિકારને અનુસરતાં સંકલ્પોથી ગોઠવેલી સમજણથી 'આ શ્રુતિસ્મૃતિ આદિમાં કહેલું પુણ્ય લેવા યોગ્ય છે. અને તેઓ નિષેધ કરેલાં પાપ તજવા યોગ્ય છે. એવી રીતની મર્યાદા સ્થાપી છે. હે રામચંદ્રજી ! પોતાના અધિકારને અનુસરીને જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે કાર્ય કરવા, એ લોકપાલોમાંના એક લોકપાલ યમરાજાનું ચિત્ત આજ સુધી પહાડની પેઠે સ્થિર રહેલું છે. એ મહાત્મા યમરાજા યુગોની એકએક ચોકડી પસાર થતાં, દ્વાપરયુગના અંતમાં પોતે પ્રાણીઓનો નાશ કર્યો તે પાપ લાગવાની શંકાથી, કાંઈક તપ કરે છે. કોઈ સમયે આઠ વર્ષ સુધી, કોઈ સમયે દશ વર્ષ સુધી, કોઈ સમયે બાર વર્ષ સુધી, કોઈ સમયે પાંચ વર્ષ સુધી, કોઈ સમયે સાત વર્ષ સુધી અને કોઈ સમયે સોળ વર્ષ સુધી પણ તેઓ તપ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે યમરાજા તપ કરે છે, ત્યારે તે પોતે કંઈ કરતા નથી, એટલે મૃત્યુ જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણીઓને મારતું નથી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રાણીઓનું મરણ નહિ થતાં જેમ વર્ષાઋતુમાં પસીનાવાળો હાથી મચ્છરોથી ઘેરાઈ જાય છે, તેમ પૃથ્વી અનેક પ્રાણીઓના સમૂહથી ઘેરાઈ જાય છે કે જેથી હરવા—ફરવા વગેરેની પણ જગ્યા રહેતી નથી. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે થતાં, દેવતાઓ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી એ વિચિત્ર પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની ગોઠવણ કરે છે, આવી પદ્ધતિ ચાલતાં હજારો યુગો, હજારો વ્યવહારો અને અનંત બ્રહ્માંડો વીતી ગયાં છે. આ સૃષ્ટિમાંના યમરાજા કે જે સૂર્યના પુત્ર છે અને પિતૃઓના અધિપતિ કહેવાય છે, તે પોતે કેટલાએક કાળ ગયા પછી પોતાના પાપના નાશને માટે બાર વર્ષ સુધી તપ કરશે અને લોકોને મારવાનું કામ બંધ રાખશે. આમ થવાથી મરણ નહિ પામતાં અને બોજારૂપ થઈ પડેલાં માણસોથી તથા પ્રાણીઓથી, આ પૃથ્વી વૃક્ષોની ઝાડી જેવી ભીડવાળી થઈ જશે અને તેથી રાંક જેવી બની જશે. જેમ ચોરલોકોએ કનડેલી અને તેથી રાંક થયેલી પ્યારી સ્ત્રી પતિને શરણે જાય, તેમ ભારથી દુઃખી થયેલી આ પૃથ્વી વિષ્ણુને શરણે જશે, પૃથ્વી શરણે આવતાં નરનારાયણરૂપે વિષ્ણુ બે દેહધારી પૃથ્વીમાં અવતરશે અને તેમની સહાય કરવા માટે સઘળા દેવતાઓ પોતપોતાના અંશોથી અવતરશે. વિષ્ણુના બે દેહમાં એક દેહ વસુદેવને ઘેર અવતરશે અને તે વાસુદેવ અથવા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાશે. બીજો દેહ પાંડુરાજાને ઘેર અવતરશે અને તે અર્જુન કહેવાશે. પાંડુરાજાનો મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નામનો થશે. એ ધર્મના અંશરૂપ અને ધર્મને જાણનાર યુધિષ્ઠિર સઘળી પૃથ્વીનો ચક્રવર્તી રાજા થશે. એ યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ—કાકાનો દીકરો દુર્યોધન નામનો થશે. એ ભયંકર સ્વભાવવાળો દુર્યોધન જેમ નોળિયો સર્પનો પાકો શત્રુ હોય છે, તેમ યુધિષ્ઠિરનો પાકો શત્રુ થશે. એ યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધન એકબીજાનું રાજ્ય લઈ લેવાની લાલચથી લડાઈની તૈયારી કરતાં, કુરુક્ષેત્રમાં અતિ ભયંકર અઢાર અક્ષૌહિણી સેના ભેગી થશે. હે રામચંદ્રજી ! શ્રીકૃષ્ણ મોટા ગાંડીવ નામના ધનુષ્યને ધરનારા અર્જુન નામના પોતાના બીજા દેહના હાથથી, એ અક્ષૌહિણીઓનો ક્ષય કરાવીને, પૃથ્વીને ભાર વગરની કરશે. એ મહાભારત નામના યુદ્ધમાં આરંભમાં દેહાદિમાં આત્માના અધ્યાસને લીધે, હર્ષથી તથા શોકથી ઘેરાયેલો અર્જુન પામરની પેઠે અજ્ઞાનવાળો થશે. બંને સેનામાં આવેલા પોતાના સ્વજનોને મરવા તૈયાર થયેલા જોઈ, એ અર્જુન ખેદ પામશે અને યુદ્ધ કરવાનું છોડી દેશે. ત્યારે ભગવાન સ્વયં જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણના દેહથી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અર્જુન નામના દેહને નીચે પ્રમાણે આત્મબોધ આપશે.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : આ આત્મા કદી જન્મતો નથી, જન્મ્યા પછી હોતો નથી, વધતો

નથી. પરિણામ પામતો નથી, ઓછો થતો નથી અને મરતો પણ નથી. અજન્મા, નિત્ય—શાશ્વત અને અનાદિસિદ્ધ એ આત્મા શરીર હણાતાં હણાતો નથી. જે પુરુષ આવા આત્માને હણનાર સમજે છે અને જે પુરુષ એવા આત્માને હણાયેલો સમજે છે, તે બંને પુરુષ આત્માને ખરી રીતે જાણતા જ નથી; કેમ કે આત્મા હણતો પણ નથી અને હણાતો પણ નથી. હણનારપણાની અને હણાનારપણાની ભ્રાંતિનું નિમિત્ત અજ્ઞાન જ છે. આત્મા મર્યાદા-(માપ)થી રહિત છે, સર્વદા એકરૂપ છે, આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને સર્વવ્યાપક છે; માટે તેનું શું, શાથી, શી રીતે નાશ પામે? કશું, કશાથી કશી રીતે નાશ પામે એમ નથી. હે અનુભવરૂપ અર્જુન! આત્મા કે જે મર્યાદાઓ(માપ)થી રહિત છે, અવ્યક્ત છે અને આદિથી તથા મધ્યથી પણ રહિત છે તેનું અવલોકન કરો. મર્યાદાઓથી રહિત અને નિર્દોષ જે આત્મચૈતન્ય છે તે જ તમે છો. તમે અજન્મા છો, નિત્ય છો, અને દોષોરૂપી રોગોથી રહિત છો. ૧—૩૯

अनंतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकय संविदात्मन् । संविद्वपुः स्फारमलब्धदोषमजोऽसि नित्योऽसि निरामयोऽसि ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'નારાયણાવતારકથન' નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

અહંકાર અને સંગના ત્યાગ વિષે

શ્રીભગવાનુવાચ

अर्जुन त्वं न हंता त्वमभिमानमलं त्यज ।
जरामरणनिर्मुक्तः स्वयमात्मासि शाश्वतः ॥१॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન! તમે જરા તથા મરણ આદિ છ વિકારોથી રહિત છો, નિત્ય છો અને સઘળાં પ્રાણીઓના આત્મા છો; માટે 'હું હણનાર છું' એવા અભિમાનરૂપી મેલને બિલકુલ છોડી દો. તમે કોઈને પણ હણનાર નથી. જે પુરુષને ક્રોધ વગેરે થતાં 'હું અમુકને મારું છું' એવો અહંકાર થાય નહિ અને જેની બુદ્ધિ ક્રોધ કર્યા પછી પણ હર્ષથી કે શોક વગેરેથી લેપાય નહિ, તે પુરુષ આ સઘળાં પ્રાણીઓને મારી નાખે તોપણ કોઈને તે મારતો નથી અને તેથી થતા પાપરૂપી ફળથી તે બંધાતો પણ નથી; કેમ કે આત્મા નિત્ય છે, તેથી તેનો વધ થવો સંભવિત નથી અને દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યાભૂત જ છે, તેથી તેઓનો વધ થવો પણ સંભવતો નથી. દેહાદિકના એકપણાની ભ્રાંતિને લીધે જ, દેહાદિકના ધર્મરૂપ હણનારપણા વગેરેનો આત્મામાં પ્રતિભાસ થાય છે, એટલા માટે 'આ દેહાદિક હું છું અને આ સંબંધીઓ વગેરે મારાં જ છે. એવા ભ્રમજનક વિચારને છોડી દો. હે અર્જુન! હું મારું છું અને તેથી થતાં પાપોથી દુઃખી થવાનો છું' એવી રીતની ભ્રાંતિને લીધે જ પરવશ થઈને, તમે સુખદુઃખોથી પરિતાપ પામો છો. અહંકારથી મૂઢ બનેલો પુરુષ આત્માના અંશ સમાન અને સત્ત્વાદિક ગુણોના વિકારરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિયો આદિથી, પોતપોતાના વિભાગ પ્રમાણે કરાતાં કર્મોને, 'હું કરું છું' એમ માની લે છે. ચક્ષુ જોયા કરો, કાન સાંભળ્યા કરો, ચામડી સ્પર્શ કર્યા કરો અને રસના રસ જાણ્યા કરો, એ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતમાં હું કોણ છું, કે જેથી તે તે વિષયોના ગ્રહણનું અભિમાન રાખું? અભિમાન રાખવું એ વળી શું?' વિદ્વાને એવી રીતનો નિશ્ચય રાખવો. મન આદિ ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત સંકલ્પ આદિ પોતપોતાનાં કામોમાં લાગે, તોપણ 'એમાંનો હું કોઈ નથી' એમ મહાત્માનો નિશ્ચય હોય છે. તમે પણ આવો નિશ્ચય રાખો એટલે પછી તમારે જેને માટે શોક કરવો પડે એવું કશું રહેશે જ નહિ. જે કામ ઘણા જણાએ મળીને કર્યું હોય તે કામમાં તેમાંનો એક જણ જો અભિ-

*આ ત્રેપનમા સર્ગમાં અહંકારના ત્યાગનું અને સંગના ત્યાગ વગેરેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે; તેમ જ ઉપાસ્યનું તથા જ્ઞેયનું સ્વરૂપ પણ દશાઓના ભેદની વ્યવસ્થાથી કહેવામાં આવશે.

માનથી થયેલા દુ:ખથી શોક ધરે, તો તેની મશ્કરી થાય, ત્યારે તેઓથી બહારનો કોઈ જણ તે કામનો શોક ધરે તો મશ્કરી થાય એમાં શું કહેવું? મુમુક્ષુ પુરુષો ફળની આસકિતને છોડી દઈને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે છે, એટલે તેઓને તે કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવી પરમ પુરુષાર્થ અપાવે છે. એ પ્રમાણે તમે પણ જો ફળની આસકિત નહિ રાખતાં યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મ કરશો તો તમને પણ તે કર્મની ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રગટ થઈને પરમ પુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત થશે. જેઓના દેહને અહંતારૂપી ઝેરનું ચૂર્ણ મારી નાખતું નથી, (ભોગમાં લંપટ કરતું નથી) તેઓ રાગાદિક રોગોથી રહિત હોવાને લીધે લૌકિક કે વૈદિક કર્મ કરતા હોય અને સહજ પ્રાપ્ત થયેલાં તેઓનાં ફળોને ભોગવતાં હોય તોપણ કશું કરતા નથી અને ભોગવતા પણ નથી. જેમ વિચક્ષણ અને ઘણાં શાસ્ત્રોને જાણનારો માણસ પણ જો દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોય, તો ક્યાંય શોભતો નથી, તેમ કુલીન દેહ પણ જો મમતારૂપી અપવિત્ર પદાર્થથી અભડાયેલો હોય તે ક્યાંય શોભતો નથી. જે પુરુષ મમતા વગરનો, અહંકાર વગરનો, સુખદુ:ખોને સમાન ગણનારો અને ક્ષમાવાળો હોય, તે પુરુષ લૌકિક કે શાસ્ત્રીય કર્મો કરતો હોય તોપણ તે કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી, હે પાંડુરાજાના પુત્ર અર્જુન! ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલું સંગ્રામોમાંથી નહિ નાસવારૂપ આ તમારું કર્મ, જોકે બંધુઓના વધરૂપ હોવાને લીધે ક્રૂર છે, તોપણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન આદિ સુખોને આપનાર થશે અને ધર્મ, યશ, રાજ્ય તથા સ્વર્ગ આદિ પ્રગતિને આપનાર પણ થશે. જોકે ભીષ્મ તથા દ્રોણ આદિ પૂજ્ય લોકોની ઉપર શસ્ત્રો ઉગામવાં તથા શસ્ત્રો નાખવાં આદિ ઘણા અધર્મો હોવાથી આ તમારું યુદ્ધરૂપી કર્મ ખરાબ જણાય છે, તોપણ તે કર્મ શાસ્ત્રોનાં જે પ્રમાણોથી ઉત્તમ કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે, તે પ્રમાણોથી તમે આ યુદ્ધમાં વિજય પામો. પોતાના ધર્મરૂપી કર્મથી મૂર્ખનું પણ કલ્યાણ થાય છે, ત્યારે વિદ્વાનનું કલ્યાણ થાય તેમાં તો શું કહેવું? જેમાંથી અહંકાર ટળી ગયો હોય એવી બુદ્ધિ કરોડો મહાપાપો કરે તોપણ તેઓનાં ફળોથી લેપાતી નથી. હે અર્જુન! તમે ફળની આસકિતનો ત્યાગ કરી સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં સમતા રાખવારૂપ યોગમાં રહી કર્મો કરો.ફળની આસકિતને છોડી દઈ વર્ણાશ્રમના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને કરશો, તો તેઓથી તમે બંધાશો નહિ. જો રાજ્યલાભ આદિ લોભને લીધે યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો કદાચ અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય; પણ ફળની આસકિતનો ત્યાગ કરી, સ્વધર્મબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેથી અધર્મ થાય નહિ. તમે શાંત બ્રહ્મમય થઈને બ્રહ્મમય કર્મ કરો. સઘળાં કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરી દેવાની પદ્ધતિ રાખશો, તો તમે તુરત બ્રહ્મ જ થશો. સર્વમાં સામાન્ય રીતે રહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ નહિ જાણવાને લીધે, કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરવાની તમારી શકિત ન હોય, તો તમે સગુણ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરો, એટલે તમને કર્મનું બંધન થશે નહિ. સઘળાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી, ઈશ્વરમાં જ ચિત્ત રાખી, નિર્દોષ રહી અને સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થઈને પૃથ્વીના શણગારરૂપ થાઓ અથવા સંન્યાસ ધારણ કરી સમ તથા શાંત મનવાળા અને આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરનારા થઈને કર્મ કરો અને જીવન્મુક્ત રહો. ઉપર કહેલા સંન્યાસયોગની યુકિતથી કર્મ કરવામાં આવે, તોપણ કર્મબંધન થતું નથી.

અર્જુન બોલ્યો : હે મહારાજ! જ્ઞાન, યોગ, બ્રહ્માર્પણ, સંન્યાસ, સંગત્યાગ અને ઈશ્વરાર્પણ એ બધાનાં સ્વરૂપ અનુક્રમથી મને કહો કે જેથી મારો મોટો મોહ મટી જાય.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : સઘળા સંકલ્પો શાંત થતાં, સઘળી વાસનાઓ વગરનું અને જેમાં કોઈ પણ ભાવનાવાળા આકાર રહે નહિ, એવું જે પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ અવશેષ રહે તે જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. એવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે જે ઉદ્યોગ

કરવામાં આવે તેને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે અને યોગ પણ કહે છે. 'સઘળું જગત અને હું પણ બ્રહ્મ છીએ' એવી સમજણથી જગતનો અને અહંકારનો નાશ થાય, એ જ મુખ્ય બ્રહ્માર્પણ છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અંદર પણ દૃશ્ય વગરનું છે, બહાર પણ દૃશ્ય વગરનું છે. પથ્થરના ઉદરના જેવું એકાકાર છે, શાંત છે, આકાશના કોશની પેઠે સ્વચ્છ છે, અદૃશ્ય છે અને પોતે જ દ્રષ્ટા અને દર્શનરહિત કેવળ દૃશ્ય માત્ર છે. આવા બ્રહ્મસ્વભાવમાંથી અન્યપણાનો જે ભાવ પ્રકટ થવો તે જ જગતનો પ્રતિભાસ છે, કે જે પ્રતિભાસ ગંધર્વનગરના આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે. જેમ બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યાસ થયો છે, તેમ બ્રહ્મના કરોડો અંશો જેવા જીવોમાં, પ્રત્યેક અહંભાવનો, આ એક પ્રકારનો અધ્યાસ થયો છે, માટે અહંભાવ ઉપર આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી, અહંભાવ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મથી જુદા જેવો જણાતા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી જ; કેમ કે જુદાપણું એ મર્યાદા (માપ) છે અને તે મર્યાદા (માપ) બ્રહ્મમાં નથી. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષો અહંભાવ ધરતા જ નથી. જેમ અહંભાવ બ્રહ્મથી જુદો નથી, તેમ ઘટપટ આદિ મારાં છે એવો જે મારાપણાનો ભાવ તે પણ બ્રહ્મથી જુદો નથી. અહંતા તથા મમતા બંને સમુદ્રની પેઠે ભરપૂર પોતાનાં આત્મસ્વરૂપ જ છે, માટે તેમાં આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી. જેમ જેમ અહંતા તથા મમતા થવાથી, વિષયોની વિચિત્રતાઓ સ્ફુરે છે અને તેથી ભેદ દેખાય છે અને તે ભેદ દૂર થતો નથી, તેમ સત્તા અને પ્રકાશ આપનાર, આ આત્મા એક જ સ્ફુરે છે અને તેથી જે અભેદ દેખાય છે તે અભેદભાવ શા માટે દૂર કરવો ? આવા વિચારથી સારાસારના વિભાગને જાણનાર પુરુષની બુદ્ધિમાં અહંતા તથા મમતાના આગ્રહનો ક્ષય થતાં સઘળાં કર્મોનાં ફળોની સ્પૃહાનો જે ત્યાગ થાય છે, તેને વિદ્વાનો સંન્યાસ કહે છે. આવો સંન્યાસ થતાં સઘળા સંકલ્પોનાં ગૂંચળાંનો જે ત્યાગ થાય છે, તે સંગત્યાગ કહેવાય છે. જે કાંઈ આ કલ્પનારૂપ દ્વૈતજાળ છે, તે સઘળું તેના ઉપાદાનરૂપ ઈશ્વરમાત્ર જ છે, એવી ભાવનાથી દ્વૈતના પ્રતિભાસને દૂર કરવો એ જ ઈશ્વરાર્પણ છે એમ સમજવું. ચિદાત્મામાં અજ્ઞાનને લીધે જ આ જગત સંબંધી પદાર્થોનો ભેદ દેખાય છે. માટે તે નામમાત્ર જ છે. સઘળાં નામોનો અર્થ અનુભવરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે, માટે જગત અને પરબ્રહ્મ એક જ છે, તેમાં કશો સંદેહ નથી. દિશાઓ પણ હું છું, જગત પણ હું છું, કર્મોનો આશ્રય પણ હું છું. કર્મ પણ હું છું, કાળ પણ હું છું, નિરાકારરૂપ પણ હું છું, સાકારરૂપ પણ હું છું અને સાકારરૂપને આધીન રહેનારું જગત પણ હું જ છું, તમે મારામાં જ મન રાખો, મારું જ ભજન કરો, મારું જ યજન કરો અને મને જ પ્રણામ કરો. અધિકારને અનુસરી મારા સાકાર સ્વરૂપમાં અથવા નિરાકાર સ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખી મારામાં જ તત્પર રહેશો. તો હું કે જે તમારો આત્મા જ છું તેને પામશો.

અર્જુન બોલ્યો : હે દેવાધિદેવ ! સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે તમારાં બે સ્વરૂપ છે. તેમાં હું કયારે કયા રૂપનો આશ્રય કરી રહું, કે જેથી મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ?

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે મારાં બે સ્વરૂપો છે. તેઓમાં હાથ—પગ આદિ અવયવોવાળું, શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધરનારું જે રૂપ છે, તેને સાકારસ્વરૂપ સમજો. આદિથી તથા અંતથી રહિત એક અને નિર્દોષ જે મારું સ્વરૂપ છે તેને નિરાકારસ્વરૂપ સમજો, કે જે સ્વરૂપ બ્રહ્મ, આત્મા તથા પરમાત્મા ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તમે અજ્ઞાનને લીધે આત્માને જાણો નહિ, ત્યાં સુધી ચાર ભુજાવાળા સાકાર સ્વરૂપનું પૂજન કર્યા કરો. પછી ચિત્તશુદ્ધિના ક્રમથી જ્ઞાની થશો, ત્યારે મારું આદિથી તથા અંતથી રહિત, જે નિરાકાર રૂપ છે તે તમારા જોવામાં આવશે, કે જે જાણવાથી ફરીવાર જન્મ લેવો પડતો નથી.

હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારા અર્જુન જો તમારું ચિત્ત શુદ્ધ છે એમ તમે માનતા હો, તો મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને અને તમારા આત્માને એકરૂપ કરી અખંડ સ્વરૂપને જાણી, તુરત તેમાં જ નિષ્ઠા રાખો. 'દિશાઓ હું છું' અને 'જગત હું છું' ઇત્યાદિક મેં તમને વિભૂતિઓનો ઉપદેશ કર્યો તેનું તાત્પર્ય તો તે વિભૂતિઓના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાના તત્ત્વને જાણવા માટે જ છે. હું ધારું છું કે, તમે સારી રીતે પ્રબુદ્ધ થયા છો, સ્વરૂપમાં શાંત થયા છો અને સંકલ્પોથી રહિત થયા છો, તો હવે સત્ય તથા અખંડ આત્મમય જ રહેજો. તમે નિઃસંગપણારૂપ યોગથી જોડાઈને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા થઈ, આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલો (અનુસ્યૂત) જુઓ અને સર્વ પદાર્થોને આત્મામાં અધ્યસ્ત જુઓ. જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા આત્માને, એકપણાની દૃઢ ભાવના રાખીને ભજે છે, તે પુરુષ સમાધિમાં વર્તતો હોય અથવા વ્યવહારમાં હોય, તોપણ, ફરીવાર જન્મતો નથી. જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાનપણાથી રહેલો આત્મા છે એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે સર્વ શબ્દનો અર્થ અધિષ્ઠાનથી જુદો નહિ મળવાને લીધે એકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એક શબ્દનો અર્થ આત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આત્મા પંચભૂતોના જેવા સ્વભાવવાળો રહેતો નથી, પણ પરમાનંદ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે. એ આત્મા જેના અનુભવમાં આવે તે પુરુષને અનુભવ થતી વખતે જ પરમાનંદ ચૈતન્યરૂપ કેવળ, એકભાવ (કૈવલ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રૈલોક્યનાં ચિત્તોને પ્રકાશ આપનારો અંદરનો જે પ્રકાશ અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા હું છું એવો નિશ્ચય છે. ત્રૈલોક્યની અંદરનાં જળ, ગાયનું દૂધ વગેરે પદાર્થો, સમુદ્રથી થતા મીઠું વગેરે પદાર્થો અને બીજા પણ શેરડી તથા મધ વગેરે પદાર્થો જીભની અણી પર આવતાં રસોનો જે સામાન્ય અનુભવ થાય છે, તે જ આત્મા છે. સઘળાં શરીરોની અંદર વિષયોથી રહિત જે સૂક્ષ્મ સામાન્ય અનુભવ રહ્યો છે, તે જ સર્વવ્યાપક આત્મા છે. જેમ સઘળા દૂધની અંદર ઘી રહ્યું છે, તેમ સર્વ પદાર્થોની અંદર તથા દેહોની અંદર આત્મા રહેલો છે, જેમ સમુદ્રનાં સઘળાં રત્નોની બહાર તથા અંદર પણ તેજ રહેલું છે, તેમ સઘળા દેહોની બહાર તથા અંદર પણ આત્મા રહેલો છે, કે જે આત્મા મૂઢ લોકોને રત્નોમાં કોઈ ઠેકાણે જણાતો નથી. જેમ હજારો ઘડાઓની અંદર તથા બહાર પણ આકાશ રહેલું છે, તેમ ત્રૈલોક્યનાં શરીરોની અંદર તથા બહાર પણ આત્મારૂપ હું રહેલો છું. જેમ સેંકડો મોતીઓના સમૂહમાં એક જ તાંતણો પરોવાઈ રહે છે, તેમ લાખો દેહોમાં એક જ આત્મા પરોવાઈ રહેલો છે કે જે મૂઢ લોકોના જોવામાં આવતો નથી. બ્રહ્માથી માંડીને તૃણ પર્યંત સઘળા પદાર્થોના સમૂહોમાં જે સત્તાસામાન્ય રહ્યું છે, તે જ અજન્મા આત્મા છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે. સંકલ્પરૂપે જરાક સ્ફુરેલા આકારવાળું બ્રહ્મ અહંકારાદિ તથા જગત આદિ ભ્રમ આપનારા ક્રમથી દેખાય છે; માટે અહંકાર આદિ તથા જગત આદિ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. હે અર્જુન! આ જે જગતનું રૂપ છે, તે આત્મા જ છે, માટે તેમાં શું હણાય? કોણ હણાય? કોણ હણે? અને શુભોથી, અશુભોથી તથા જગત સંબંધી દુઃખોથી એ આત્માનું શું લેપાય? પ્રતિબિંબોમાં અરીસાની પેઠે સમતાથી તથા સાક્ષી જેવાપણાથી રહેલા અને પ્રતિબિંબો જેવા જણાતા સઘળા પદાર્થો નાશ પામતાં પણ નાશ નહિ પામનારા આત્માને જે પુરુષ જાણે, તે પુરુષને જ વિવેકી સમજવો. 'જે ચૈતન્ય છે તે હું છું અને જે જડ છે તે હું નથી.' એમ જે હું કહું છું તે તો જડના તથા ચૈતન્યના વિવેકને માટે કહું છું. વાસ્તવિક રીતે તો જે કાંઈ છે તે આત્મા હું જ છું એમ સમજો. અહંતાવૃત્તિવાળા ચિત્તમાં રહેનારી આ સઘળી સૃષ્ટિ તથા પ્રલયરૂપ વિકારો જેમ સમુદ્રમાં જળની ગતિઓ થાય છે, તેમ આત્મામાં જ પ્રવર્તે છે. જેમ પર્વતોમાં

પથરાપણું છે, વૃક્ષોમાં લાકડાપણું છે અને તરંગોમાં જળપણું છે, તેમ પદાર્થોમાં આત્માપણું છે. જે પુરુષ આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત જુએ, સર્વ પદાર્થોને આત્મામાં અધ્યસ્ત જુએ અને આત્માને અકર્તા જુએ, તે પુરુષને જ દેખતો સમજવો. હે અર્જુન! જેમ અનેક આકારોવાળા તથા અનેક વિકારોવાળા તરંગોમાં જળ રહ્યું છે અને કડાં વગેરે પદાર્થોમાં સુવર્ણ રહ્યું છે, તેમ અનેક આકારો તથા અનેક વિકારોવાળાં સર્વ ભૂતોમાં આત્મા રહ્યો છે. જેમ અનેક પ્રકારના ચપળ તરંગો જળમાં રહ્યા છે અને કડાં વગેરે પદાર્થો સુવર્ણમાં રહ્યા છે, તેમ સઘળાં ભૂતો પરમાત્મામાં રહ્યાં છે. હે અર્જુન! સઘળા પદાર્થો, પ્રાણીઓ અને પરબ્રહ્મ એ સઘળું એક જ છે એમ સમજો, જુદાપણું જરા પણ નથી. જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, માટે જન્મ-મરણાદિ ભાવવિકારો કોને થાય, ક્યાં થાય અને જગત પણ ક્યાં રહ્યું? માટે તમે શા માટે વૃથા મોહ ધરો છો? આ પ્રમાણે નિર્ભય બ્રહ્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરી અને અંદર પૂરા નિશ્ચયથી તેનો અનુભવ કરી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા સમદર્શી મહાત્મા જીવન્મુક્ત લોકો આ જગતમાં વિચરે છે. માનથી તથા મોહથી રહિત ને સંગના દોષોને જીતી લેવાના, વેદાંતશાસ્ત્રમાં જ નિષ્ઠા રાખનારા, કામનાઓથી રહિત અને સુખ—દુઃખ આદિ નામનાં દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા વિદ્વાન લોકો અંતે વિદેહ, કૈવલ્યરૂપ અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૬૬

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અર્જુનોપદેશ.' નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

સુખ-દુખાદિનું કારણ અને આત્મોપદેશ

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે મહાબાહુ અર્જુન! ફરીવાર પણ હું તમને ઉત્તમ વચન કહું છું, તે સાંભળો. તમે પ્રીતિથી સાંભળવા ઇચ્છો છો અને સાંભળી—સમજીને સંતોષ પામો છો, એટલા માટે તમારું હિત કરવાની ઇચ્છાથી હું તમને કહું છું. હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! 'વિષયો જ સુખદુઃખરૂપ છે' એવી ભ્રાંતિને છોડી દો; કેમ કે ઉનાળામાં ઠંડો પદાર્થ સુખદાયી થાય છે, ગરમ પદાર્થ દુઃખદાયી થાય છે અને શિયાળામાં ગરમ પદાર્થ સુખદાયી થાય છે અને ઠંડો પદાર્થ દુઃખદાયી થાય છે; માટે વિષયો સુખ—દુઃખરૂપ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિષયો સુખ—દુઃખરૂપ નથી, પણ જનારા—આવનારા છે અને અનિત્ય છે; માટે પ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્ય રાખો અને અપ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં સહનશીલ થાઓ. સુખ અને દુઃખ એ અદ્વૈત પૂર્ણાનંદ સ્વભાવવાળા આત્માથી ભિન્ન નથી; માટે દુઃખ પણ ક્યાં રહ્યું? અને સુખ પણ ક્યાં રહ્યું? જ્યારાં ધનપુત્ર આદિ મળી આવે તો 'હું પૂર્ણ છું' એવી ભ્રાંતિથી, અભિમાનને લીધે સુખ થાય છે અને જ્યારાં ધનપુત્રાદિનો વિયોગ થાય તો 'હું અધૂરો છું' એવી ભ્રાંતિથી અભિમાનને લીધે દુઃખ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારી જુઓ તો આત્મા, જે આદિ તથા અંતથી રહિત છે અને અવયવોથી પણ રહિત છે, તેને પૂર્ણ થવું તથા અધૂરું થવું સંભવે જ કેમ? જેને વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સાચાપણાની

*આ ચોપનમા સર્ગમાં સુખદુઃખો વગેરેના સંબંધનું કારણ, તેઓના ત્યાગનો ક્રમ અને જેના આશ્રયથી સુખદુઃખાદિકનો ત્યાગ થાય તે, એ સઘળું કહેવામાં આવશે.

ભ્રાંતિ ટળી જાય, તે જીવ ધીર, તત્ત્વદર્શી અને સુખ-દુ:ખોમાં સમાનદૃષ્ટિવાળો થઈને જીવન્મુક્ત થાય છે. 'આત્મા સર્વરૂપ છે' એમ સમજવામાં આવે, તો દુ:ખ આદિ ભેદો પણ આત્મારૂપ હોવાને લીધે પ્રતિકૂળ લાગે જ નહિ. 'દુ:ખ આદિ ભેદો મિથ્યા જ છે,' એમ સમજવામાં આવે તોપણ મોટો લાભ એ જ છે કે, મિથ્યાભૂત પદાર્થો સહન કરી શકાય એમ છે આત્મા જ સર્વરૂપે દેખાય છે, માટે સુખ કે દુ:ખ મુદ્દલ છે જ નહિ. અધિષ્ઠાનભૂત આત્મામાં કલ્પિત અનાત્મ પદાર્થોની વાસ્તવિક સત્તા કેમ હોય? દુ:ખાદિ અસત્ પદાર્થો છે, માટે તેઓની સત્તા નથી અને આત્મા સત્ પદાર્થ છે, તેથી તેની અસત્તા નથી. એટલા માટે સુખ-દુ:ખાદિ છે જ નહિ અને જે કાંઈ છે, તે કેવળ પરમાત્મા જ છે. હે અર્જુન! તમેજગતના સત્પણાની બુદ્ધિને તથા આત્માના અસત્પણાની બુદ્ધિને છોડી દઈને, સત્ના તથા અસત્ના સંબંધના નિમિત્તરૂપ મનને પણ તુચ્છ જાણી છોડી દઈને, આત્મામાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો. હે અર્જુન! સાક્ષીભૂત આત્મા ચેતન છતાં પણ અને શરીરની અંદર રહેલો છતાં પણ સુખોથી રાજી થતો નથી અને દુ:ખોથી ગ્લાનિ પામતો નથી. દેહપણાને પામેલા ચિત્ત આદિ જડ પદાર્થો જ દુ:ખને પાત્ર છે. તે ચિત્તાદિક પદાર્થો બગડે કે નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ તેમાં આત્માનું કશું બગડે કે નષ્ટ થાય એમ નથી. દેહ આદિ જડ પદાર્થનો સમુદાય કે જે દુ:ખ વગેરેને ભોગવનાર માનવામાં આવે છે, તે સમુદાય પણ અબોધને લીધે ઊઠેલો માયારૂપ ભ્રમ જ છે, એમ સમજો. દેહ આદિ કે દુ:ખ આદિ કોઈ પદાર્થ આત્માથી જુદો નથી, માટે કોણ કોનો અનુભવ કરે? જે આ દુ:ખ છે તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ભ્રાંતિ છે, માટે તે યથાર્થ બોધથી નષ્ટ થાય છે. આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. જેમ રજ્જુમાં સર્પનો ભય અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે બોધથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દેહ આદિ તથા દુ:ખ આદિ અબોધથી થયું છે માટે બોધથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. 'સઘળું જગત પૂર્ણબ્રહ્મ જ છે માટે તે પણ નષ્ટ થતું નથી અને ઉત્પન્ન પણ થતું નથી' એમ સમજવું એ જ સાચું છે અને એ જ પરમ બોધ છે. જેમ સમુદ્રમાં કાંઈક તરંગપણું થઈને પાછું લીન થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં કાંઈક જગતપણું થઈને પાછું લીન થઈ જાય છે. હે અર્જુન! જેમ ચકરીમાં જળ સ્ફુરે તેમ તમારામાં બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે, માટે તમે નિર્દોષ બ્રહ્મ જ છો. જે કાંઈ કાળ જેવું, ક્રિયાઓ જેવું, દેશો જેવું, તુંપણા જેવું, હુંપણા જેવું અને સેનાવાળાઓ જેવું દેખાય છે તે સઘળું બ્રહ્મનો જ વિવર્ત છે; માટે તેમાં ભાવપણાની કે અભાવપણાની કલ્પના જ કરવી ઘટતી નથી. તમે માનને, મદને, શોકને, ભયને, તૃષ્ણાને, સુખને અને દુ:ખને છોડી દો. આ સઘળું દ્વૈત મિથ્યા છે. તમે સઘળા દ્વૈતના અધિષ્ઠાનરૂપે એક અને સત્રૂપ થાઓ. આ સેનાઓમાં જે માણસો તથા પશુઓ વગેરે છે, તેઓ પણ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ છે અને તેઓનો તમારા હાથથી જે ક્ષય થશે, તે પણ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ થશે, માટે શુદ્ધ બ્રહ્મને યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મથી બ્રહ્મમય જ કરો. હે અર્જુન! સુખમાં સુખબુદ્ધિ, દુ:ખમાં દુ:ખબુદ્ધિ, લાભમાં લાભબુદ્ધિ, હાનિમાં હાનબુદ્ધિ, વિજયમાં વિજયબુદ્ધિ અને પરાજયમાં પરાજયબુદ્ધિ ન રાખતાં, સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખીને, શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ. તમે બ્રહ્મરૂપ મહાસાગર છો માટે તમારામાં બ્રહ્મરૂપ જ તરંગો ઊઠે છે. તમે લાભહાનિમાં સમાન બુદ્ધિવાળા થઈ, દેહાદિકમાં આત્મભાવના છોડી દઈ અને ગુફામાં ભરાયેલા પવનની પેઠે ચંચળપણાથી રહિત થઈ આવી પડેલું યુદ્ધરૂપ કાર્ય કરો. હે અર્જુન! તમે જે કરો છો, જે ભોગવો છો, જે હોમો છો, જે આપો છો અને જે હવે પછી કરશો તે સઘળું આત્મા જ છે, એવી દૃઢ ભાવના રાખીને સ્થિર થાઓ. જે માણસ ચિત્તમાં જે વસ્તુનું ધ્યાન કરે તે માણસ તે વસ્તુને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, માટે તમે સત્યબ્રહ્મને પામવા માટે ચિત્તમાં સત્યબ્રહ્મમય થાઓ. બ્રહ્મવેત્તા

પુરુષ પોતે સઘળી કામનાઓને શાંત કરનાર, પરમ પુરુષાર્થ મેળવી વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને બ્રહ્મની ભાવનાથી રાગરહિત બનાવીને કરે છે. જે પુરુષ કર્મમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખે અને બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિને જ અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્મ ધારે, તે પુરુષ જ માણસોમાં બુદ્ધિમાન ગણાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો કહેવાય છે. હે અર્જુન! તમે લાભ વગેરેની લાલચથી કર્મ કરો નહિ, તેમ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો ન કરવામાં પણ આસકિત રાખો નહિ; પરંતુ ફળની સિદ્ધિમાં તથા ફળની હાનિમાં સરખી ભાવના રાખીને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો કરો. તમે કર્મોમાં આસકિત છોડી દેશો, એટલે કર્મરહિત થશો અને તેથી તત્ત્વદર્શન કરવામાં ઉત્સાહ ધરાવી સમાન સ્થિતિમાં વાસ કરો. જે માણસ કર્મોનાં ફળોમાં આસકિત નહિ રાખતાં સર્વદા તૃપ્ત રહે છે અને અભિમાનથી રહિત થાય છે, તે માણસ કર્મોમાં ખૂબ જ રચ્યોપચ્યો રહેતો હોય, તોપણ કશું કરતો નથી. જે આસકિત છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે. જો મનમાં મૂર્ખતા હોય, તો કર્મો ન કરવા છતાં પણ કર્તાપણું થાય છે, માટે મૂર્ખતાનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. પરમતત્ત્વને જાણનારા ગુરુનો આશ્રય કરી આસકિતરહિત રહેનારો મહાત્મા પુરુષ સઘળાં કર્મો કરે, તોપણ તેને કદી કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્તાપણાનો ભાવ મટી જવાથી ભોકતાપણાનો ભાવ દૂર થાય છે; અને તેથી એકતા પ્રાપ્ત થાય છે, સંપૂર્ણ એકતાથી જીવન્મુકતપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવન્મુકતપણાથી વિદેહમુકિત પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! તમે ભેદબુદ્ધિને બિલકુલ છોડી દઈ, પરમાત્માની સાથે એકતા પામીને, પછી કરવાનું કે ન કરવાનું કામ કરશો, તોપણ કર્તા થશો જ નહિ. જે પુરુષનાં સઘળાં કર્મો કામનાઓના સંકલ્પોથી રહિત હોય, તે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલાં કર્મોવાળા પુરુષને વિદ્વાન લોકો પંડિત કહે છે. જે પુરુષ સમ, સૌમ્ય, સ્થિર, સ્વસ્થ, શાંત અને સઘળાં વિષયોમાં સ્પૃહા વગરનો રહે, તે પુરુષ ક્રિયાઓ કરતો હોય, તોપણ તે કોઈ જાતની ક્રિયાઓ કરતો નથી, હે અર્જુન! તમે સુખ-દુ:ખાદિક દ્વંદ્વોથી રહિત થાઓ, ભરણપોષણની ચિંતાથી રહિત થાઓ, ધીર થાઓ, સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહો, વ્યવહારની પદ્ધતિથી આવી પડેલાં કાર્યોને અનુસર્યા કરો અને એવી રીતે પૃથ્વીના શણગારરૂપ થાઓ. જે માણસ કર્મેન્દ્રિયોને કર્મો કરવાથી અટકાવીને, મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે, તે મૂઢ માણસ ઢોંગી કહેવાય છે. જે માણસ મનથી ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મો કર્યા કરે છે, તે આસકિત વગરનો માણસ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જેમ નદીઓ ભરપૂર રહેનારા સમુદ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રપણું પામીને સમુદ્રમાં જ લીન થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વબુદ્ધિથી દૂર થયેલા સઘળા વિષયો જે પુરુષના આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે અને આત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે, તે પુરુષ શાંતિ પામે છે. કામનાઓવાળો પુરુષ કદી શાંતિ પામતો નથી. ૧—૩૮

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'આત્મજ્ઞાનોપદેશ' નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો*

જીવનતત્ત્વનિરૂપણ

श्रीभगवानुवाच

न कुर्याद्भोगसंत्यागं न कुर्याद्भोगभावनम् ।
स्थातव्यं तु समेनैव यथाप्राप्तानुवर्तिना ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: હે અર્જુન! ભોગોનો ત્યાગ પણ ન કરવો અને સારા ભોગો મેળવવા પ્રયત્ન પણ કરવો નહિ; પરંતુ લાભમાં અને

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં દેહાદિકનો નાશ થતાં મૂઢનો કે તત્ત્વવેત્તાનો કોઈનો પણ આત્મા નષ્ટ થતો નથી, પરંતુ ભ્રાંતિને લીધે, મૂઢને જન્માદિક થાય છે અને તે ભ્રાંતિ નહિ હોવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાને જન્માદિક થતા નથી, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

હાનિમાં એક સમાન ભાવથી રહેવું અને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરવું. દેહ કે જે અનાત્મા છે અને જન્મ આદિ વિકારોવાળો છે, તેમાં આત્માપણાની ભાવના નહિ કરતાં આત્મા, કે જે સત્ય છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે. તેમાં જ આત્માપણાની ભાવના રાખો. હે અર્જુન! દેહનો નાશ થાય તોપણ કાંઈ નાશ પામતું નથી. જો આત્માનો નાશ થતો હોય તો તે જ ખરો નાશ કહેવાય પણ આત્મા નિત્ય સ્થિર હોવાને લીધે નાશ પામે એવો જ નથી. આત્માનો દેહાદિ સાથે સંબંધ થાય છે, તેનું કારણ ચિત્ત છે, એટલે જો આત્માને ચિત્તથી જુદો પાડી જોવામાં આવે, તો આત્મા જન્માદિ વિકારોથી રહિત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આવા બોધવાળો પુરુષ યુદ્ધ આદિ કર્મો કરતો હોય તોપણ તે કશું કરતો નથી. જે આસક્તિ છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે. જો મનમાં મૂર્ખતા હોય તો અકર્તાને પણ એ કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મૂર્ખતાને જ છોડી દેવી. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ ગુરુના આશ્રયને લીધે આસક્તિથી રહિત થયેલો મહાત્મા પુરુષ સઘળાં કામો કર્યા કરતો હોય, તોપણ તેને કર્તાપણું કદી પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મા નાશવંત નથી, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને કદી પણ જીર્ણ થતો નથી, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે. 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એવો દુઃખદાયી દુર્બોધ તમારે રાખવો નહિ. આત્માને જાણનાર ઉત્તમ પુરુષો 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એમ કદી પણ ધારતા નથી અને આત્માને જ આત્મા માનવાને લીધે કદી પણ તે પોતાના આત્માને દેહાદિકરૂપ ગણતા નથી.

અર્જુન બોલ્યો : હે ત્રૈલોક્યનાથ! હે શ્રીકૃષ્ણ! જો એમ જ હોય તો દેહાદિને આત્મા માનનારા મૂઢ લોકોને પણ દેહાદિનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થતો નથી તેથી તો કશી હાનિ થતી નથી!

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન! જેમ તમે ધારો છો તેમ જ છે. ક્યાંય કાંઈ નાશ પામતું જ નથી જે કાંઈ છે તે અવિનાશી આત્મા જ છે, માટે તેનું શું હોય અને ક્યાં નષ્ટ થાય? 'આ નષ્ટ થયું અને આ મળ્યું' એવી રીતની ભ્રાંતિ વિના બીજું કાંઈ પણ નષ્ટ થતું કે મળતું મારા જોવામાં આવતું નથી. જેમ વાંઝણીનો પુત્ર નષ્ટ પણ થતો નથી અને મળતો પણ નથી, તેમ દેહાદિમાં કાંઈ નાશ પણ પામતું નથી અને કાંઈ મળતું પણ નથી. જે પદાર્થ અસત્ છે તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જે પદાર્થ સત્ છે તેનું ન હોવું સંભવતું નથી,' એમ તત્ત્વ પુરુષોએ સત્‌ના અને અસત્‌ના સ્વભાવનો નિર્ણય કરેલો છે. આત્મતત્ત્વ કે જેથી આ સઘળું વ્યાપ્ત છે તે અવિનાશી છે, એમ સમજો. અવિનાશી આત્મતત્ત્વનો વિનાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. હે અર્જુન! આત્મા કે જે નિત્ય છે, અવિનાશી છે અને અપ્રમેય છે, તેના આ દેહો અંતવાળા જ કહેવાય છે, માટે બંધુઓનો કે પોતાના દેહનો નાશ થતાં કશો અનર્થ થાય એમ નથી, તેથી યુદ્ધ કરો. આત્મા એક જ છે અને દ્વિત્વ મુદ્દલ છે જ નહિ. જે નથી તેનો સંભવ ક્યાંથી હોય? આત્મા અવિનાશી છે, અંતથી રહિત છે અને સત્ છે. માટે તેનો નાશ થતો નથી. દ્વિત્વનો અને એકત્વનો પણ ત્યાગ કરતાં જે શાંત અને કાર્યો તથા કારણોના અધિષ્ઠાનરૂપ પદ અવશેષ રહે છે, તે જ પરમપદ છે.

અર્જુન બોલ્યો : હે મહારાજ! ત્યારે માણસોને 'હું મરી જાઉં છું' એવી પ્રતીતિ શાથી થાય છે? અને સ્વર્ગ તથા નરક પણ શાથી પ્રતીત થાય છે?

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : આ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તથા તેઓની તન્માત્રાઓથી રચાયેલો છે, તેમાં મન, બુદ્ધિ વગેરે ગોઠવાયાં છે; તેવા સ્થૂળ દેહને લીધે પરમાત્માને જીવપણું છે અને તે જીવપણું જ જન્મની, મરણની તથા સુખ—દુઃખ વગેરેની ભ્રાંતિનું નિમિત્ત છે. જેમ દોરીથી વાછરડું ખેંચાય છે,

તેમ તે જીવ વાસનાથી ખેંચાય છે, અને જેમ પાંજરાની અંદર પક્ષી રહે છે, તેમ તે જીવ શરીરની અંદર રહે છે. એ જીવ જેમ કાળને લીધે સુકાઈ ગયેલ પીપળાનાં પાંદડાંમાંથી રસ જતો રહે છે, તેમ કાળને લીધે જર્જરિત થયેલા દેહમાંથી વાસનાને લીધે જતો રહે છે. જેમ વાયુ પુષ્પાદિકમાંથી ગંધોને સાથે લઈને જાય છે, તેમ એ જીવ શરીરમાંથી શ્રોત્રને, ચક્ષુને, ત્વચાને, રસનાને અને ઘ્રાણને સાથે લઈને જાય છે. જીવનને જે વાસના થવી, તે જ દેહ છે. બીજી કશી ગોઠવણથી દેહ થયો નથી. વાસનાઓ ટળી જાય ત્યારે સૂક્ષ્મ દેહ ક્ષીણ થાય છે અને સૂક્ષ્મ દેહ ક્ષીણ થાય, ત્યારે પોતે જ પરમપદરૂપ થાય છે. ભ્રાંતિઓના ભારને ધરનારો, વાસનાવાળો જીવ અન્નપાનાદિકથી પોષાઈ, જેમ ઈન્દ્રજાળવાળો પુરુષ આકાશમાં ભમે છે, તેમ અનેક યોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. જેમ પવન પુષ્પમાંથી ગંધને સાથે લઈને જાય છે, તેમ વાસનાઓને વશ થયેલો જીવ શરીરમાંથી સઘળી શબ્દાદિકનાં ગ્રહણો કરવાની શક્તિઓને સાથે લઈને જાય છે. હે અર્જુન! જેમ પવન શાંત થતાં વૃક્ષ હાલતુંચાલતું નથી, તેમ જીવ નીકળી જતાં દેહના સઘળા અવયવો ગતિ વિનાના થાય છે. ચેષ્ટા વગરનો દેહ છેદાતાંભેદાતાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, એટલા માટે તે દેહ જીવ વગરનો અને મરણ પામેલો કહેવાય છે. પ્રાણમય શરીરવાળો જીવ, જે જે દેહ, દેશ, કાળ તથા ભોગ્ય આદિ આકારમાં અદૃષ્ટને લીધે દૃઢ વાસનાવાળો થાય છે, તે તે વિસ્તીર્ણ આકારને વાસનાના અભ્યાસને લીધે દેખે છે. જીવને આ દેહ મિથ્યા છતાં જ જોવામાં આવે છે, માટે આ દેહનો નાશ થતાં તમે પોતાનો નાશ થયો એમ માનો નહિ. જેમ સુષુપ્તિવાળો પુરુષ કશા ઉપર દૃષ્ટિ કરતો નથી, તેમ તમે પણ દેહાદિકની ઉપર દૃષ્ટિ કરો જ નહિ. જીવ જેમ વાસનાથી જુદા જુદા આકારોને દેખે છે, તેમ જ વાસનાથી તેઓના વિનાશોને પણ દેખે છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આરંભથી માંડીને વાસનાઓથી જ ગાય તથા ઘોડાં વગેરે આકારો કલ્પેલા છે, પણ કુંભારની પેઠે માટી વગેરેથી કશું રચ્યું નથી. ઉત્પત્તિના કાળમાં પહેલી ક્ષણમાં જ મોઢા આગળ જે જે દેહાદિકરૂપ જેવી રીતનું જોવામાં આવે છે, તે તે રૂપ વિનાશ થતાં સુધી, તેવી રીતિવાળું રહે છે, કેમ કે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થયેલા રૂપને સાચવી રાખે છે. જેમ આજે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પહેલાંનાં સઘળાં પાપ નાશ પામે, તેમ હમણાં કરવામાં આવતા શુભ પુરુષાર્થથી પૂર્વની અશુભ વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. જો પૂર્વના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય, તો તે પ્રયત્ન પાછળના પ્રયત્નને ફાવવા દેતો નથી; અને જો પાછળના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય, તો તે પ્રયત્ન પૂર્વના પ્રયત્નને ફાવવા દેતો નથી. એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે વિંધ્યાચળ ફાટતો હોય અથવા પ્રલયનો પવન વાતો હોય; તોપણ શાસ્ત્રને અનુસરતા પ્રયત્નને છોડવો નહિ. અનાદિ કાળના મોહથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળો જીવ લાંબાલાંબા કાળની વાસનાના અભ્યાસને લીધે જ ચોતરફ નરકને, સ્વર્ગને તથા સૃષ્ટિ વગેરેને દેખ્યા કરે છે.

અર્જુન બોલ્યો : હે જગતના પતિ! આ જીવ કે જે જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે, તેને નરકના, સ્વર્ગના અને સૃષ્ટિ વગેરેના દેખાવોરૂપી ભ્રમો થવામાં શું કારણ છે?

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : વાસ્તવિક રીતે જોતાં, સ્વપ્ન જેવી અને લાંબા કાળના અભ્યાસને લીધે પ્રૌઢ થયેલી વાસના જ સંસારરૂપી ભ્રાંતિને દેનારી છે; એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી વાસનાને નિર્મૂળ કરવી, એ જ પરમ કલ્યાણનો ઉપાય છે.

અર્જુન બોલ્યો : હે દેવાધિદેવ! એ વાસના શાથી ઊઠેલી છે? અને શી રીતે ક્ષય પામે?

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : અજ્ઞાનથી થયેલી વાસના પોતે મિથ્યા હોવા છતાં આત્માની ભાવના કરે છે, તે માટે આત્મજ્ઞાન થતાંની સાથે જ તે દૂર થાય છે. હે કુંતીના પુત્ર! તમે આત્માનો વિચાર

કર્યો છે અને સત્ય વસ્તુને જાણી ચૂકયા છો, માટે 'આ હું છું અને આ બીજા લોકો છે' ઇત્યાદિક પ્રકારની વાસનાને છોડી દો.

અર્જુન બોલ્યો : લિંગશરીર વાસનામય જ છે અને તે શરીરમાં, જે પ્રતિબિંબ છે તે જ જીવ છે, માટે વાસનાનો ક્ષય થાય, તો જીવનો ક્ષય જ થઈ જાય; કેમ કે જે પદાર્થ જેની સત્તાથી થયો હોય તેનો નાશ થવાથી તે પદાર્થ નષ્ટ જ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે વાસનાનો ક્ષય થતાં, જીવનો ક્ષય થઈ જાય તો પછી પરમ આનંદ ક્યાં પ્રગટ થાય અને મિથ્યા ભ્રમ ટળી જઈ મોક્ષ પણ કોને થાય ?

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : જે આત્મસ્વરૂપ છે, તે પોતે જ સંકલ્પોની કલ્પના કરવાથી મલિન થાય છે અને પછી વાસનામય લિંગશરીરનો આકાર લઈ તે આત્મા જીવ થાય છે, એમ સમજો. જીવ જો કેવળ પ્રતિબિંબ માત્ર જ હોય અને વળી તે બિંબથી અન્ય હોય તો તમારો કહેલો દોષ આવે. વાસ્તવિક રીતે બીજાને આધીન નહિ રહેનારું, સંકલ્પોથી રહિત અને અવિનાશી જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ પોતાની અવિદ્યાથી ઢંકાઈને જીવપણાને પામેલા જેવું જણાય છે. એ આત્મતત્ત્વ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના બોધના પ્રભાવને લીધે વાસનાઓથી મુક્ત થાય એ જ મોક્ષ છે, એમ સમજો. વાસનાઓનો, જે સમૂલ ક્ષય થાય છે તે જ આ શરીર રહેતાં સુધી જીવન્મુકિત કહેવાય છે અને તે જીવન્મુકિત તમારાથી અનુભવી શકાય એમ છે, માટે તમારે 'કોને મુકિત થાય છે' એવો સંશય કરવો ઘટતો નથી. હે અર્જુન! તમે જીવતાં જ સ્વરૂપમાં રહેલા આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરો. જે પુરુષ વાસનારૂપી જાળથી છૂટેલો હોય તે મુક્ત કહેવાય છે. જે પુરુષ વાસનાઓથી રહિત ન થયો હોય, તે પુરુષ સઘળા ધર્મો પાળતો હોય અને સર્વજ્ઞ હોય તોપણ પાંજરામાં રહેલા પક્ષીની પેઠે ચારે બાજુથી બંધાયેલો જ છે. અવિદ્યાથી ઢંકાયેલા અને જેને વેદાંતનો પરિચય નથી થયો, એવા જે પુરુષને ઇન્દ્રજાળવાળાઓ કરેલી આકાશમાં મોરની પીંછી જેવી, અનેક ભ્રમ દેનારી સૂક્ષ્મ વાસના અંદર સ્ફુરે છે, તે જ પુરુષ આ શરીરમાં જ વેદાંતનો અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે, એટલે તે સમૂળ વાસનારૂપ બંધનથી મુક્ત થાય છે, એટલા માટે વાસના જ બંધ છે અને વાસનાનો જે ક્ષય તે જ મોક્ષ છે. ૧-૪૫

दुर्दर्शनस्य गगने शिखिपिच्छिकेव सूक्ष्मा परिस्फुरति यस्य तु वासनांतः। मुक्तः स एव भवतीह हि वासनैव बन्धो न यस्य न तु तत्क्षय एव मोक्षः ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવતત્ત્વનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

જીવન્મુક્તિ અને જગતરૂપ ચિત્ર

શ્રીભગવાનુવાચ

इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्ततयाऽर्जुन।
अंतःशीतलतामेत्य बंधुदुःखमलं त्यज ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે જો તમે વાસનાનો ત્યાગ કરશો તો તમે જીવન્મુક્ત બની અંતઃકરણને શાંત કરશો, એથી બંધુઓના વધ સંબંધી દુઃખ દૂર કરો. હે નિર્દોષ અર્જુન! જરાથી તથા મરણથી રહિત અને આકાશ જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા રહીને, જે પોતાને ગમતા હોય અને જે પોતાને ન ગમતા હોય, તે સર્વ સંકલ્પોને દૂર કરી રાગનો ત્યાગ કરો. શિષ્ટ લોકોના વ્યવહારની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા, આ યુદ્ધરૂપ આવશ્યક કાર્યને અને બીજાં પણ યાગદાનાદિક કાર્યો જો આવી પડે, તો રાગનો ત્યાગ કરી તે કાર્યો કરો. કર્મો કરવાથી તમારા તત્ત્વબોધને કશી હાનિ થવાની નથી. દેહની ચેષ્ટામાત્રનો ત્યાગ કરવો, એ જીવન્મુક્ત-

* આ છપ્પનમા સર્ગમાં જીવન્મુકિતની પ્રતિષ્ઠાનો, ચૈતન્યના તત્ત્વનો, જગતના રૂપનો અને મન સંબંધી મિત્રનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કરવામાં આવશે.

પણું **નથી**; પણ શિષ્ટ લોકોના વ્યવહારની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વધર્મરૂપ કર્મ કર્યા કરવું એ જ જીવન્મુકતપણું છે. આ કર્મનો ત્યાગ કરું અને આ કર્મનું ગ્રહણ કરું', એવી રીતનો ભેદ મૂઢના મનમાં રહ્યા કરે છે, જ્ઞાનીના મનની તો સમાન સ્થિતિ જ રહે છે. શિષ્ટ લોકોના વ્યવહારની પરંપરાથી આવી પડેલાં કર્મોને કર્યા કરતા અને શાંત ચિત્તાવાળા જીવન્મુકત લોકો પોતાના સંકલ્પોથી રહિત થઈને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વસતા હોય તેમ આત્મરૂપે જ સ્ફુર્યા કરે છે. વિષયોમાંથી પોતાની મેળે જ પાછી વળેલી જે પુરુષની ઈન્દ્રિયો કાચબાનાં અંગોની પેઠે અંદર (હૃદયમાં) પેસીને એકરસપણાથી સ્થિર થાય, તે પુરુષને જીવન્મુકત સમજવો. ચિત્તરૂપી ચિતારો જગતના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મામાં અનંત વિચિત્રતાવાળા અને ભીંત વગરના સઘળા ત્રૈલોકયરૂપી ચિત્રને ત્રણે કાળમાં બનાવ્યા કરે છે. પ્રથમ ચિત્તરૂપ ચિતારાએ અજ્ઞાનરૂપ આકાશમાં અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી દેખાવાને યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ વૃત્તિઓરૂપી પીંછીઓથી સ્પષ્ટ દોરીને આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર દેખાડેલું છે. આકાશ કે જે આ જગતરૂપ ચિત્રની ભીંતરૂપ જણાય છે, તે તો ચિત્રના અમુક ભાગોને બનાવ્યા પછી બનાવેલું છે. અહો! આ રચના અપૂર્વ છે, ભ્રાંતિ જ છે, મહામાયા જ છે અને ખડની ભીંતની પેઠે નિઃસાર હોવા છતાં પણ મૂઢ લોકોને સારી લાગે એવી છે. જગતમાં આધારો અને આધેયો ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવિક જોતાં સઘળા આધારો અને આધેયો ચિત્તરૂપ જ હોવાને લીધે, તેઓમાં જરા પણ ભેદ નથી. હે કમળ સરખા નેત્રોવાળા અર્જુન! આ જગતમાં જે જે ભીંતો જોવામાં આવે છે, તેઓ પણ ચિત્તે કરેલાં ચિત્રોરૂપ જ હોવાને લીધે આકાશથી પણ વધારે શૂન્ય છે એમ સમજો. જેમ ચિત્તામાં સ્વપ્નરૂપ ભ્રાંતિ થતાં ક્ષણમાત્રમાં દેખાતા પદાર્થોના ઉદય અને લય શૂન્ય જ છે, તેમ મન અને મનના કાર્યરૂપ બહારનું તથા અંદરનું જગત શૂન્ય જ છે. આ જે જગત છે, તે એક જાતનું લાંબા કાળનું મનનું માનેલું રાજ્ય છે, તેથી તેમાં સત્યતા પ્રતીત થાય છે. જે સત્યપણું ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલા પદાર્થમાં ત્રણે કાળમાં હોતું નથી, તે સત્યપણું તે પદાર્થનું તત્ત્વ જાણ્યા પહેલાં પણ તે પદાર્થમાં હોય કે? તે તે કામોમાં ઉપયોગી થવાને લીધે ઉપરટપકે જોતાં જે સત્યતા પ્રતીત થાય છે, તે સત્યતા શાસ્ત્રાદિક દ્વારા સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં લીન થઈ જાય છે. જેમ શરદઋતુના સૂર્યના પ્રકાશથી દેખવામાં આવતું વાદળાંઓનું મંડળ સૂર્યના પ્રકાશથી જ સુકાઈને લીન થઈ જાય છે, તેમ કાચા અવલોકનથી દેખવામાં આવતું જગત શાસ્ત્રાદિક દ્વારા પાકા અવલોકનથી લીન થઈ જાય છે. ચિત્તરૂપી ચિતારાના ચિત્રમાં રહેલી આ બહારની ત્રૈલોકયાદિક પૂતળીઓ ભીંત ન હોવાને લીધે આકાર (વગરની શૂન્ય જ) છે. એ પૂતળીઓ પણ નથી. અને તમે પણ નથી, માટે કોણ કયા પદાર્થથી હણાય એમ છે? તમે બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં, મરનારપણાના અને મારનારાપણાના મોહને છોડી દઈને નિર્મળ થાઓ. બ્રહ્મરૂપ આકાશને વધ આદિમાં પ્રવૃત્તિ જ નથી અને જે પ્રાતિભાસિક પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તે પણ બ્રહ્મના આકાશરૂપે જ છે. એટલા માટે કાળ, ક્રિયાઓ, ભીંતો તથા કલાઓ વગેરે જે જે કાંઈ વિચિત્રતા દેખાય છે, તે સઘળું નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે. જેમ મનના માનેલા રાજ્યમાં સઘળા પદાર્થ આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે, તેમ આ સઘળું જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે. ચૈતન્યરૂપી (નહિ જાણવામાં આવેલા ચૈતન્યરૂપી) ચિતારાએ ચિત્તરૂપી ભીંતમાં જે કાંઈ આ જગતરૂપ ચિત્ર બનાવ્યું છે, તે સઘળું શૂન્ય હોવાને લીધે આકાશથી જરા પણ જુદું પડતું નથી. જેમ મનોરાજ્યમાં પદાર્થોનો ઘડીકમાં જન્મ થાય છે અને ઘડીકમાં નાશ થાય છે, તેમ આ જગત પણ ઘડીકમાં જન્મે છે અને ઘડીકમાં નાશ પામે છે, એમ સમજો. અનેક પદાર્થોની

સ્થિતિ જોયા પછી, તમારા મન પર મરનાર અને મારનાર એવા ભેદ દૃઢ થયા છે અને તેથી તમારી જે કલ્પનાઓ બંધાઈ છે, તે હવે મારા ઉપદેશથી દૂર થઈ હશે. જેમ મિથ્યા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવામાં મન સમર્થ છે, તેમ ક્ષણને કલ્પ બનાવવામાં પણ મન સમર્થ છે. મન ક્ષણને કલ્પ બનાવી દે છે, એ વાત તો સહેજ છે, પણ એથી મોટી વાત એ છે કે, મિથ્યા જગતને પણ ક્ષણમાત્રમાં સાચું બનાવી દે છે, આવા મનના સામર્થ્યથી જ આ જગતરૂપ ભ્રાંતિ ઊઠેલી છે. ક્ષણમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે જે વિચિત્ર સ્વભાવોવાળું મનનું કલ્પેલું રાજ્ય દેખાય છે, તે જ આ જગતરૂપી જાળ છે. 'નિત્યમુક્ત આત્મામાં અધ્યાસ (ભ્રમ) થવાથી અને કેવળ પ્રતિભાસમાત્રથી થયેલું હોવાને લીધે આ જગત ક્ષણિક અને તુચ્છ જ છે, એમ નહિ જાણનારા અજ્ઞાની લોકોએ જ જગતમાં વજ્રના જેવું દૃઢપણું કલ્પી લીધું છે. તત્ત્વને નહિ જાણનારા આત્માને જ વિપરીત પ્રતિભાસ થાય છે, તે જ આ જગત છે; માટે આવા જગતનો અધ્યારોપ થવો અથવા તેનો બાધ થવો તેમાં કોઈ મોટી વાત નથી; ચિત્તરૂપી ચિતારાએ ચૈતન્યમાં સંકલ્પમાત્રથી બનાવેલું આ જગત છે જ ક્યાં, કે જેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે? આ જગતરૂપી ચિત્ર ભીંત વગરનું છતાં અને રંગો વગરનું છતાં પણ જાણે ભારે આડંબરવાળું હોય તેમ મોઢા આગળ ખડું થયું છે. આસક્તિ આપનારું, ઈન્દ્રિયોને લલચાવનારું, અનેક પ્રકારના અવિદ્યાના ભાગોરૂપી આંજણોની રેખાઓવાળું, અનેક સૂર્યાદિક તેજોનાં કિરણોથી ચકચકિત લાગતું, અનેક કલ્પો તથા યુગોરૂપી અવયવોવાળું, વિવિધ રાગોરૂપી રંગોથી રંગાયેલું, અનેક પ્રકારના દેખાવોના વિલાસોવાળું અનેક પ્રકારના અનુભવોરૂપી આંખોવાળું, ગુરુ આદિ અનેક ગ્રહોથી અત્યંત દીપતું, સૂર્યોદયના તથા સૂર્યાસ્ત આદિના સમયોમાં પૂર્વપશ્ચિમના અતિ વિચિત્ર દેખાવોવાળું, આકાશરૂપી શ્યામ સરોવરમાં તારા, ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપ પ્રફુલ્લિત કમળોવાળું ઊંચે જોડાયેલી ને વિચિત્ર રચનાઓવાળી વાદળાંઓની પંક્તિઓરૂપી પલ્લવો તથા મંજરીઓથી શોભી રહેલું તે તે લોકોરૂપી કોઠાઓમાં આલેખાયેલી દેવ, દૈત્ય તથા મનુષ્યોરૂપી પૂતળીઓવાળું અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિના ઉત્તમ પ્રકાશરૂપી કળીચૂનાથી ચકચકિત લાગતી આકાશરૂપી ભીંતના દેખાવવાળું આ જગતરૂપી ઉજ્જ્વળ અને સ્ફુટ ચિત્ર ભીંત વિના ઊઠેલું છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે. ચિત્ત નામના પ્રસિદ્ધ ચિતારાએ પોતાની વિચિત્ર બુદ્ધિરૂપી નટશાળામાં બેસી, સાક્ષીચેતનરૂપ દીવાનો આશ્રય લઈ અને પરબ્રહ્મરૂપ આકાશને અધિષ્ઠાન બનાવી, સર્વ લોકો જેનાં ઘરેણાં છે એવી ચિત્રવિચિત્ર લીલાઓ કરતી, ત્રિલોકરૂપી મનોહર પૂતળી બનાવી છે. જે પૂતળીનું અંગ બ્રહ્માંડ, ચોટલો મેઘ, સૂર્ય અને ચંદ્ર બે નેત્ર, ધર્મ, અર્થ અને કામનાં તંતુઓવાળાં શાસ્ત્રો જેની સાડી, સાત પાતાળ જેનાં સાથળથી આરંભી ચરણ સુધીનાં અંગો, પૃથ્વી જેનું નિતંબ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ જેના ચાર હાથ, વિવેક અને વૈરાગ્ય જેનાં સ્તન, સત્ત્વગુણરૂપી જેની કાંચળી, શેષનાગોથી વીંટાયેલું ભૂતળ જેનું આસન, મેરુ, હિમાલય આદિ પર્વતો જેનાં ચિહ્નો, મધ્યલોક જેનું ઉદર, તારાઓ જેનાં રોમાંચ, વીજળી જેના દાંતની હાર, પ્રાણીઓ જેનાં રુંવાંટાં અને જેણે પ્રલયકાળના ફૂંકાતા પવનની પુષ્પમાળા ધારણ કરી છે તેમ જ પોતાનાં નેત્રોથી અંધકાર દૂર કરે છે એ પૂતળીમાં વ્યષ્ટિ—સમષ્ટિ જીવ મૂકવામાં આવ્યો છે અને લાંબા કાળના અનુભવથી વાસનાવાળા આ ચિત્તરૂપી ચિતારાએ તેનું યોગ્ય ઘડતર કર્યું છે. ૧—૩૭

जीवान्विता गगन एव कृता विचित्रा व्योमात्मिका चिरविलक्षणचित्रकर्त्रा । चित्तेन चित्रपरिकर्मविदा त्रिलोकी नानाविलासवलिता वरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥

સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો*

વાસનાનિવૃત્તિનો ઉપાય

श्रीभगवानुवाच

इदं विद्धि महाश्चर्यमर्जुनेह हि यत् किल ।
पूर्वं संजायते चित्रं पश्चाद्भित्तिरुदेति हि ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન! અહીં આ મોટું આશ્ચર્ય સમજો કે, પ્રથમ ચિત્ર થાય છે અને પાછળથી ભીંત ઉદય પામે છે. (પ્રથમ મનથી જગતનો આકાર થાય છે અને પાછળથી ભુવન ઉત્પન્ન થાય છે.) પ્રથમ આધાર વિના જ ચિત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી, ભીંત ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે, એ તુંબડાના ડૂબવા જેવી અને પથરાના તરવા જેવી કેવા પ્રકારની વિચિત્ર માયા છે!! ચિત્તમાં રહેલા ચિત્રના જેવા આ શૂન્ય બ્રહ્માંડમાં તમે કે જે પરબ્રહ્મ આકાશરૂપ છો, તેમને આ મિથ્યા અહંકાર ઉદય પામ્યો છે, એ કેવું મોટું આશ્ચર્ય છે! જગતને બ્રહ્મરૂપ ગણો તોપણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મે સઘળું બ્રહ્મ જ બનાવ્યું છે. બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં ભોગવાય છે. અને બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં ફેલાયેલું છે. હે અર્જુન! જેમાં લાંબું લાંબું ભ્રમણ થયા કરે છે, એવું આ જગત વાસનારૂપી લાંબી રજ્જુથી બંધાયું છે અને વાસનારૂપી ફાંસીથી ટૂંપાયા કરે છે. જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબ રહે છે, તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં રહ્યું છે; માટે આધાર (અધિષ્ઠાનથી) અભિન્ન હોવાને લીધે છેદન—ભેદન થવા છતાં પણ તે જગતનો નાશ નથી. બ્રહ્મમાં જે છેદન—ભેદન આદિ વ્યવહાર અને તે વ્યવહારના વિષયભૂત જગત પ્રતીત થાય છે, તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્મ જ છે: માટે આ જગતમાં કોનું શું ભેદાય કે છેદાય? શી રીતે ભેદાય કે છેદાય? શાથી ભેદાય કે છેદાય? અને ક્યાં ભેદાય કે છેદાય? અર્થાત્ કશું થાય એમ નથી. આવા જ્ઞાનને લીધે તમારી વાસનાઓ પણ બ્રહ્મથી જુદી નથી જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પુરુષ સઘળા ધર્મોમાં તત્પર હોવા છતાં અને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ વાસનાથી રહિત થયો ન હોય, તે પુરુષ પાંજરામાં રહેલા સિંહની જેમ અત્યંત બંધાયેલો જ છે એમ સમજવું. જે મનુષ્યના ચિત્તરૂપ ખેતરમાં વાસનારૂપ બીજ અત્યંત અલ્પ પણ રહી ગયું હોય, તેને તે પાછું સંસારરૂપી મોટું વન થઈ પડે છે. અભ્યાસને લીધે હૃદયમાં રૂઢ થયેલા તત્ત્વબોધરૂપ અગ્નિથી જો વાસનારૂપ બીજ પૂરેપૂરું બળી ગયું હોય તો ફરી ઊગતું જ નથી. જેમાંથી વાસનારૂપી બીજ નિઃશેષ રીતે બળી ગયું હોય એવું સ્વચ્છ મન, કમળપત્ર જળમાં ડૂબતું નથી તેમ સુખ દુઃખાદિક વસ્તુઓમાં ડૂબતું નથી. હે અર્જુન! તમે અપાર આશાઓ ત્યજી દઈને આ પવિત્ર ઉપદેશનું સારી રીતે મનન કરો, મનના મોટા મોહથી રહિત થાવ અને બંધુઓના વધ આદિથી થતા કલેશોથી રહિત થઈને, એક શાંત બ્રહ્મરૂપે નિર્ભય રહીને પરમાનંદથી સ્વરૂપમાં જ રહો. ૧–૧૨

शांतात्मा विगतभयोज्झिताभिलाषो निर्वाणो गलितमहामनो विमोहः । सम्यक्त्वं श्रुतमवगम्य पावनं तत्तिष्ठात्मन्यपहृतिरेकशांतरूपः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અર્જુનવિશ્રાંતિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો+

અર્જુનની કૃતાર્થતા

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितास्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ १ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે કૃષ્ણ! આપની કૃપાથી મારો મોહ દૂર થયો, આત્મભાન થયું,

*આ સત્તાવનમા સર્ગમાં જે વિસ્તારથી મન તુરત વાસનાઓથી રહિત થાય અને પરમ સુખરૂપ અદ્વૈત આત્મા અવશેષ રહે, તે વિચારનો ઉપદેશ કરવામાં આવશે.

+આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞોનાં અવિદ્યા સહિત વાસનાઓના ક્ષય થવાનું અને તેથી અર્જુનના કૃતાર્થપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સર્વ સંદેહો દૂર થયા છે અને સ્વસ્થ થયો છું; હવે હું આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશ.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : જો બોધથી હૃદયમાં સ્પષ્ટ રીતે રાગ આદિ વૃત્તિઓ સર્વથા શાંત થઈ ગઈ હોય, તો અંદર ચિત્તને શાંત તથા વાસનારહિત થયેલું સમજો. આ ચિત્તની વાસનારહિત થયેલી સ્થિતિમાં પ્રત્યગાત્મરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કે જે વ્યવહારમાં સર્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપક છે અને પરમાર્થમાં સર્વથી રહિત છે, તે તત્ત્વ દૃશ્યોથી રહિત થઈ જાય છે. જેમ પૃથ્વી પરથી ઊડીને આકાશમાં અત્યંત ઊંચે ગયેલું પક્ષી કોઈના જોવામાં કે જાણવામાં આવતું નથી, તેમ એ પદ જગતના કોઈ લોકોના કે ઈન્દ્રિયો વગેરેના જોવામાં કે જાણવામાં આવતું નથી. એ પ્રત્યેક ચેતનરૂપ આત્માને, સર્વનો પ્રકાશ કરનાર, શુદ્ધ સંકલ્પોથી રહિત, ઈન્દ્રિય આદિથી અગમ્ય અને સવિષય જ્ઞાનોથી દૂર જેવો જાણો. જેમ લોકોની દૃષ્ટિ પરમાણુઓને જોઈ શકતી નથી, તેમ કોઈ પણ લોકો સર્વથી ન્યારા એ અત્યંત સ્વચ્છ પદને નિદિધ્યાસન વિના જોઈ શકતા નથી. જે પરમ પદમાં સઘળા આ ઘટપટ આદિ સ્થૂલ પદાર્થોનો પણ બાધ થઈ જાય છે, તે પરમ પદમાં બિચારી અતિ સૂક્ષ્મ વાસના શું કરી શકે એમ છે? જેમ અગ્નિના પર્વતને પ્રાપ્ત થઈને હિમની કણી લીન થઈ જાય છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વને પામીને અવિદ્યા લીન થઈ જાય છે. ધૂળ જેવી તુચ્છ અને ભોગથી બંધન કરનારી બિચારી વાસના ક્યાં? અને સઘળાં બ્રહ્માંડોમાં ભરપૂર થઈ રહેલો આત્મતત્ત્વરૂપી પ્રબળ પવન ક્યાં? જ્યાં સુધી આ શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપથી જાણવામાં ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી અનેક આકારોથી વિકાર પામનારી આ અવિદ્યા સ્ફુરે છે. પોતાના ઉદરમાં સર્વને ગળી જનારા વ્યાપક પરમપદમાં સઘળાં દૃશ્યોના દેખાવો નાશ પામે છે અને સ્વચ્છતા જ ઉદય પામે છે. એ પરમ વસ્તુ કે જે પૂર્ણતારૂપ છે, સઘળા જગત સંબંધી આકારોથી રહિત છે. અને વાણીથી પણ અગમ્ય છે, તેને કોની ઉપમા આપી શકાય? હે અર્જુન! તમે પૂર્ણ સ્વરૂપનું દર્શન કરીને ખ્યારા વિષયોનો ત્યાગ કરવારૂપ મંત્રની યુક્તિથી, અંતઃકરણમાં રહેનારી વિષયોરૂપી ઝેરથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનારૂપી વિષૂચિકાને (કોગળિયાને), ટાળી નાખી સંસારના બંધનથી રહિત અને નિર્ભય સ્વભાવવાળા પરમાત્મા જ થાઓ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્ર! ત્રૈલોક્યના નાથ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એટલો ઉપદેશ આપીને ચૂપ રહેશે, ત્યારે અર્જુન જેમ શ્યામ કમળોના વનની પાસે ભ્રમર ગુંજારવ કરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન બોલશે.

અર્જુન બોલ્યો : હે મહારાજ! આપ કે જે ત્રૈલોક્યના નાથ છો, તેમના વચનથી આ મારી બુદ્ધિ સઘળા શોકરૂપી બોજાથી મુક્ત થઈ છે અને જેમ સૂર્યના દર્શનથી કમલિની પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંદેહથી રહિત થયેલો અને જેના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ હશે એવો અર્જુન આટલાં વચન બોલી તૈયાર થઈને યુદ્ધરૂપ લીલા કરશે. એ અર્જુન યુદ્ધભૂમિમાંથી હાથીઓને, ઘોડાઓને તથા સારથિઓને વગેરેને મારીને તેમનાં શરીરોમાંથી ધડધડ નીકળતા લોહીની મોટી નદી ચલાવશે અને આકાશના સૂર્યરૂપી નેત્રને બાણોના સમૂહોના ફેલાવાથી તથા યુદ્ધ ભૂમિમાંથી ઊડેલી રજની પ્રબળ ડમરીથી વ્યાપ્ત કરી નાખશે. ૧—૧૭

करिष्यति क्षतगजवाजिसारथिद्रवत्क्षरद्रुधिर-महानदीं भुवम्। शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनां दिवम् ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'અર્જુનકૃતાર્થતા' નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૯ મો*

શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થિરતાના ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीम् ।
तिष्ठ निस्सगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! તમે સઘળાં પાપોનો નાશ કરનારી આ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરો અને નિ:સંગપણારૂપ સંન્યાસને ધારણ કરીને અને બ્રહ્મમાં સર્વ જગતના બાધરૂપ બ્રહ્માર્પણ અખંડ એકરસરૂપે રહો. જેમાં સઘળું જગત રહેલું છે, જેમાંથી સઘળું જગત થાય છે, જે પોતે સઘળા જગતરૂપ છે, જે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે, જે સર્વમય છતાં પણ નિત્ય તથા પર છે, જે પોતે પ્રપંચથી બહાર દેખાતું હોવાને લીધે દૂર છતાં પણ સર્વના અંતરમાં વ્યાપેલું હોવાથી પાસે છે અને સર્વમાં વ્યાપક છતાં પણ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેને જ આત્મા સમજો. તમે તેમાં રહેવાથી જ સત્તા પામ્યા છો અને તેથી તે જ છો એમ તમે નિ:સંશય રીતે સમજો. જ્ઞેયોથી રહિત જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે અને દૃશ્યોથી રહિત જે સ્વાભાવિક દર્શન છે તે જ પરમપદ છે એમ સમજો. જ્ઞેયોથી તથા દૃશ્યોથી રહિત જે સ્થિતિ છે તે જ સઘળી સ્થિતિઓમાં પરમપદ છે, તે જ સઘળી દૃષ્ટિઓમાં ઉત્તમ દૃષ્ટિ છે. તે જ સઘળા મહિમાઓમાં ઉત્તમ મહિમા છે, તે જ સઘળા માન્યોમાં ઉત્તમ માન્ય છે, તે જ આત્મા છે, તે જ વિજ્ઞાન છે, તે જ સર્વથી શૂન્ય બ્રહ્મ છે, તે જ પર છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે, તે જ શાંત શિવ છે, તે જ વિદ્યા છે અને તે જ સર્વોત્તમ સ્થિતિ છે. ચિત્તની અંદર જ સઘળા પ્રકારના અનુભવરૂપ છે અને જેની સત્તાથી જે સઘળાં દ્રવ્યો રહ્યાં છે તથા પ્રિય લાગે છે તે આત્મા જ જગતરૂપી તલમાં તેલરૂપ છે, જગતરૂપી ઘરમાં દીવારૂપ છે, જગતરૂપી ઝાડમાં રસરૂપ છે, અને જગતનો ગોળ છે, સઘળાં પ્રાણીઓરૂપી મોતીઓમાં તંતુરૂપ છે, હૃદયાકાશના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ છે, સઘળા પદાર્થોરૂપી મરિયાંની પરમ તીખાશરૂપ છે, પદાર્થોમાં પદાર્થપણારૂપ છે, સર્વોત્તમ તત્ત્વરૂપ છે, સત્ વસ્તુના સત્ પણારૂપ છે અને અસત્ વસ્તુના અસત્ પણારૂપ છે. પોતાના તાત્ત્વિક બોધરૂપ અલૌકિક ઉપાયથી 'જે કાંઈ છે, તે સઘળું આત્મા જ છે' એવી રીતે તે આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. જગત સંબંધી સઘળા પદાર્થો, જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ વિચારથી જોવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી સાર લાગે છે; પણ વિચાર કરતાં તે બધા દૂર થઈ જાય છે, માટે પરમાત્માના વિકલ્પોરૂપ તે પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ. ' પ્રથમ આ મિથ્યા ભ્રાંતિઓના સમૂહરૂપ જગતની જાળમાં કયો પદાર્થ સત્ય છે કે જેને વિષે હું રાગ બાંધું? મારે તથા બુદ્ધિને શો સંબંધ છે? આદિ, મધ્ય તથા અંતરૂપ મર્યાદાઓ (માપ) તથા સંકલ્પોની રચનાઓ પણ હું જ છું. આદિથી તથા અંતથી રહિત બ્રહ્માકાશ હું છું અને મારા સ્વરૂપને કઈ મર્યાદા હોય? એવી રીતનો જે પુરુષના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે પુરુષની સ્થિતિ વ્યવહાર કરવાના સમયમાં પણ ટળતી નથી. સર્વદા બ્રહ્મમાં રહેલું જેનું મન આકાશની શૂન્યતાની પેઠે અસ્ત પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી, તે મહાત્મા પુરુષ બ્રહ્મ જ કહેવાય છે; અને પોતાના ઉદયથી તથા અસ્તથી રહિત સ્થિતિવાળો જ હોય છે. વ્યવહારથી નહિ પણ ભાવનાથી અદ્વૈતપદમાં આરૂઢ થયેલો પુરુષ વ્યવહાર કરે, તોપણ સાક્ષીપણામાં સ્થિતિને લીધે અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ હર્ષ કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે પુરુષના હૃદયમાં અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ જરા પણ માન—અપમાન વગેરેનું દુ:ખ ન થાય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. જેમ અરીસામાં દેખાતો લોકોનો વ્યવહાર અરીસામાં કશા વિકારને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ પ્રતિબિંબવાળો થાય છે,

*આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં જે દૃષ્ટિથી જીવન્મુક્તિમાં દૃશ્યો વગરની ચૈતન્યની સ્થિતિ સારી પેઠે સ્થિર થાય, તે દૃષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેમ ચૈતન્યના અતિ નિર્મળપણાને લીધે જીવન્મુકત પુરુષમાં જણાતો વ્યવહાર હર્ષ—શોકાદિક કોઈ પણ વિકારને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ પ્રતિબિંબ જેવો થાય છે. ચૈતન્યનો ચમત્કાર જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે; માટે એમાં એકત્વ પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. અર્થરૂપ, શબ્દરૂપ, શિષ્યોરૂપ, શિષ્યોની ચેષ્ટાઓરૂપ, ગુરુઓરૂપ અને ગુરુઓનાં વાક્યોરૂપ ચમત્કારોથી ભરેલો, આ મારો ઉપદેશ પણ ચૈતન્યમય જ છે. શાંત બ્રહ્મચૈતન્ય પોતે પોતામાં જ વિવર્ત પામ્યા કરે છે અને જે વિવર્ત છે, તે જ આ સંસાર છે. ચૈતન્યનું જે ઊલટી રીતિએ નહિ દેખાવું તે પરમપદ છે. ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી ચિત્ત બ્રહ્માકાર પરિણામ પામતાં જીવપણા તથા જગતપણારૂપ જે (કલ્પિત) અંશ દૂર થાય, તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે અને વાસનાનો નાશ છે. ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી આ સંસાર શાંત થઈ જાય છે. ચૈતન્યનો વિવર્ત મિથ્યા હોવા છતાં પણ જડતા ધારણ કરે છે; એટલા માટે વિવર્તથી રહિતપણું એ જ અજડ અને પરમ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે, એમ અનુભવી લોકો કહે છે. આત્માનાં દર્શનથી રહિત જડ પદાર્થોમાં સાચાપણાની ભાવનાથી આ સંસાર ઉદય પામે છે એવું જણાય છે. જીવન્મુકતને એ ભાવનાનો લય થઈ ગયો હોય છે, તેથી જીવન્મુકતનો સંસાર બળી ગયેલા કપડાની જેમ જીવન્મુકતને બંધન આપવામાં સમર્થ થતો નથી. જીવન્મુકત પુરુષ વિવર્ત વિના ચૈતન્યરૂપ થયેલો હોય છે, તેથી તેને સંસાર ચૈતન્યરૂપે જ રહે છે. ચૈતન્યનો જે વિવર્ત છે તે જ પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આદિરૂપ સંસારના ચક્રનો વેગ કહેવાય છે. જેમ કડાં વગેરે પદાર્થ સોનાથી ભિન્ન નથી, તેમ ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ સંસાર ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. ચૈતન્યનો વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે અને 'તે વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે' એમ ન સમજવું, એ સંસાર છે. સોનામાં કડાપણું દેખાય છે. તેમ અજ્ઞાનને લીધે જ ચૈતન્યમાં વિવર્ત ઊઠે છે. હે રામચંદ્રજી ! એ વિવર્ત બોધમાત્રથી લીન થઈ જાય ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે. આત્મતત્ત્વના બોધમાત્રથી ભોગોની વાસના ક્ષીણ થાય છે અને તે ક્ષીણ થતાં ભોગોનો જે વિચાર ન થવો તે જ જીવન્મુકતનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જીવન્મુકત પુરુષને સ્વાભાવિક રીતે જ ભોગોની ઉપર રુચિ હોતી નથી. અત્યંત તૃપ્ત થયેલો કયો પુરુષ દુષ્ટ અન્નની ઇચ્છા કરે ? સ્વાભાવિક રીતે જ ભોગોની ઈચ્છા થાય નહિ, એ જીવન્મુકતનું બીજું લક્ષણ છે, એમ સમજો. 'જે આત્મચૈતન્ય છે, તે જ ભોકતા, ભોગ્ય તથા ભોગ આકારે વિવર્ત પામીને સર્વ પ્રપંચરૂપે પ્રતીત થાય છે.' એવા પ્રકારના દૃઢ અભ્યાસપૂર્વક જે નિશ્ચય, એ જ જીવન્મુકતપણાનું લક્ષણ છે. લોકોને અનુસરવાને માટે ભોગો ભોગવવા છતાં પણ જે પુરુષ ખરી રીતે ભોગો ભોગવતો નથી, તેને તત્ત્વવેત્તા સમજવો. જેમ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકવા લાગેલા પુરુષોને અનુસરવા કોઈ સમજુ પુરુષ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકતો હોય, તેમ જીવન્મુકત પુરુષ ભોગોમાં લાગેલા લોકોને અનુસરવા પોતે ભોગ ભોગવે છે; માટે તેની તે ચેષ્ટા વૃથા છે. સઘળા મિથ્યાભૂત જગતમાં આત્મદૃષ્ટિ કરવી એ જોકે કૃત્રિમ બુદ્ધિ છે, તોપણ આત્માનું અવલોકન કરવાને માટે તેવી બુદ્ધિ રાખ્યા વિના પોતાનાં અંગોને કાપી નાખવાં આદિ બીજાં સાહસો કરવામાં આવે તોપણ આત્માના અવલોકનરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વિવર્ત પામવાના સ્વભાવવાળું આ ચૈતન્ય અજ્ઞાનથી ઢંકાઈને વિવર્ત પામ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિ વગેરેની કોટિમાં રહીને તે વિષયોરૂપ ભ્રમને જોયા કરે છે. જ્યારે અંદર પરિપૂર્ણ બોધનો ઉદય થાય છે, ત્યારે વિવર્તની અને અવિવર્તની દશાઓનો ક્રમ બુઝાઈ ગયેલા દીવાની જેમ ક્યાંય જતો રહે છે કે તેનું નામ પણ પાછું મળતું નથી. સ્વાભાવિક રીતે શાંત રૂપવાળા આ ચૈતન્યમાં વિવર્તની કે અવિવર્તની વાત પણ જરાય નથી. સમાધિને લીધે ચલનથી રહિત થયેલા

પ્રાણવાયુનું જે અલૌકિક રૂપ છે, તે જ અજ્ઞાનથી તથા અવિવર્તથી રહિત થયેલા ચૈતન્યનું મોક્ષ નામનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત નામનો ચૈતન્યનો વિવર્ત શુદ્ધ ચૈતન્યના રૂપને (બ્રહ્માકારપણાને) ધારણ કરે, ત્યારે તે બંધ આપતો નથી અને મોક્ષ પણ આપતો નથી, પરંતુ કેવળ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. ચૈતન્ય જો ચિત્તપણારૂપ તથા ચિત્તના ઉપરામરૂપ વ્યર્થ દશાઓને ન ધરે, તો બંધનું, મોક્ષ વગેરેનું તથા તેમાં નામ પણ રહેતું નથી. 'મને મોક્ષ થાઓ.' એવી ઈચ્છા પણ પૂર્ણપણાના ક્ષયનું કારણ છે અને 'મોક્ષ ન થાય તો ઠીક' એવી ઈચ્છા પણ બંધરૂપ છે. ચૈતન્યનું દૃશ્યોથી રહિત જે અખંડ સ્વરૂપ છે તે જ કલ્યાણરૂપ છે. સ્વયંપ્રકાશ, અખંડ, સર્વથી પર અને ત્રિપુટી વિના એ સ્વરૂપને જ પરમપદ સમજો. મહાચૈતન્યનું સંકલ્પમાં જ જે ચલન છે તે જ બંધને તથા મોક્ષને યોગ્ય છે; અને તે સૂક્ષ્મ વિચારથી અવલોકન કરતાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે. નિરાધાર અહંભાવ અવલોકન કરવાથી શાંત થઈ જાય, ત્યારે શાથી કોનું શું બંધાય છે? અને શાથી કોનું શું મુકાય છે? એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. વિવેકી પુરુષ જો પોતે રચેલા સંકલ્પમાં જ 'આ મેં ધાર્યું હતું અને આ મેં ધાર્યું નહોતું' એવા વિભાગને ત્યજી દે, તો ઉત્પન્ન થયેલો સંકલ્પ પણ બહારના ચલનને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ થઈને નષ્ટ થઈ જાય, એટલે પછી સઘળું રોકયા વિના જ સંકલ્પ વિનાનું અને ચલન વિનાનું થઈ જાય છે. આત્મા જો જ્ઞાનથી સંકલ્પને અને સંકલ્પમય ચપળ ક્રિયાઓને દૂર કરે, તો પછી ચલન વિનાનું ઘાટું ચૈતન્ય જ રહેતાં સંસાર રહેતો જ નથી. અથવા 'ચૈતન્યનું જે ચલન છે તે ચૈતન્યનો જ પ્રકાશ છે' એમ અખંડ રીતે સમજવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ચલન કાંઈ પણ ચૈતન્યથી જુદું રહેતું નથી. જ્ઞાની પુરુષ આ દૃશ્યમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં પણ સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત પોતાના સ્વરૂપથી જુદો પડતો નથી, તેથી કશા મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામચંદ્રજી! પ્રત્યગાત્મા કે જેમાં બળાત્કારથી અટકાવવાં છતાં પણ સર્વદા સઘળાં જગત સંબંધી આકારોના દેખાવો મીઠાશથી સારા લાગે એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે; જેમાં તે સઘળા આકારોના દેખાવોની સ્થિતિ પણ ઉદય પામે છે અને જેમાં સઘળા સંકલ્પાત્મક તે તે આકારોના દેખાવોરૂપી કાદવો લીન પણ થઈ જાય છે, તે પ્રત્યગાત્માને જ ઉપર કહેલા વિચારથી પોતાની અંદર જુઓ.

यत्रोदेति प्रसभमनिशं सर्गसंवित्तिसत्ता यस्मिन्नेते सकलकलनाकारपंका गलन्ति। उद्यत्येतेस्वदनसुभगं यत्र सर्वोपलंभा ध्यानेनैवं तमवगमय प्रत्यगात्मानमंतः ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રત્યગાત્માવબોધ' નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો*

વિશ્વ પરમાત્માની વિભૂતિ છે

वसिष्ठ उवाच

एवमाद्यं परं तत्त्वं चिद्घनं परमं पदम्।
तत्स्था एते महारूपा ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! પરમપદરૂપ અને ચૈતન્યઘન જે આદ્ય પરમતત્ત્વ છે, તે એવા પ્રકારનું છે. મોટાં મોટાં રૂપોવાળા આ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ દેવતાઓ એ તત્ત્વમાં રહીને જ પ્રસન્ન રહે છે અને રાજાલોકોની જેમ ઊંચી ઊંચી વિભૂતિઓથી શોભે છે. સિદ્ધ લોકો પણ એ તત્ત્વમાં રહીને જ, સ્વર્ગમાં દેવતાઓની જેમ આકાશગમન આદિ ક્રીડાઓથી લાંબા કાળ સુધી મોજ કરે છે. હે રામચંદ્રજી! એ તત્ત્વને પામ્યા પછી મરવું પડતું નથી, એ તત્ત્વને પામ્યા પછી શોક કરવો પડતો નથી; એ તત્ત્વને પામ્યા પછી ભૂખતરસ વગેરેથી પીડાવું પડતું નથી અને એ તત્ત્વને પામ્યા પછી

*આ સાઠમા સર્ગમાં પોતાની માયાને લીધે અદ્વિતીય શુદ્ધ પરમાત્માની સઘળા આકારોથી સ્થિતિરૂપ વિભૂતિ કહેવામાં આવશે.

ભીંત વગેરેથી રોકાવું પડતું નથી. અપાર બ્રહ્માકાશરૂપ એ પરમાત્મા સર્વત્ર સામાન્ય સત્તાસ્વરૂપે રહે છે, તે વિષે જો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવશે, તો તમે પલભરમાં જીવન્મુક્ત મુનિ થશો અને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કર્યા કરવા છતાં પણ ફરીથી પરિતાપ પામશો નહિ.

રામ બોલ્યા : મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત જેમાં ક્ષય પામે છે એવા નિર્વિશેષ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મતત્ત્વને તમે સત્તાસામાન્ય કહો છો કે મન આદિ સઘળા વિશેષોવાળા સર્વાત્મા ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહો છો? નિર્વિશેષ બ્રહ્મતત્ત્વને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો તેમાં બ્રહ્મા આદિ કોઈ પણ વિશેષની સ્થિતિ સંભવતી નથી; અને મન આદિ વિશેષોવાળા ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો તેમાં દુઃખોનો સમૂળ નાશ થાય તે સંભવિત નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રપંચનો બાધ થયા પછી જે નિર્વિશેષ રહે છે અને પ્રપંચનો બાધ થયા પહેલાં જે સવિશેષ રહે છે, તેઓને જુદાં પાડીને હું તેઓમાંના કોઈને સત્તાસામાન્ય કહેતો નથી; પણ સઘળા જીવભાવોમાં, ઈશ્વરભાવમાં અને મુક્તિમાં પણ જે પરોવાયેલા સૂત્રની જેમ અખંડ સત્તા માત્ર સ્વરૂપે રહે છે તેને જ સત્તાસામાન્ય કહું છું; અને તે જ જગતનું તત્ત્વ છે કે જેમાં તમે ધારેલો કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. સર્વમાં વ્યાપક, આદિ તથા અંતથી રહિત અને અંતરાય નહિ હોવા છતાં પણ ભુલાઈ ગયેલા કંઠમાં પહેરેલા હારની જેમ મેળવવામાં આવતું જે બ્રહ્મ, સઘળા દેહોમાં રહીને જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં તથા સૃષ્ટિના સમયમાં ખાય છે, પીએ છે તથા ચેષ્ટા કરે છે અને સુષુપ્તિમાં તથા પ્રલયમાં સર્વને તોડી નાખે છે અને સમાધિમાં સઘળાં દૃશ્યોથી રહિત થઈને દૃઙ્માત્રરૂપે અવશેષ રહે છે, તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વને હું સત્તાસામાન્ય કહું છું. એ સત્તાસામાન્ય આકાશમાં આકાશપણાથી, શબ્દમાં શબ્દપણાથી, સ્પર્શમાં સ્પર્શપણાથી અને ત્વચામાં ત્વચાપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય રસમાં રસપણાથી, જીભમાં સ્વાદપણાથી, રૂપમાં રૂપપણાથી અને ચક્ષુમાં ચક્ષુપણાથી રહેલું જોવામાં આવે છે. તે સત્તાસામાન્ય ઘ્રાણમાં ઘ્રાણપણાથી, ગંધમાં ગંધપણાથી, કાયામાં કાયાપણાથી અને પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય જળમાં જળપણાથી, વાયુમાં વાયુપણાથી, તેજમાં તેજપણાથી અને બુદ્ધિમાં બુદ્ધિપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય મનમાં મનપણાથી, અહંકારમાં અહંકારપણાથી, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણાથી અને ચિત્તમાં ચિત્તપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય વૃક્ષમાં વૃક્ષપણાથી, વસ્ત્રમાં વસ્ત્રપણાથી, ઘટમાં ઘટપણાથી અને વડમાં વડપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય સ્થાવરમાં સ્થાવરપણાથી, જંગમમાં જંગમપણાથી, પાષાણમાં પાષાણપણાથી અને ચેતનમાં ચેતનપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય દેવોમાં દેવપણાથી, મનુષ્યોમાં મનુષ્યપણાથી, પશુપક્ષીઓમાં પશુપક્ષીપણાથી અને કીડાઓમાં કીડાપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્યરૂપ પરમાત્મા કાળમાં કાળપણાથી, ઋતુમાં ઋતુપણાથી, ત્રુટિકાળમાં ત્રુટિકાળપણાથી, ક્ષણમાં ક્ષણપણાથી અને નિમેષ આદિમાં નિમેષઆદિપણાથી રહેલું છે. એ સત્તાસામાન્ય ધોળામાં ધોળાપણાથી, કાળામાં કાળાપણાથી, ક્રિયાઓમાં ચલનપણાથી અને નિયમમાં નિયમપણાથી થયેલું છે. એ સત્તાસામાન્યરૂપ પરમેશ્વર સ્થિતિમાં સ્થિતિપણાથી, નાશમાં નાશપણાથી અને ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિપણાથી રહેલા છે. એ સત્તાસામાન્યરૂપ પરમેશ્વર બાલ્યમાં બાલ્યરૂપથી, યૌવનમાં યૌવનરૂપથી, જરામાં જરારૂપથી અને મરણમાં મરણરૂપથી રહેલા છે. જેમ સમુદ્રમાં જળ તરંગોથી, બિંદુઓથી તથા લહેરોથી અભિન્ન છે, તેમ પરમેશ્વર સઘળા પદાર્થોથી અભિન્ન છે. એ પદાર્થોમાં જે અનેકપણું છે, તે તો મિથ્યા જ છે અને તે અનેકપણું સાચા ચૈતન્યભાવવાળા એ આત્માએ, જેવી રીતે બાળક વેતાલને કલ્પી લે છે તેવી રીતે કલ્પી લીધેલું છે. હે મહાત્મા

રામચંદ્રજી! 'હું કે જે સર્વત્ર રહેલો છું અને ચૈતન્યરૂપ છું, તેણે પોતે જ જગત કલ્પી લીધેલું છે અને આ સઘળા જગતમાં હું જ અનેક વિલાસોથી વ્યાપ્ત છું, માટે મારાથી બીજું કાંઈ પણ નથી એવી ભાવના રાખીને ઉપશાંત બુદ્ધિવાળા થઈ સુખથી પોતાના મહિમામાં જ રહો.

વાલ્મીકિમુનિએ ભારદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્ય કર્મો કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ઉદય પામ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧—૨૪

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિભૂતિયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો*

જગતની સ્વપ્નતુલ્યતા

राम उवाच

यथास्माकं मुने स्वप्नपुरपत्तनमंडलम् ।
तथैव पद्मजादीनां यदि देहपरिग्रहः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જેમ આપણને સ્વપ્નમાં શહેરોનું તથા ગામોનું મંડળ પ્રતીત થાય છે, તેવી રીતે જ જો બ્રહ્માદિકને પણ પોતપોતાના દેહનો પરિગ્રહ પ્રતીત થયો હોય તથા તેવી રીતે જ જો આ સઘળું જગત પ્રતીત થયું હોય, તો તેમાં આપણને અત્યંત દૃઢ સાચાપણું કેમ પ્રતીત થાય છે? અને બ્રહ્માદિકને કેમ થતું નથી? 'આપણને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થાય છે' એમ કહેશો તો બ્રહ્માદિકને આપણાથી પણ અધિક લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થવું જોઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બ્રહ્મા જ્યારે પૂર્વકલ્પમાં ઉપાસક સ્થિતિમાં હતા, ત્યારે તેમને તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે સમયની સૃષ્ટિ હમણા આપણા અનુભવમાં આવતાં આ સૃષ્ટિની જેમ સઘળા જીવ આદિ પદાર્થો સહિત સત્ય જ લાગતી હતી, પણ હમણાં બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થવાને લીધે મિથ્યા જ લાગે છે. બાધ થયા વગરનો લાંબા કાળનો જગતનો પરિચય જ સત્યતાની ભ્રાંતિમાંના દૃઢપણાનું કારણ થાય છે; પરંતુ બાધિત થયેલ પદાર્થનો લાંબા કાળનો પરિચય સત્યતાની ભ્રાંતિના દૃઢપણાનું કારણ થતો નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી ચૈતન્યના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે જીવ સર્વરૂપ થાય છે અને તે સંસાર સાચો જ લાગે છે, પરંતુ તે સંસાર અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે. બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થયેલો સ્વપ્ન જેવો આ જે પ્રપંચનો પ્રતિભાસ ઊઠેલો છે, તે પ્રતિભાસ આપણા જેવા અજ્ઞાની લોકોની અહંતા પ્રતીતિની સાથે એકીભૂત થવાથી આપણને અત્યંત દૃઢ થઈને રહ્યો છે. જેમ સૂતેલો પુરુષ પોતાના સ્વપ્નના શીઘ્ર વિનાશપણાને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે જાણતો નથી, તેમ બ્રહ્માદિક પણ પોતાની દૃષ્ટિથી બાધિત થયેલા આ જગતરૂપી સ્વપ્નને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે શીઘ્રવિનાશી જાણતા નથી. હે રામચંદ્રજી! સૂતેલા પુરુષને જેમ સઘળા જીવોના તથા જગતના પ્રતિભાસરૂપ સ્વપ્ન પ્રવાહરૂપ લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને પણ આ સમષ્ટિ જગતરૂપ સ્વપ્ન બાધિત હોવા છતાં પણ પ્રવાહરૂપ લાગે છે. જેમ આંબાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગોટલી પાછી આંબા વગેરેરૂપ પરિણામ પામતાં પણ આંબારૂપ જ છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુરૂપ નથી, તેમ મનરૂપ સ્વપ્નપુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ સ્વપ્નપુરુષરૂપ જ છે. મિથ્યા પુરુષથી જે ઉત્પન્ન

* આ એકસઠમા સર્ગમાં યુક્તિથી જગતનું સ્વપ્નવત્ પણું અને વિરોધ ન આવે એવી રીતે ભ્રાંતિથી સર્વમાં સર્વનો સંભવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

થયું હોય તે મિથ્યા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; એટલા માટે આ સંસાર જન્માંતર તથા સ્વર્ગ—નરકાદિક ક્રિયાઓ કરવામાં સમર્થ છતાં પણ તેમાં સત્યપણાની ગાઢ ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. સ્વપ્ન સંબંધી પુરુષ જેવા મનમાંથી ઊઠેલ મિથ્યાભૂત જગતમાં દૃઢ પ્રતીતિને લીધે જે સત્યપણાની ભાવના થાય છે તે ગમે તેમ કરીને છોડી દેવી જોઈએ. આપણને સ્વપ્નમાં પણ જે સૃષ્ટિ વગેરે દેખાય છે, તેની તે સમયે દૃઢ પ્રતીતિ જ થાય છે, પણ એટલા ઉપરથી તેની સત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આગળ ખડો થઈને ઊભેલો અને નદીના પૂરની પેઠે વૃદ્ધિ પામેલો આ બ્રહ્માની સૃષ્ટિરૂપ સ્વપ્નનો આડંબર પણ નિમેષમાત્ર જ છે. આ નિમેષમાત્ર રહેનારા આડંબરમાં પણ કલ્પપણું કલ્પી લેવામાં આવે છે. જેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને જોવામાં આવતી સ્વપ્ન સંબંધી સૃષ્ટિ નિમેષમાત્ર છતાં પણ લાંબી લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને જોવામાં આવતી આ સમષ્ટિ સૃષ્ટિ નિમેષમાત્ર છતાં પણ લાંબી લાગે છે. જેમ જળ હોવાથી કલ્લોલો તથા લહરીઓ સ્ફુરે છે, તેમ ચૈતન્ય હોવાથી જ સૃષ્ટિઓના સમૂહોની પરંપરા સ્ફુરે છે. જેની પ્રસિદ્ધિ ચૈતન્યને આધીન હોય છે તે મિથ્યા જ હોય છે. જ્યારે આ સઘળી સૃષ્ટિ વાસ્તવિક નથી પણ સ્વપ્નાત્મક જ છે એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે બ્રહ્માનું પદ પણ અત્યંત અસત્ જ છે એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું. 'જગત અત્યંત અસત્ હોવા છતાં પણ વ્યવહારને લાયક કેમ છે?' એમ તો પૂછવું જોઈતું જ નથી; કેમ કે જે વસ્તુ જે રીતે જેવી જોવામાં આવે, તે વસ્તુ તે રીતે તેવા સ્વભાવવાળી જ છે, એમ માની લેવું યોગ્ય છે. સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમરેની રીતિઓ મિથ્યા હોવા છતાં પણ વ્યવહાર કેમ કરાવે છે? એ વિશે કશી પૂછપરછ નહિ કરતાં તેમનો સ્વભાવ જ એવો છે; એમ માનવું એ વધારે સંતોષકારક છે. આ જગતરૂપી ભ્રમમાં સંભવે નહિ એવું તો કાંઈ છે જ નહિ, કેમ કે ત્રૈલોક્યમાં વિચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુઓના દેખાવો જોવામાં આવે છે. જળની મધ્યમાં પણ અગ્નિ સળગતો જોવામાં આવે છે; જેમ કે સમુદ્રમાં વડવાનલ. આકાશમાં પણ નગરો જોવામાં આવે છે; જેમ કે સ્વર્ગ આદિ લોકો. શિલાઓમાં પણ કમળો ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે; જેમ કે હિમાચળમાં વૃક્ષો. એક સ્થળમાં પણ સઘળી ઈષ્ટ વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે; જેમ કે કલ્પવૃક્ષમાં. શિલાઓ પણ વૃક્ષોની પેઠે ફળ આપતી જોવામાં આવે છે; જેમ કે ચિંતામણિના ગુચ્છો. શિલાઓની અંદર પણ પ્રાણીઓ રહેતાં જોવામાં આવે છે; જેમ કે શિલામાં રહેતાં દેડકાઓ. પથરામાંથી પણ પાણી નીકળતું જોવામાં આવે છે; જેમ કે ચંદ્રકાંતમણિમાંથી ઘડો પણ નિમેષમાત્રમાં વસ્ત્ર થઈ જતો જોવામાં આવે છે; જેમ કે સ્વપ્નમાં. જે કદી પણ ન સંભવે એવું પણ જોવામાં આવે છે; જેમ કે સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ પોતાના જોવામાં આવે છે. આકાશમાં પણ અકસ્માત જળ જામી જતું જોવામાં આવે છે; જેમ કે વરસાદના કરા. આકાશમાં જળનો પ્રવાહ ચાલે છે. જેમ કે આકાશગંગા. મોટી મોટી શિલાઓ પણ ઊડતી જોવામાં આવે છે; જેમ કે મૈનાક આદિ પાંખોવાળા પર્વતો. શિલામાંથી પણ સઘળી વસ્તુઓ મળતી જોવામાં આવે છે; જેમ કે ચિંતામણિમાંથી. જ્યાં ત્યાં જતાં ધારેલાં ફળો તરત જ પ્રાપ્ત થાય, એવાં સ્થળો પણ જોવામાં આવે છે; જેમ કે દેવતાઓના બગીચાઓ. સાચા સંકલ્પવાળા પુરુષોના પણ કેટલાએક ધારેલા સંકલ્પો સિદ્ધ નહિ થતા જોવામાં આવે છે; જેમ કે 'મોક્ષ ઉત્પન્ન થાઓ, બ્રહ્મ નષ્ટ થાઓ, જગત સત્ય થાઓ અને ભોગો અવિનાશી રહો, ઈત્યાદિક સંકલ્પો કદી પણ સિદ્ધ થતા નથી. ચેતના વિનાનો પુરુષ પણ કામ કરતો જોવામાં આવે છે; જેમ કે યંત્રમય પુરુષ. આવા જ અને એવા જ પ્રકારના બીજા પણ અસંભવિત વિચિત્ર દેખાવો કે જેઓ શાંબરી માયાઓમાં અને ગાંધર્વી માયાઓમાં પણ દેખાવા

ઘટતા નથી, તેઓ પણ જગતમાં દેખાય છે. દેશના યોગથી, કાળના યોગથી, મંત્રપ્રયોગ આદિથી ક્રિયાઓના યોગથી, ઔષધ આદિ દ્રવ્યોના યોગથી, મણિઓના યોગથી, પિશાચ આદિના વળગાડના યોગથી અને મદ્ય આદિના યોગથી કેટલાએક ગંધર્વ પુરુષ જેવા વિચિત્ર અનંત દેખાવો સાચાઓની પેઠે વ્યવહાર કરતા પણ જોવામાં આવે છે. હમણાં બ્રહ્માંડનો નાશ થવો જોઈએ અસંભવિત લાગે છે, પણ તે ભવિષ્યકાળમાં થશે, એ સિદ્ધ થાય છે. સ્વપ્નમાં થયેલો દેવપૂજનાદિકનો મિથ્યા દેખાવ પણ જાગ્રતમાં શુભ ફળ આપનાર થતો જોવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી! માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મદૃષ્ટિથી કાંઈ પણ અસત્ય નથી. અને જગતરૂપ દૃષ્ટિથી કાંઈ પણ સત્ય નથી. આ સૃષ્ટિ નામના સ્વપ્નમાં સર્વત્ર સર્વથી સર્વ સંભવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ સ્વપ્નની સ્થિરતાને જુએ છે, તેમ જગતમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ જગતની સ્થિરતાને જુએ છે. જીવ એક ભ્રમમાંથી બીજા ભ્રમમાં જતાં અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં, તેઓમાં સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખવાથી મોહ પામે છે. જેમ મૂઢ મૃગ પોતાના મોહરૂપી દોષથી, એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડે છે, તેમ રાગ આદિ દોષોથી મૂઢ થયેલો જીવ એક દુઃખમય યોનિમાંથી બીજી દુઃખમય યોનિમાં પડે છે. ૧-૩૧

श्वभ्रांतरं श्वभ्रनिपातदोषात्संयात्युन्मुग्धमृगः प्रयाति । मोहं यथा यातमनैकरूपं जीवस्तथा संसृतिपातमूढः ॥ ३१ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગતની સ્વપ્નતુલ્યતા' નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

એક સંન્યાસીને અનેક દેહપ્રાપ્તિનો ભ્રમ

वसिष्ठ उवाच

अत्र राघव वक्ष्येहमितिहासमिमं शृणु । यद्वृत्तं कस्यचिद्भिक्षोः किंचिन्मननशालिनः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ વિષયમાં હું એક ઇતિહાસ કે જેમાં કોઈ એક વિચારશીલ સંન્યાસીને જે કાંઈ થયું હતું તેનું વર્ણન છે, તે કહું છું તે સાંભળો. કોઈ એક સંન્યાસી પોતાના આશ્રમને યોગ્ય શ્રવણ, મનન અને સમાધિ રચીને આખો દિવસ ગાળતો હતો. સમાધિના અભ્યાસથી વાસનાઓનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ થયેલું તે સંન્યાસીનું ચિત્ત જેમ જળ તરંગપણાને પામે છે, તેમ જે સ્થિતિનું ચિંતન કરવું તે સ્થિતિને તુરત પામતું હતું. એકાગ્ર ચિત્તવાળો એ સંન્યાસી એક દિવસે સમાધિમાંથી વિરામ પામી આસન પર બેઠો હતો, ત્યાં તેને કાંઈક ક્રિયાના ક્રમનો વિચાર થયો. વિચાર કરતાં કરતાં તેને પોતાની મેળે એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ કે, 'હું લીલાને માટે શાસ્ત્રના સંસ્કાર વિના કોઈ પામર જનની ચેષ્ટાની તરત ભાવના કરું.' એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, એટલે એ સંન્યાસીનું ચિત્ત જેમ જળ ચકરી પામતાં પ્રવાહપણાનો તથા સમસ્થિતિનો ત્યાગ કરી ચકરીરૂપ થઈ જાય છે, તેમ સંન્યાસીની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને કોઈ પામર પુરુષરૂપ થઈ ગયું એ ચિન્મય પુરુષે સહસા પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું 'જીવટ' એ નામ કરી લીધું અને તે કાકતાલીયની પેઠે થઈ ગયું. એ 'જીવટ' નામનો સ્વપ્નપુરુષ સ્વપ્નથી રચાયેલા કોઈ નગરના રાજમાર્ગો અને ગલીઓની અંદર વિહાર કરવા લાગ્યો. જેમ ભમરો કમળનો રસ ચૂસે, તેમ તેણે હર્ષથી લીલાપૂર્વક મદિરાપાન કર્યું અને તેનો નશો ચડવાથી તે ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ ગયો. તેમાં 'વેદોનો

*આ બાસઠમા સર્ગમાં વિચિત્ર વાસનાઓના યોગથી કોઈ સંન્યાસીને અનેક દેહોની પ્રાપ્તિનો વિભ્રમ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અભ્યાસ કરતો અને સારાં કર્મો આચરતો હું બ્રાહ્મણ છું' એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ એક સમયે દિવસનાં કામકાજો કરવાથી થાકી ગયો અને એમ થતાં જેમ ઝાડ બીજ-પણામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ સઘળો વ્યવહાર અંદર લીન થવાથી સૂઈ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે સ્વપ્નમાં પોતાને માંડલિક રાજા થયેલો જોયો. એ માંડ-લિક રાજા એક દિવસે આહાર કરીને ગાઢ નિદ્રાથી સૂઈ રહ્યો; ત્યાં પોતામાં સઘળી દિશાઓના મંડપને પાળનારું અને જેમ પુષ્પોના ઓઘથી લતા શોભી રહે છે, તેમ ભોગોના સમૂહથી શોભી રહેલું ચક્રવર્તીપણું થયેલું જોવામાં આવ્યું. એ ચક્રવર્તી રાજા એક દિવસે પોતાનાં સઘળાં કામોને બંધ કરીને સ્વસ્થ થઈને જેમ કાર્ય કાર-ણમાં સૂએ છે, તેમ સૂતો. ત્યાં કામવાસનાથી તેને ભોગો ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ; એટલે સ્વપ્નમાં તેણે પોતાને રૂપાળી અપ્સરા થયેલો જોયો. જેમ વૃક્ષની અંદરનો રસ પોતાને મંજરી થયેલો દેખે છે, તેમ તેણે પોતાને અપ્સરા થયેલો જોયો. રતિ કરવાથી થાકીને એ અપ્સરા ગાઢ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યાં 'પોતાનાં નેત્ર મૃગલી જેવાં છે એ વાસના થતાં પોતે મૃગલી છે' એવું સ્વપ્ન આવ્યું. ચપળ નેત્રોવાળી એ મૃગલી કોઈ એક દિવસે નિદ્રાને વશ થઈ, એટલે તેને સ્વપ્ન આવ્યું. કે, 'હું પોતે લતા છું,' એટલે એ લતા બની. પશુપક્ષીઓ વગેરે પણ ચિત્તના સ્વભાવને લીધે સ્વપ્ન જુએ છે; કેમ કે દેખેલા અને સાંભળેલા વિષયોના સંસ્કારોનું ગ્રહણ કરી રાખવું એ ચિત્તનો ધર્મ છે. પુષ્પોથી, ફળોથી તથા પલ્લવોથી શોભી રહેવાને લીધે એ લતા વનદેવીઓના બગીચાની અંદરના લતામંડપની પેઠે જણાવા લાગી. બીજની અંદર રહેલા અંકુરના જેવા આકારવાળી અને સાક્ષી ચૈતન્યના પ્રકાશથી તે લતાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, મને કોઈ બીજો કાપી નાખે છે; એટલે પોતે 'ભમરો છે એમ તેના જોવામાં આવ્યું. જેમ પ્યારો પતિ જુવાન સ્ત્રીઓમાં વિહાર કરે, તેમ એ ભમરો વનોની લતાઓમાં અને ખીલેલી કમલિનીઓમાં વિહાર કરવા લાગ્યો; અને અનેક પુષ્પોના સમૂહોથી શોભી રહેલી તે લતાઓમાં તથા મોતીના હાર જેવી શોભતી કમલિનીઓમાં ધોળા જેવા રાતા અને પ્રિયાના અધર રસ જેવા મીઠા પુષ્પોના રસને તે ચાખવા લાગ્યો. એ ભમરો કમલિનીમાં ખૂબ જ પ્રેમ રાખી કમળના નાળમાં જ રહેવા લાગ્યો; કેમ કે જડ બુદ્ધિવાળાનું ચિત્ત પણ ક્યાંય પ્રેમને વશ થાય છે. એક દિવસે એ કમલિનીને ઉખેડવા હાથી આવ્યો; કેમ કે ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓનો નિશ્ચય રમણીય વસ્તુઓનો નાશ કરવા માટે જ હોય છે. એ હાથીએ કમલિનીને ઉખેડી નાખી; તે સમયે કમળના નાળની સાથે પેલો ભ્રમર હાથીના દાંતમાં આવી જતાં ચોખાના દાણાની જેમ ચૂરો થઈ ગયો. મરણ પામેલા એ ભમરાને હાથીનાં દર્શનથી અને હાથીના આકાર-ની ભાવનાના બળથી પોતે એક મદઝરતો હાથી છે, એમ તેણે જોયું. એ હાથી કોઈ દિવસ પકડવા આવેલા લોકોએ બનાવેલા સાંકળ વગેરેના બંધ કરતાં પણ વધારે સંકટવાળા અને સુકાયેલા સમુદ્ર જેવા ઊંડા ઉજ્જડ ખાડામાં, જેમ જીવ દુઃખમય સંસારમાં પડે છે તેમ પડયો. પકડાઈને રાજદ્વારમાં ગયેલો એ હાથી રાજાને પ્યારો થઈ પડયો અને યુદ્ધમાં શત્રુઓનાં મોટાંમોટાં સૈન્યો-ને તોડવા લાગ્યો, નિશાચર જેવો સર્વદા મદોન્મત્ત રહેતો એ હાથી કોઈ એક દિવસે રાત્રિના યુદ્ધમાં ઘૂમતા શત્રુઓની તલવારો વગેરેથી કપાઈને જેમ દેહાભિમાન વિવેકરૂપી પવનથી જુદું પડી નાશ પામે છે, તેમ તે હાથી મરણ પામ્યો. એ હાથી હાથીઓનાં ગંડસ્થળમાંથી ઊડેલા ભ્રમરોને જોવાથી અને પોતાનાં ગંડસ્થળોમાં રહેનારા ભ્રમરોના પરિચયથી ફરીને પાછો ભમરો થયો. એ ભમરો વનની લતાઓનું સેવન કરતાં કરતાં પાછો કમલિનીમાં આવ્યો; કેમ કે અજ્ઞાની જીવો વાસનાઓ તજી શકતા નથી; કમલિનીમાં રહેલો એ ભમરો હાથીના પગથી દબાઈને પાછો ચૂર્ણ થઈ ગયો અને પછી કમલિનીની આસપાસ

રહેનારા હંસોના પરિચયની વાસનાથી હંસ થયો. હંસના અવતાર પછી બીજી પણ હાથી વગેરેની પંચાશી યોનિઓમાં ભટકીભટકીને પાછો હંસની યોનિમાં આવ્યો. એ હંસ એક દિવસે બીજા ઘણા હંસની મંડળીમાં વિહાર કરતો હતો, ત્યાં બ્રહ્માના હંસના ગુણોનું તથા આકાર વગેરેનું વર્ણન સાંભળવામાં આવતાં તેને 'હું પણ એવો બ્રહ્માનો હંસ થાઉં તો ઠીક' એવી વાસના ઈંડાના રસમાં રહેલા મોરની જેમ વૃદ્ધિ પામી. બ્રહ્માના હંસનું વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરતો એ હંસ વ્યાધિરૂપી ઘણથી મરણ પામીને, હંસપણાની વાસનાના બળથી બ્રહ્માનો હંસ થયો. એ જન્મમાં બ્રહ્મલોકની અંદર અત્યંત વિવેકવાળા બ્રહ્માના વૈરાગ્યથી તથા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા ઉપદેશોથી, તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને ભોગ્ય પદાર્થોના આગ્રહ વિનાનો થઈ તે હંસ જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યો. આ રીતે તેને જીવતાં નિરતિશય આનંદરૂપ મોક્ષસુખ મળ્યું, તો પછી બ્રહ્માના બે પરાર્ધને અંતે વિદેહમુક્ત થઈને બીજું શું કરવાનું રહ્યું, એ વિચાર કરો. ૧—૩૭

तत्राखिलसंततविवेकवतो विलासैः संबोधितो विगतलौकिकवस्तुदृष्टिः । मुक्तः स्थितो ननु युगान्तविधौ विदेहमुक्तेन तेन किमु भावि विभाव्यमेतत् ॥ ३७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભિક્ષુસંસારોદાહરણ' નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો*

વિભ્રાંત ભિક્ષુને રુદ્રભાવની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

वसिष्ठ उवाच

स कदाचिद्ददर्शाथ रुद्रं रुद्रपुरे खगः । वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेन लीलया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ હંસ બ્રહ્માના આસનભૂત કમલિનીના નાલમાં ક્રીડાઓના લાભના બળને લીધે (બ્રહ્માના સામીપ્યરૂપ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના બળને લીધે) એક સમયે બ્રહ્માની સાથે રુદ્રના નગરમાં ગયો. ત્યાં તેને રુદ્રનું દર્શન થયું, ત્યાં રુદ્રનું દર્શન થતાં જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તે હંસની બુદ્ધિમાં 'હું રુદ્ર છું' એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો. આ વાસનાથી તેનો દેહ બદલાયો નહિ, પણ પ્રારબ્ધના શેષે પ્રાપ્ત કરેલી ઇચ્છાને લીધે, યોગની પેઠે માનસિક બીજા દેહની કલ્પનાથી પૂર્વદેહનો માનસિક ત્યાગ માત્ર થયો. જેમ પવનપણાને પામતો ગંધપુષ્પના ગુચ્છને ત્યજી દે છે, તેમ મનથી રુદ્રરૂપ થતા તે હંસે મનથી હંસના દેહને ત્યજી દીધો. એ રુદ્ર ગણાધ્યક્ષની પદવી પામીને રુદ્રના પુરમાં તે પુરને જ અનુસરતી રીતભાતોથી સ્વચ્છંદ રીતે વિહાર કરવા લાગ્યો. સર્વોત્તમ જ્ઞાનોથી તથા ઐશ્વર્યના વિલાસોથી રુદ્રની સાથે સામ્ય મળવાને લીધે, તે રુદ્રને બુદ્ધિથી પોતાનું પૂર્વનું સઘળું વૃત્તાંત જોવામાં આવ્યું. આવરણ વિનાના જ્ઞાનવાળા રુદ્રરૂપ થયેલો તે રુદ્ર પોતાનાં પૂર્વનાં અનેક સ્વપ્નોથી વિસ્મય પામીને એકાંતમાં મનમાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

રુદ્ર બોલ્યા : અહો ! નિર્જળ દેશોમાં જળની જેમ અસત્ય છતાં સત્ય લાગતી અને જગતને મોહ આપનારી આ વિચિત્ર માયા ફેલાઈ છે. હું પ્રથમ પારમાર્થિક સ્થિતિથી ચૈતન્ય જ હતો, તે પાછળથી માયાને લીધે સૃષ્ટિના સંકલ્પોને પ્રાપ્ત થયો, એ મને યાદ આવ્યું. એ સંકલ્પોને લીધે હું જ દ્વૈતથી જોડાઈ ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી સર્વજ્ઞ અને જડનો અંશ હોવાથી આકાશ આદિ વિભાગોવાળો થયો. પછી યદૃચ્છાથી સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ દેહોના એકપણાનો અભ્યાસ પ્રાપ્ત થતાં વાસનાઓની વિચિત્રતાઓથી રંગાવાને લીધે, હું જીવ થઈને રહ્યો. એ જીવ અનાદિ કાળથી જન્મોની પરંપરાને અનુભવતો અનુભવતો કોઈ સર્ગમાં વૈરાગ્યની આદિની દૃઢતાને લીધે વિષયોથી

*આ ત્રેસઠમા સર્ગમાં રુદ્ર થયેલા સંન્યાસીએ પોતાના પૂર્વના દેહોને જાગ્રત કર્યા, તે દેહો સો રુદ્રરૂપ થયાં; અને તેમ થવા છતાં તેઓ એકરૂપ જ છે, એ કથા કહેવામાં આવશે.

ક્ષોભ નહિ પામનારો સંન્યાસી થયો: એ સંન્યાસીએ હાથ, પગ આદિ અવયવોના તથા પ્રાણ આદિના નિરોધથી જ્યારે બહારના દેવ આદિ વિષયની માનસિક પૂજન આદિ લીલા 'રમણીય છે' એમ જણાતી હતી અને તેમ જણાયાથી તે લીલાનો સંપૂર્ણ આરંભ કરવામાં આવતો હતો, ત્યારે બીજાં સઘળાં મનનોના ઉદયનો ત્યાગ કરીને તે સંન્યાસી તે લીલાનો જ અનુભવ કરતો હતો. જેમ ઉનાળાના તાપને લીધે સુકાઈ ગયેલી લતા ફરી પાછી ચોમાસામાં પાણી મળવા છતાં લીલી થતી નથી, તેમ પાછળના ચમત્કારથી વ્યાપ્ત થયેલું ચિત્ત આગળના ચમત્કારને ત્યજી દે. શાસ્ત્રની વાસનાઓ શિથિલ થતાં, જેને અનાદિ અનર્થની વાસનાઓ ઉત્પન્ન થઈ એવો સંન્યાસી જીવટ નામનો પામર નર થઈને જેમ કીડી છિદ્રોમાં ભમે છે, તેમ તે દેહોમાં ભમ્યો. પ્રથમ તેણે પોતે બ્રાહ્મણોનો ભક્ત હોવાને લીધે પોતામાં બ્રાહ્મણપણું દીઠું; કેમ કે સારી-નરસી સ્થિતિઓનો ફેરફાર કરવામાં સારી કે નરસી જે વાસના બળવાન હોય તે જ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. પછી એ બ્રાહ્મણ નિરંતર ચિંતવેલા માંડલિક રાજાપણાને પ્રાપ્ત થયો, એકી સમયે પીધેલો રસ જ ઝાડમાં ફળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે માંડલિક રાજા રાજ્યને માટે અધિક અધિક ધર્મ સંબંધી કાર્યોનું ચિંતન કરવાથી ચક્રવર્તી રાજા થયો. એ ચક્રવર્તી રાજા કામીપણાને લીધે અપ્સરાપણાને પ્રાપ્ત થયો. શૃંગારરસથી શોભતી એ ચપળ અપ્સરા મૃગીનાં નેત્રોની સુંદરતા મેળવવાના લોભની વાસનાથી મૃગીપણાને પ્રાપ્ત થઈ. અહો! વાસનારૂપી મોહ પ્રાણીઓને ભારે દુઃખદાયી થઈ પડે છે. એ મૃગી ચિત્તમાં લતાની વાસનાને લીધે વનમાં લતા થઈ, એ લતાએ નિર્માણને લીધે પોતાના છેદનનો અનુભવ કર્યો. પછી અંદર સંજ્ઞાવાળી એ છેદાયેલી લતાએ છેદાયેલા દેહમાં લાંબા કાળ સુધી વાસનાને લીધે પોતાને ભ્રમરપણું પ્રાપ્ત થયેલું જોયું. એ ભ્રમર હાથીની ખરીથી ચૂર્ણ થઈને તે પછી પણ વારંવાર સંસારના મોટામોટા ભ્રમોમાં ભમ્યો. 'કેવળ પોતાના ભ્રમથી રચાયેલા આ સંસારરૂપી આડંબરમાં હું સો અવતારના અંતે આ રુદ્ર થઈને રહ્યો છું' એવી રીતે અત્યંત વિચિત્રતાવાળાં અને સત્ય જેવાં લાગતાં ઘણાંઘણાં સંસારરૂપી જંગલોમાં હું ઘણીઘણીવાર અત્યંત ભમ્યો. કોઈ જન્મમાં હું જીવટ નામનો પામર જન થયો. કોઈ જન્મમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થયો. કોઈ જન્મમાં રાજા થયો, કોઈ જન્મમાં કમળવનની અંદર હંસ થયો, કોઈ જન્મમાં વિંધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશની અંદર હાથી થયો અને કોઈ જન્મમાં તે જ પ્રદેશની અંદર હરણ થયો. આ દેહરૂપી તથા મનરૂપી યંત્રમાં હું એવી એવી દશાઓને પ્રાપ્ત થયો. મને પહેલી સૃષ્ટિના કાળથી માંડીને પરમ પદમાંથી છૂટો પડવાને હજારો વર્ષો, યુગોની સેંકડો ચોકડીઓ અને અનંત દિવસો તથા અનંત ઋતુઓ વીતી ગયાં. મને સંન્યાસીપણામાં જેનાથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એવો શ્રવણ, મનન વગેરેના અભ્યાસનો યોગ્ય ક્રમ દૃઢ થયો હતો, તોપણ હું પ્રમાદને લીધે તે ક્રમને ભૂલીને વારંવાર જન્મોની પરંપરાને પ્રાપ્ત થતાં થતાં બ્રહ્માના હંસપણાને પામ્યો. મારો જે પૂર્વનો અભ્યાસક્રમ હતો તે આજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ફળ આપનારા રુદ્રપણાથી સફળ થયો છે. જીવને નિર્વિઘ્ન રીતે જે અભ્યાસ દૃઢ થયો હોય, તે અભ્યાસ વચમાં હજારો જન્મ આવે તોપણ પાછો તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ સમયે કાકતાલીયન્યાયની રીતિ પ્રમાણે સાધુજનનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય તો જીવની અશુભ વાસનાઓ ટળી જાય છે. જે પુરુષ દુષ્ટ વાસનાઓથી છૂટવા ઈચ્છતો હોય તેણે સારી વાસનાઓ મેળવવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ; કારણ કે પહેલાં થયેલા વાસનાના અભ્યાસને નાશ પમાડવા ઉદ્યમની જરૂર છે, આ જન્મમાં અને પૂર્વજન્મમાં પણ જેનો નિરંતર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તે પદાર્થ મિથ્યા વિષયવાળો હોય, તોપણ ફળ દેવાને સમર્થ થાય છે; ત્યારે શ્રવણાદિક પ્રયત્ન કે જે સત્ય વિષયવાળો છે, તે

ફળ આપવાને સમર્થ થાય તેમાં શું કહેવું? જેમ અંકુર છોડ બને છે, તેમ વાસના જ પોતાનો 'આ દેહ છે' એમ જુએ છે, કે જે દેહ કેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળો જ છે. જો વાસનાનું અવલોકન કરવા લાગીએ તો અવલોકન કરવા લાગતાં જ વાસના કાંઈ પણ અવશેષ રહેતી નથી. વાસનાનો નાશ કરવો પડે એમ પણ નથી; કેમ કે વાસના મુદ્દલ છે જ નહિ. માટે આપણે વાસના હોવાની ભ્રાંતિ જ રાખવી નહિ. આ જગતરૂપ ભ્રમ કે જે આકાશના વર્ણની જેમ મિથ્યા જ ઊઠેલો છે, તેને બિલકુલ ભૂલી જવું એ જ આપણને તે ભ્રમ ટાળી નાખવા માટે બસ છે. કદાચ એ ભ્રમ ભૂલી ન જવાય તો એ ભ્રમ બાધિત થાય તોપણ બસ છે. બાધિત થવાને લીધે મિથ્યા થયેલી આ જગતની ભાવના કેવળ કૌતુક આપનારી જ થાય છે; માટે પ્રાતિભાસિક સત્તાથી રહે તોપણ વિનોદ જ આપશે, પણ કશો અનર્થ કરી શકશે નહિ. માટે કેવળ કૌતુકને માટે જ અહીંથી જઈને મારા સઘળા સંસારોને જોઉં અને બોધ આપીને તે તે ઉપાધિઓથી આત્માને જુદો પાડીને એક કરું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! એ રુદ્ર એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે સૃષ્ટિમાં ગયો, કે જે સર્ગમાં વિહારની અંદર સૂતેલો પેલો સંન્યાસી શબ જેવો થઈને રહ્યો હતો. એ સંન્યાસીને જગાડીને રુદ્ર તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની પણ યોજના કરી.* આમ થવાથી સંન્યાસીને પણ પોતાના ભ્રમનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું. પોતાના આત્માને રુદ્રરૂપ જોઈને તથા જીવટ આદિરૂપ પણ જોઈને જોકે તત્ત્વબોધને લીધે એ સંન્યાસી વિસ્મય પામવા યોગ્ય ન હતો, તોપણ અલ્પકાળમાં લાંબા કાળના અનેક જન્મોના અનુભવરૂપ તથા સ્વપ્ન સંબંધી રુદ્રશરીરાદિકને અનુસરવું આદિ આશ્ચર્ય જોવામાં આવવાથી વિસ્મય પામ્યો. પછી રુદ્ર તથા સંન્યાસી એ બંને ઊઠીને ક્યાંક ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા જીવટના સંસારમાં (બીજા બ્રહ્માંડમાં) ગયા, એ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરી ભૂલોકમાં જઈને, તેઓને ત્યાં જીવટના રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને તથા ઘરને જોયાં અને તે ઘરમાં રાત્રે હાથમાં તલવાર લઈને સૂઈ ગયેલા અને શબની પેઠે બેભાન થયેલા જીવટને જોયો. ત્યાં પોતાના શરીરોનાં, અભિપ્રાયને અને કાંતિ વગેરેને અંતર્ધાન શકિતથી ગુપ્ત રાખીને જીવટને જગાડી, તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોજના કરી. આમ થવાથી અંદર એક રૂપવાળા, બહાર ત્રણ રૂપવાળા, બોધવાળા છતાં પણ મૂર્ખ જેવા અને વિસ્મિત છતાં પણ વિસ્મય વિનાના એ રુદ્ર, જીવટ અને સંન્યાસી, તેઓ ચિત્રમાં આલેખેલાઓની જેમ ક્ષણમાત્રમાં ચૂપ જ રહ્યા. પછી તે ત્રણે જણ ચિદાકાશના કોઈ પ્રદેશમાં રહેલા અને અનેક પ્રાણીઓના ઘોંઘાટથી ભરેલા જીવટના ચિત્તના પરિણામરૂપ અન્ય બ્રહ્માંડમાં ગયા. એ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને ભૂલોકમાં જઈને તેઓએ ત્યાં બ્રાહ્મણને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને તથા ઘરને જોયાં અને તે ઘરમાં સ્ત્રીની સાથે સૂતેલા, સ્ત્રીને પોતાના જીવ જેવા પ્યારા અને તે બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ જેના ગળામાં હાથ નાખ્યો હતો, એવા બ્રાહ્મણને જોયો. એ બ્રાહ્મણને તરત જગાડી તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોજના કરી. પછી ત્યાં ઊભેલા; અત્યંત વિસ્મય પામેલા અને અંદર એકરૂપવાળા છતાં, બહાર ભિન્નભિન્ન રૂપ-

* જેમ આપણે જાગીએ છીએ ત્યારે સ્વપ્નનાં શરીરોનો અને સ્વપ્નનાં શરીરોનાં પ્રપંચોને બાધ થઈ જાય છે તેમ સંન્યાસી જાગતાં જીવટથી માંડીને રુદ્ર સુધીનાં શરીરોનો અને તેઓનાં પ્રપંચોનો બાધ થયો નહિ; કેમ કે સર્વત્ર રુદ્રના અંશરૂપ જીવોના પ્રવેશથી અને રુદ્રના સત્યસંકલ્પપણાના બળથી તથા વિચિત્ર ભોગ આપનાર અવશેષ રહેલા અદૃષ્ટના બળથી બાધ થયા છતાં પણ સઘળાઓની સ્મૃતિ કલ્પ પર્યંત રહી.

વાળા એ ચારે જણ ચિત્તારૂપ આકારે વિવર્ત પામેલા ચૈતન્યના પરિણામરૂપ અને ભ્રમણના વિસ્તારથી સુંદરતાવાળા માંડલિક રાજાના બ્રહ્માંડ-માં ગયા. એ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને ભૂલોકમાં જઈ તેઓએ ત્યાં માંડલિક રાજાને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને અને ઘરને જોયાં; અને તે ઘરમાં પલંગરૂપી કમળમાં સૂતેલા માંડલિક રાજાને દીઠો: કે જે રાજા મદથી ઉન્મત્ત હતો, સોના જેવો સુંદર લાગતો હતો અને સોના જેવાં અંગોવાળી રાણીએ સ્તનોના મધ્યમાં રાખવાથી જાણે કમળના કેશમાં ભ્રમરીની સાથે સૂતેલો ભ્રમર હોય એવો જણાતો હતો. મંજરી-ઓથી વૃક્ષની પેઠે બીજી સ્ત્રીઓથી પણ તે વીંટાયેલો હતો અને દીવાઓના સમૂહના મધ્યમાં રહેવાથી જાણે રત્નોના સમૂહમાં રહેલું સોનું હોય એવો દીપતો હતો. એ માંડલિક રાજાને જગાડીને તેમાં પોતાના ચિત્તાના અંશરૂપ ચિત્તા-ની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોજના કરી. પછી એ ઘરમાં ઊભેલા એ પાંચે જણ કે જેઓ અંદર એક રૂપવાળા, બહાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપોવાળા અને અત્યંત વિસ્મય પામ્યા હતા, તેઓ ત્યાંથી ચક્રવર્તી રાજાના બ્રહ્માંડમાં ગયા. ત્યાં જઈને તેને જગાડી પૂર્વની રીતે જ તેમાં ચિત્તાની તથા જીવની યોજના કરી તે ચક્રવર્તીને પણ સાથે જ લઈને એવી રીતે બીજાં બ્રહ્માંડોમાં પણ ભમ્યા. (બીજાં બ્રહ્માંડોમાં સૂતેલાઓને જગાડયા અને મરી ગયેલાઓને જિવાડયા.) એ પ્રમાણે ભમી-ભમીને બ્રહ્માના હંસરૂપ ચિત્તાનાં પરિણામને તથા રુદ્રપણાને પામીને તે સર્વ ભેગા થઈને શોભવા લાગ્યા. હે રામચંદ્રજી ! એ રીતે અંદર એકરૂપવાળા, બહારના ભિન્ન ભિન્ન શરીરોવાળા વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળા અને અનેક જેવા લાગતા એ સર્વ મોટા સમર્થ સો રુદ્રો થયા. આવરણ વિના ચૈતન્યમય અને પ્રાતિભાસિક સઘળા સંસારના આધારરૂપ એ સો રુદ્રો પોતે સઘળા જગતની અંદર અંતર્યામીપણાથી રહ્યા. હે રામચંદ્રજી ! શ્રુતિઓમાં જે સેંકડો અને હજારો મોટામોટા રુદ્ર કહ્યા છે, તેમની સ્થિતિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. ઉપર કહેલા સો રુદ્રોએ કલ્પેલાં સો બ્રહ્માંડોમાં તથા તમારા અનુભવમાં આવતું આ બ્રહ્માંડ, અગિયારમા રુદ્રે કલ્પેલું બ્રહ્માંડ છે એમ સમજો. જીવોને ચારે બાજુ જે જે સંસારો ઉદય પામે છે, તે તે સંસારમાં બોધ વિના જીવો પરસ્પરને દેખતા નથી; પણ બોધવાળા જીવો સમુદ્રમાં તરંગોની પેઠે પરસ્પર-ની સાથે મળે છે. બોધ વિના જીવો તો જે સંસારમાં હોય, તે સંસારમાં જ દેડકાંની પેઠે પડયા રહે છે. જેમ તરંગોરૂપ જળ રસ હોવાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી પેઠે મળે છે, તેમ બોધવાળા જીવો ચૈતન્યપણાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી રીતે મળે છે. જુદા જુદા સંસારમાં અસત્ય સત્યની છતાં જેમ રહેલા જીવો બ્રહ્મના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે જ્યારે બ્રહ્મની સાથે એક થાય ત્યારે સર્વ જીવોની સાથે પ્રત્યેક જીવ મળી ગયા એમ સમજવું. જેમ પૃથ્વીમાંથી રજ તથા પથ્થર વગેરે ખોદી કાઢતાં જે અવશેષ રહે છે, તે કેવળ આકાશ જ રહે છે, તેમ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય-માં અનાત્મ પદાર્થો દૂર કરવામાં આવતાં જે અવશેષ રહે છે, તે કેવળ ચૈતન્ય જ રહે છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે જેમ સર્વત્ર પંચભૂતોનો અનુભવ કરો છો, તેમ સર્વત્ર સર્વ પદાર્થોની આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્યનો અનુભવ કરો; કેમ કે જે કાંઈ પદાર્થ છે, તે આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્ય જ છે. જેમ લાકડું અથવા શિલા કારીગરોના હાથથી ટાંકણાં વડે ખાડાઓરૂપ ઘોડા વગેરે આકારની મર્યાદાઓને પ્રાપ્ત થતાં તે ઘોડા ઈત્યાદિરૂપે કાષ્ઠ અથવા શિલા જ જોવામાં આવે છે, તેમ એક સત્ય પરમાત્મા કલ્પિત મર્યાદાઓ(માપ)ને પ્રાપ્ત થતાં સર્વાત્મક જોવામાં આવે છે. જેમ લાકડામાં તથા શિલામાં ઘોડા વગેરે આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં જગત જોવામાં આવે છે. શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કે જે અવિષય છે તેમાં

વિષયપણાના અપાદાનરૂપ જે અન્યથા જ્ઞાન છે તે જ જગત નામના એક માપનું નિમિત્ત છે. ચૈતન્ય એકરસ બ્રહ્મમાં જગતરૂપ જે જડતા છે તે નિમિત્ત વગરની જ છે; માટે આકાશની જેમ શૂન્ય છે. 'જગત છે' એમ જે જાણવું તે જ બંધ છે અને એમ જાણવાની જે વૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે; તો હવે જે ભાવના તમને ગમતી હોય તે ભાવનાને તરત દૃઢ કરો. જગતનું જે સ્મરણ છે તે બંધ છે અને જગતનું જે ભુલાઈ જવું તે મોક્ષ છે અને તે બંધ તથા મોક્ષ સાક્ષીથી જુદા નથી, તો હવે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો. જે વસ્તુ દેખીએ નહિ તે નથી જ હોતી, તે વસ્તુનો નાશ થાય તો તેમાં શી પીડા છે? કશી નથી. અને જે વસ્તુ (આત્મસુખ) કાંઈ પણ કર્યા વિના તત્કાળ મળે જ છે, તે માટે શ્રમ કરવો નકામો છે. જે વસ્તુ કેવળ જોઈ શકાતી હોય, તેને જોવાની બંધ કરીએ એટલે તેનો નાશ થાય છે. દર્શનના અભાવથી જ નાશ પામનારા જગતનું જે સાક્ષીચૈતન્ય છે, તેને સર્વદા પ્રાપ્ત જ સમજો. વેદાંતસિદ્ધાંતનું જે રહસ્ય છે, તે મેં તમને કહ્યું. હવે તમને જે ગમે તે કરો. જેમ તરંગ જળના ચલનમાત્ર જ છે, તેમ જગત બ્રહ્મના વિવર્તમાત્ર જ છે. હે રામચંદ્રજી! તરંગરૂપ દૃષ્ટાંતમાં અને જગતરૂપ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં* વિલક્ષણતા એટલી જ છે, જળમાં દેશ તથા કાળ વગેરે હોવાથી જ તરંગો થાય છે અને બ્રહ્મમાં દેશ, કાળ આદિ કાંઈ ન હોવા છતાં પણ જગત થાય છે. દેશ, કાળ આદિ કાર્યરૂપ હોવાથી જગતમાં જ જોવામાં આવે છે, પણ જગતના વિવર્તના કારણવાળું ભૂત બ્રહ્મમાં જોવામાં આવતું નથી. આત્મરૂપ ચૈતન્ય કે જે સ્વયંપ્રકાશ છે તે જ અવિદ્યાના આવરણથી અલ્પ પ્રકાશવાળા જેવું થઈને ત્રૈલોક્યરૂપે જુદી રીતે દેખાય છે. ચિદ્રૂપ આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જડ નથી પણ જ્ઞાન છે. ભેદોના ક્લેશવાળા આ ત્રૈલોક્યને ઉપર કહેલા ઉપાયોથી સમેટી લેશો, એટલે ત્રૈલોક્ય કેવળ કહેવા માટે જ હશે. મહામંગળરૂપ પરમાત્મામાં તો વાણીની પણ પ્રવૃત્તિ નથી, આ પ્રમાણે પરમાત્મા અને જગત એ શબ્દથી તથા અર્થથી પણ એક જ છે. એ બંને કદી પણ જુદાં નથી. તરંગ અને જળ બે જુદાં છે, એમ બોલવું એ યોગ્ય જ નથી. જ્યાં સુધી આત્માનું અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જગતને અને પરમાત્માને જુદાં કહેવા યોગ્ય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. ૧—૭૫

संवेदनं सर्वं इतीह शब्दादर्थादभिन्ना न कदाचिदेनौ । वीच्यंभसी द्वे इति नोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायां त्विदमेव युक्तम् ॥ ७५ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સ્વપ્નશતરુદ્રીયકથન' નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો*

ભિક્ષુ ઇત્યાદિને રુદ્રના ગણત્વની પ્રાપ્તિ

राम उवाच

जीवटब्राह्मणादीनां हंसादीनां मुनीश्वर ।
भिक्षुस्वप्नशरीराणां संपन्नं किमतः परम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહામુનિ! જીવટ બ્રાહ્મણ તથા હંસ આદિ કે જેઓ પેલા સંન્યાસીના સ્વપ્ન સંબંધી શરીરો હતાં, તેઓનું પછી શું થયું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કૌતુક જોવા માટે પહેલા આવેલા રુદ્રનો સમાગમ મળવાથી જ્ઞાની થયેલા અને પરસ્પરના સંસારો જેમના જોવામાં આવ્યા હતા એવા એ રુદ્રના સઘળા અંશો કૃતાર્થ થવાને લીધે સુખી થઈ રહ્યા. પેલા રુદ્રે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે માયા જોઈને પછી તે પોતાના અંશોને પોતપોતાના સંસારોમાં પાછા મોકલતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

* દૃષ્ટાંતને અનુસરીને જે મુખ્ય સિદ્ધાંત ઘટાવવામાં આવે તે દાર્ષ્ટાન્તિક ગણાય; જેમ કે જળતરંગો દૃષ્ટાંત અને બ્રહ્મજગત દાર્ષ્ટાન્ત છે.

* આ ચોસઠમા સર્ગમાં તે સઘળા રુદ્રોને પોતપોતાના દેહોથી અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગનું, તે પછી ગણપણાની પ્રાપ્તિનું અને તે પછી સંકલ્પની સ્થિતિના ક્રમનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

રુદ્ર બોલ્યા : મારા અંશરૂપ તમે તરત પાછા પોતપોતાનાં સ્થાને જાઓ. એ સ્થાને કેટલાક કાળ સુધી સ્ત્રીઓની સાથે ભોગો ભોગવી પાછા મારી પાસે આવશો. અને મારા નગરને શોભાવનારા મારા ગણ થશો. બે પરાર્ધને અંતે મહાપ્રલય થશે, ત્યારે જગતના દેખાવોનો પણ નાશ થવાથી આપણે પરમ પદને પામીશું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ મહાત્મા રુદ્ર એ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થઈ જતાં, એ સઘળા રુદ્રોનું છેલ્લા રુદ્રના સંસારને જોનારું જે સાક્ષીચૈતન્ય હતું, તે જેમ સ્વપ્નનો સાક્ષી જાગ્રતમાં આવે છે, તેમ જીવટ આદિના પ્રત્યેક સંસારમાં આવ્યું. રુદ્રની આજ્ઞાથી પોતપોતાના બ્રહ્માંડમાં જઈને પોતપોતાનાં ઘરોમાં રહેલા તે જીવટ અને બ્રાહ્મણ આદિ લોકો હમણાં પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ ભોગવે છે, તેઓ બે પરાર્ધને અંતે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને રુદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈને ઉત્તમ ગણો થશે. અને કોઈ સમયે આકાશમાં તારાઓરૂપે પણ દેખાશે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! એ જીવટ તથા બ્રાહ્મણ આદિ લોકો કે જેઓ પેલા સંન્યાસીના સંકલ્પરૂપ હતા, તેઓ સત્યપણાને કેમ પ્રાપ્ત થયા ? સંકલ્પ સંબંધી પદાર્થમાં સત્યતા કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સઘળા પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાનરૂપ અંશ-સત્ય છે અને અધ્યસ્ત અંશ મિથ્યા છે, એમ સમજો. સત્‌ના તથા અસત્‌ના મિશ્રણરૂપ સંકલ્પના પદાર્થમાં અસત્‌ કે જે પૂર્વકાળમાં તથા ઉત્તરકાળમાં નથી, તે નથી જ; પણ અસત્‌ના અધિષ્ઠાનરૂપ સત્‌ છે તે તો સર્વવ્યાપી હોવાથી સર્વદા છે જ; તેથી તેની સત્તાને લીધે જ ભોગ આપનારા અદૃષ્ટથી જાગેલા સંકલ્પના પદાર્થો કાર્યો કરવામાં સમર્થ થાય છે. જે કાંઈ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે અને જે કાંઈ સંકલ્પથી જોવામાં આવે છે; તે સઘળું તે તે દેશકાળમાં અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય જ છે. જેમ આ નગરીથી અન્ય નગરીઓ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં હોવા છતાં પણ ત્યાં ગમન કર્યા વિના અને ઇન્દ્રિય આદિના સામર્થ્ય વિના તે નગરીઓ મળતી નથી, તેમ સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ પણ જાગ્રતમાં, સુષુપ્તિમાં કે અન્ય સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. સર્વાત્મા આત્મચૈતન્ય સઘળી વાસનાઓના ભંડારરૂપ અજ્ઞાનમાં ભોગ આપનારા અદૃષ્ટે જાગ્રત કરેલી વાસનાઓથી જેવા જેવા વિષયના રૂપને ધારણ કરે છે, તેવા તેવા સંપૂર્ણ રૂપને ખડું થયેલું જુએ છે. સઘળાં સ્વપ્નોને તથા સઘળા સંકલ્પોને વગેરેને એકી સમયે દેખવાનો ઉપાય તો અભ્યાસના તથા યોગના પરિપાકની દશા જ છે. અભ્યાસના તથા યોગના પરિપાકની દશા વિના સઘળાં સ્વપ્નો તથા સંકલ્પોનું એકીવખતે દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. શંકર આદિ ઈશ્વરકોટિના લોકો કે જેમને યોગસિદ્ધિનું ફળ સ્વાભાવિક જ છે, તેઓ તે અભ્યાસ વિના પણ સર્વત્ર સર્વને જુએ છે. અભ્યાસ અને યોગ સંકલ્પવાળા પદાર્થમાં ચિત્તનું એકાગ્રપણું મેળવી આપે છે, એટલો જ સંકલ્પના પદાર્થના લાભમાં તેમનો ઉપયોગ છે. એકાગ્રતા ન હોય તો ચિત્ત અનેક પદાર્થોમાં ભટકવાથી એક પણ સંકલ્પના પદાર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ બંનેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જેની એકમાં જ નિષ્ઠા હોય તેનું જ સઘળું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. દક્ષિણ દિશામાં જતાં ઉત્તર દિશા તે કોને મળે ? જેઓ સંકલ્પના કરેલા પદાર્થમાં એકાગ્ર હોય, તેમને જ સંકલ્પના કરેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ આગળ રહેલા પદાર્થમાં તત્પર હોય, તેમને જ આગળ રહેલો પદાર્થ મળે છે. એક પદાર્થ બુદ્ધિમાં હોવા છતાં જે માણસ બીજા કલ્પેલા પદાર્થને પામવા ઇચ્છે છે, તે માણસ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો નહિ હોવાને લીધે બંને પદાર્થને ગુમાવે છે. સંન્યાસીનો જીવ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો હતો, તેથી તે રુદ્રપણાને પ્રાપ્ત થઈ સર્વજ્ઞ બનીને સર્વને પ્રાપ્ત થયો. પ્રસિદ્ધ રુદ્ર પણ એવી રીતે જ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલા છે. સંન્યાસીના જીવટ આદિ સંકલ્પના

જીવો જુદા જુદા રહ્યા હતા અને તેમનાં બ્રહ્માંડો પણ જુદાં જુદાં હતાં, તેથી તેઓ અન્યોન્યને દેખતા ન હતા. રુદ્રના જ્ઞાન વિના તેઓ પરસ્પરને દેખી શકયા જ નહિ. એ અજ્ઞાની જીવો રુદ્રની ઈચ્છાથી જ પરસ્પરના સંસારોને જાણનારા, પોતે પણ રુદ્રરૂપ અને વળી ઘણાં રૂપોવાળા પણ થયા. 'હું આ સ્થળમાં વિદ્યાધર થાઉં અથવા અમુક સ્થળમાં પંડિત થાઉં એવું એકાગ્રપણાથી જે જે ધ્યાન કરવામાં આવે, તે તે ધ્યાન સફળ જ થાય છે. જીવોની આવા વ્યવહારની વ્યવસ્થામાં આ સંન્યાસીના સંકલ્પની દુનિયા જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આ જીવ ધારણાના તથા ધ્યાનના યત્નને અનુસરી એકપણાને, ઘણાપણાને, મૂર્ખપણાને, પંડિતપણાને, દેવપણાને તથા મનુષ્યપણાને વગેરેને દેશના, કાળના તથા ક્રિયાઓના ક્રમથી તથા એકીવખતે પણ કરવાને સમર્થ છે. જીવ વાસ્તવિક રીતે મર્યાદાઓથી રહિત છે, એટલા માટે સઘળી શકિતઓવાળો છે અને એકએક દેહના અભિમાનરૂપ મર્યાદાઓથી મુકત થાય છે, એટલા માટે એક જ કાર્ય કરવાની શકિતવાળો પણ છે. શકિતના સ્વભાવને અનુસરી તે તે કાર્ય કરવાના સ્વભાવની વ્યવસ્થા થાય છે. પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરીને અનેક વર્ગોરૂપે પ્રકટ થતો અને સર્વ પ્રાણીઓના સંહાર નામના પ્રલયરૂપે સંકોચ પામનારો ઈશ્વર જીવોના દૃઢ સંકલ્પને અનુસરતું જ ફળ પોતાની ઈચ્છાથી આપે છે, એટલે ઈશ્વરને વિષયપણાનો કે નિર્દયપણાનો કશો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. યોગ કરનારી સ્ત્રીઓ અને યોગીઓ પોતે જ ધારણા વગેરેથી મેળવેલા દેશોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમોથી પોતાના ઘરમાં અને જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં બીજે ઠેકાણે પણ અનેક દેહોની કલ્પનાથી રહે છે. યોગીઓ આ લોકમાં તથા સ્વર્ગાદિક અન્યલોકમાં પણ એકી વખતે રહે છે, એ અમે ઘણી ઘણી વાર જોયેલું છે. યોગશકિતવાળો સહસ્રાર્જુન રાજા એકીવખતે ઘરમાં પણ રહેતો હતો અને બીજા દેહોથી સર્વત્ર રહીને ચોર ઈત્યાદિ લોકોને ત્રાસ પણ આપતો હતો. વિષ્ણુ એક દેહથી ક્ષીરસમુદ્રમાં રહે છે અને બીજા દેહની કલ્પનાથી પૃથ્વીમાં અવતારો પણ ધારણ કરે છે. યોગિની યોગિનીઓના સમૂહમાં રહે છે અને પશુ વગેરે બલિઓને લેવા માટે બીજા દેહોથી [illegible]લોકમાં પણ જાય છે. ઈન્દ્ર સ્વર્ગના સિંહાસન ઉપર રહે છે અને યજ્ઞના ભાગ લેવા માટે બીજા દેહથી પૃથ્વીમાં પણ જાય છે. વિષ્ણુ રાક્ષસ વગેરેને મારવા માટે હજારો રૂપોવાળા થઈને પાછા એક થઈ જાય છે વિષ્ણુ ભકતલોકોની પ્રાર્થનાઓ ઉપરથી [illegible] ભકતો પર કૃપા કરવા મનુષ્યમાં [illegible] લે છે અને ત્યાં પણ કોઈ સમયે [illegible]વાળા અને કોઈ સમયે એક રૂપવાળા થાય છે. જેમ નિમિરાજા એક છતાં પણ સઘળાં પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં રહીને એકીવખતે આંખના પલકારા કરવા આદિ ક્રિયાઓ કરે છે, તેમ વિષ્ણુ એક હોવા છતાં અનેક અંશાવતારોની લીલાઓથી જગતનું પાલન કરે છે અને કૃષ્ણાવતારમાં એકી વખતે હજારો સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરે છે. સંન્યાસીના સંકલ્પમય જીવટ તથા બ્રાહ્મણ આદિ લોકો પણ એવી જ રીતે પોતાના સંકલ્પને અનુસરતી રુદ્રની સંમતિથી, પાછા પોતપોતાના સંસારોમાં ગયા છે અને ત્યાં લાંબા કાળ સુધી ભોગો ભોગવીને ત્યાંથી રુદ્રના નગરને પ્રાપ્ત થઈને ગણરૂપે પોતપોતાના પરિવારો સહિત રહેશે. મુકુટોમાં ચંદ્રોને ધારણ કરનારા એ સઘળા રુદ્રો પેલા રુદ્રની સાથે સર્વદા ખીલનારી નવીન કલ્પવૃક્ષની લતાઓનાં રત્નગુચ્છમય સ્થળોમાં, અનેક બ્રહ્માંડોમાં, કૈલાસ આદિ મહામંગલમય લોકોમાં અને વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓમાં પણ વિહાર કરશે. ૧—૩૬

नित्यं प्रफुल्लनवकल्पलतालयेषु रुद्रेण साकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु । नाना जगत्सु च तथा शिवपत्तनेषु विद्याधरीष्वमरमौलिधराश्च रेजु ॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ગણત્વપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો*

ભિક્ષુની પેઠે જીવોનો સંસાર

वसिष्ठ उवाच

दृषद् दृष्टो यथा तेन भिक्षुणा चेतसि भ्रमः ।
भूत प्रयत्नमेवैष पृथक् कृत्वा सुपश्यति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ સંન્યાસીએ પોતાના ચિત્તમાં જે ભ્રમનું જરા ચિંતન કર્યું, તે ભ્રમ બીજું કાંઈ નહિ પણ તે સંન્યાસીનો પૂર્વનો શુભાશુભ કર્મોરૂપ પ્રયત્ન જ હતો. એ જ પ્રયત્ન જ્યારે ફળ દેવા તૈયાર થયો, ત્યારે સંન્યાસીએ તેને પોતાથી જુદા જેવો કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોયો, પણ તે વાસ્તવિક રીતે જરા પણ જુદો ન હતો. ચિદાભાસરૂપ સઘળા જીવોને જન્મમરણમય સ્થિતિ પણ એ પ્રમાણે જ બ્રહ્મરૂપ આકાશમય હોવા છતાં મિથ્યા આકારને પ્રાપ્ત થયેલી છે. આત્મા પોતાનાથી જુદો ન હોવા છતાં આ સંસારરૂપી ખાંડને જુદો માની લઈને તેમાં પડે છે. સઘળા જીવોનું મરણ સમયે પ્રગટ થયેલું પોતપોતાના કર્મોનું ફળ સ્વપ્નની જેમ જગતરૂપે પ્રતીત થયા કરે છે. સંન્યાસીના જીવની જેમ સઘળા જીવો પણ ખરું જોતાં મર્યાદાઓથી રહિત મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુધી વ્યાકુળ રહે છે. મેં તમારી પાસે આ સંન્યાસીની કથાથી જીવોના સમૂહનું વર્ણન આપ્યું, હે રામચંદ્રજી! કેવળ એ સંન્યાસી જ પૂર્ણસ્વરૂપમાંથી છૂટો પડીને ભમ્યો એમ નહિ; પણ સઘળા જીવો એ રીતે જ પૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થઈને ભમ્યા કરે છે, એમ સમજો. જેમ પર્વતની ટોચ ઉપરથી ભ્રષ્ટ થયેલો પથરો નીચે નીચે જાય છે, તેમ જીવ દિવસે દિવસે એક મોહમાંથી બીજા મોહમાં જાય છે, એ વાત આપણને અનુભવથી પણ સાચી લાગે છે. પરમાત્મામાંથી ભ્રષ્ટ થયેલો જીવ આ દૃઢ સ્વપ્નને જુએ છે અને વળી એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાય છે. માયાએ ખોખરો કરેલો અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં પડતો જીવ પોતે પોતામાં જ કોઈ કાળમાં ક્યાંય કોઈ નિમિત્તથી આ સઘળા મિથ્યા સંસારને દૃઢ માન્યા કરે છે. દેહમાં જે અહંભાવ છે, તે જ બંધ છે અને એ અહંભાવ ટળીને જે આત્મલાભ થાય તે જ મોક્ષ છે.

રામ બોલ્યા: અહો! આ જીવને ભારે ખોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ થાકેલો મનુષ્ય સૂઈ ગયા પછી વિચિત્ર સ્વપ્નાં આવવાથી દુઃખી થાય છે અને તેને સાચા જેવું માની લેવામાં આવે છે, તેમ જીવને મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં અનેક આકારો તથા અનેક વિકારોવાળી માયાથી ભારે વિષમ સંકટ પડે છે અને તેને સાચા જેવું માની લેવામાં આવે છે, એ ભારે આશ્ચર્ય છે. હે મહારાજ! 'આ જગતની સ્થિતિમાં સર્વદા સર્વત્ર સર્વ સંભવે છે.' એમ જે આપે કહ્યું, તે પણ મારા અનુભવમાં આવ્યું. હવે મારે પૂછવાનું એ છે કે, એવા ગુણોવાળો અને જીવટ આદિપણાના મોહમાં પડેલો એ સંન્યાસી હાલ ક્યાંય છે કે નથી? આપ અંતરમાં અવલોકન કરીને મને તરત કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હું આજ રાત્રે સમાધિ કરીને આ ત્રૈલોક્યરૂપી આશ્રમને સંપૂર્ણ રીતે જોયા પછી 'સંન્યાસી હાલ છે કે નહિ' એ તમને પ્રભાતમાં કહીશ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: વસિષ્ઠમુનિ એ પ્રમાણે કહેતા હતા ત્યાં બહાર પ્રલયકાળમાં ક્ષોભ પામેલા મેઘની ગર્જનાના જેવા પુષ્ટ નાદવાળો, મધ્યાહ્નકાળને સૂચવનારો ડિંડિમ નામના વાજાનો ડંકો થયો, એટલે વાયુએ કંપાવેલાં ફૂલવાળાં વૃક્ષોની પેઠે રાજાઓએ અને નગરના લોકોએ વસિષ્ઠમુનિના ચરણમાં અનેક પુષ્પાંજલિઓ નાખી. પછી એ લોકો મોટા મોટા મુનિઓની પૂજા કરીને પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી ઊઠતાં સઘળી સભા પણ ઘણા ઘણા પ્રણામો કરતી કરતી

* આ પાંસઠમા સર્ગમાં સઘળા જીવો પેલા સંન્યાસીની પેઠે જ સંસારે પામવાનું રાતે સંન્યાસીની શોધ કરવાનું અને સભાના ઊઠવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઊઠી. આકાશચારી તથા પૃથ્વીચારી લોકો ગયા દિવસની પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્યાંથી ગયા. સર્વ લોકોએ પોતપોતાના ઉતારાઓ વગેરેમાં જઈ શાસ્ત્રરીતિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક અનુક્રમથી પોતાનાં ધર્મરૂપ નિત્ય કાર્યો કર્યાં. વસિષ્ઠમુનિએ કરેલા ઉપદેશનું વારંવાર મનન કર્યા કરતા એ સઘળા લોકોને તે રાત્રિ તત્ત્વવિચારના સુખથી ક્ષણ જેવડી થઈ ગઈ અને શ્રીરામચંદ્રજીએ પૂછેલા વિષયોનું શ્રવણ કરવાની ઉત્કંઠાથી નિદ્રા નહિ આવતાં કલ્પ જેવડી પણ થઈ પડી. પછી પ્રાતઃકાળે સઘળા લોકો પોતપોતાનાં કામકાજે કરવા લાગતાં આકાશચારી તથા પૃથ્વીચારી લોકો વ્યાખ્યાન શ્રવણને કરવાને માટે સભામાં યોગ્ય બેઠકો ગોઠવીને અને અન્યોન્ય ભાષણ આદિથી પૂજ્ય લોકોની પૂજા કરીને આગળ પ્રમાણે જ બેઠા.

प्रातः पुनः प्रस्तुतकार्यपरंपरेऽस्मिन् जाते जने खेचरभूचरभूतसंघः । आख्यानलोकरवनेन तथैव तस्थावन्योन्यसंवदनपूजितपूज्यलोकः ॥२०

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિદ્યોત્તરવિસ્મયવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો*

ભિક્ષુનો સંસાર

श्रीवाल्मीकिरुवाच

वसिष्ठमुनिसंयुक्ता विश्वामित्रादिसंयुताः ।
स्थिताः खेचरसिद्धौघा विश्रांता नृपनायकाः ॥१

વાલ્મીકિ બોલ્યા : વસિષ્ઠમુનિ સહિત તથા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓ સહિત સઘળા દિવ્ય લોકો, સિદ્ધો અને મોટા મોટા રાજાઓ એ સભામાં સારી રીતે બેઠા. રામ તથા લક્ષ્મણ પણ એ સભામાં બેઠા. અત્યંત ભરપૂર થયેલી એ સૌમ્ય સભા જેમ પવનના વેગ વિનાના સમયમાં કમલિની શોભે, તેમ શોભવા લાગી. પછી રામચંદ્રજીના પૂછવાની રાહ નહિ જોતાં વસિષ્ઠમુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા; કેમ કે દયાળુ સજ્જનો જિજ્ઞાસુઓને બળાત્કારથી પણ સમજાવે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ! હે રાજન્! હે રામચંદ્રજી! ગઈ કાલે મેં જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અવલોકન કરતાં ઘણી વારે એ સંન્યાસી મારા જોવામાં આવ્યા. જ્યાં સુધી એવો સંન્યાસી ક્યાંય ન મળ્યો, ત્યાં સુધી હું તેવા સંન્યાસીને જોવાની ઇચ્છાને લીધે લાંબી વાર સુધી ધ્યાનથી સાતે દ્વીપોવાળી અને નાનામોટા અનેક પર્વતોવાળી પૃથ્વીમાં ફર્યો. જે મનનું માનેલું રાજ્ય હોય, તે મોટા પરિશ્રમ કર્યા વિના બહાર શી રીતે મળે? પછી રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે હું ફરીવાર જેમ કિનારાનો પવન સમુદ્રમાં જાય, તેમ બુદ્ધિ વડે ઉત્તર દિશામાં ગયો. એ દિશામાં વાલ્મીકિ નામના દેશની ઉપર 'જિન' એ નામનો મોટો સમૃદ્ધિવાળો દેશ છે. એ દેશમાં ઘણા લોકોના આશ્રયરૂપ એક વિહાર નામનો પ્રદેશ છે એ વિહારમાં પોતાની ઝૂંપડીની અંદર પિંગળા વાળવાળો એ 'દીર્ઘદશ' નામનો સંન્યાસી સમાધિમાં લીન થઈને બેઠો છે. એવી રીતે બેઠેલા એ સંન્યાસીને આજ એકવીસ રાત્રિ થયેલી છે. જેમાં મજબૂત આગળો દીધો છે એવા તેના ઘરમાં 'રખેને તેના ધ્યાનનો ભંગ થાય' એવા ભયને લીધે તેના પ્રિય સેવકો પણ અંદર જતા નથી. આવી રીતે એ સંન્યાસી બેઠો છે. એ ભિક્ષુને આજે દેહની મુક્તિ થઈ પરમ સાક્ષાત્કાર થવાનો છે; કારણ કે વિધાતાએ તેના આયુષ્યની ગણના પૂરી કરી છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં એ સંન્યાસીની આજ એકવીસ રાત્રિ વ્યતીત થયેલી છે, પણ તેણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ચિત્તમય સ્વપ્નમાં હજારો વર્ષોનો અનુભવ કર્યો છે. કોઈ પૂર્વના કલ્પમાં એવો એક સંન્યાસી હતો. આ કલ્પમાં આ સૃષ્ટિની અંદર એ બીજો છે. આ જગતરૂપી કમળના મધ્યમાં ભ્રમરની પેઠે ફરીફરીને ચતુર ચિત્તથી મેં ઘણી શોધ કરી,

*આ છાસઠમા સર્ગમાં યત્નથી શોધી કાઢેલા પેલા સંન્યાસીનાં દર્શનની અને તેવા જ મુનિઓનાં પણ દર્શનની કથા કહેવામાં આવશે.

પણ તેવો કોઈ ત્રીજો જણ મળ્યો નહિ. પછી આ બ્રહ્માંડને મૂકીને હું બીજાં બ્રહ્માંડોને જોવા લાગ્યો. ત્યાં ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા એક બ્રહ્માંડમાં તેવી જ સ્થિતિવાળો એક ત્રીજો સંન્યાસી પણ મારા જોવામાં આવ્યો. એ બ્રહ્માંડમાં પણ ત્યાંના બ્રહ્માએ આ બ્રહ્માંડના જેવો જ ક્રમ ગોઠવ્યો છે. આ પ્રમાણે અનેક બ્રહ્માંડોમાં કેટલાંએક બ્રહ્માંડોની અંદર આ બ્રહ્માંડના જેવી જ રચનાવાળા સર્વ પદાર્થો થયા છે અને હવે પછી પણ થશે. આ આપણી સભામાં જે પણ મુનિઓ અને બ્રાહ્મણો છે, તેઓ તથા બીજા પણ લોકો ઘણી ઘણી વાર આવી સ્થિતિઓવાળા જ થવાના છે. આ નારદ ફરીવાર પણ નારદ થશે. અને કોઈ બ્રહ્માંડમાં બીજો પણ નારદ થશે. આવી રીતના જ જ્ઞાનવાળા અને આવી રીતના ચારિત્ર્યવાળા બીજા નારદો પણ ઘણા ઘણા હોવા જોઈએ. વ્યાસ, શુક, શૌનક, ક્રતુ, પુલહ, અગસ્ત્ય, પુલસ્ત્ય, ભૃગુ અને અંગિરા તેઓ તથા બીજાઓ પણ આવાં ને આવાં રૂપોવાળા તથા આવી ને આવી ક્રિયાઓવાળા લાંબા લાંબા કાળના યોગથી અન્ય બ્રહ્માંડોમાં પણ હોવા જોઈએ. જેમ જળોમાં વારંવાર તરંગો થાય છે અને શાંત થઈને ફરીથી તેના તે તરંગો થાય છે, તેમ સૃષ્ટિઓમાં એના એ લોકો તથા બીજા પણ ઘણા ઘણા લોકો વારંવાર આવજા કર્યા કરે છે. તેઓમાં કેટલાએક લોકો તુલ્ય આચરણોવાળા તથા તુલ્ય જન્મોવાળા થાય છે; કેમ કે આ માયા ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. કેટલાએક અત્યંત સમાન હાલતવાળા થાય છે, કેટલાએક અર્ધ-તુલ્ય સ્થિતિવાળા થાય છે, કેટલાએક કાંઈક તુલ્ય સ્થિતિવાળા થાય છે અને કેટલાએક કાંઈ પણ મળતી ન આવે એવી સ્થિતિવાળા પણ થાય છે. મોટાઓને પણ મોહ ઉપજાવનારી આ માયા આ પ્રમાણે ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મહામંગલ રૂપ પરમાત્મામાં દેહાદિકની ચેષ્ટારૂપ કર્મ નથી અને મનની ચેષ્ટા પણ નથી. જે કાંઈ દેહાદિક, મન તથા તેમની ચેષ્ટાઓમાં જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રાંતિ જ છે. જુઓ કે એકવીસ રાતદિવસ કયાં અને તેઓમાં જીવટ આદિ ઘણી સૃષ્ટિઓનું દર્શન કયાં! અહો, મનની ગતિ મહાભયંકર છે. અનેક વાંધાઓરૂપી કલ્લોલોથી ભરેલું આ સઘળું બ્રહ્માંડ કે જે પ્રાતઃકાળે જળમાં ખીલેલા કમળ જેવું દેખાય છે, તે કેવળ દેખાવ માત્ર જ છે. જેમ અગ્નિના અંગારાથી જ્વાળાઓવાળો મોટો અગ્નિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પરમાત્મામાંથી અશુદ્ધિ-વાળી આ સઘળી સંસારરૂપી જાળ થયેલી છે. સંન્યાસીના મનની જેમ પ્રત્યેક જીવના મનમાં પણ આવી જ રીતનો પ્રત્યેક જગતરૂપ દેખાવ ઉદય પામ્યો છે અને તે તે દેખાવો સંબંધી બીજા જીવોના મનમાં પણ આવી જ રીતના વિચિત્ર દેખાવો ઉદય પામ્યા છે. કારણોના પણ કારણરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત પરમાત્મા સ્ફુર્યા કરે છે; તેમાં એ સઘળા દેખાવો પરસ્પર વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સાચા છે, પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, ત્યારે મિથ્યા થઈ જાય છે. ૧—૨૮

प्रत्येकमेवमुदितः प्रतिभासखंडः खंडान्तरेष्वपि च तस्य विचित्रखंडः । सर्वं स्वयं ननु च तेऽपि मिथो न मिथ्या सर्वात्मनि स्फुरति कारणकारणेऽस्मिन् ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભિક્ષુસંસૃતિકથન' નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો*

બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન

दशरथ उवाच

मुनिनायक तं भिक्षुं गत्वा संबोधयन्त्वमी । नरा मत्प्रहिताः शीघ्रं चानयन्तु कुटीगतम् ॥१॥

દશરથ બોલ્યા: હે મહામુનિ! વસિષ્ઠ!

*આ સડસઠમા સર્ગમાં સમાધિમાં મુકત થયેલા સંન્યાસીના દેહના નાશનું, ભિક્ષુની પેઠે બીજાઓને પણ ભ્રાંતિને લીધે જ બંધ થવાનું અને બોધથી મોક્ષ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હું અહીંથી હમણાં કેટલાએક માણસને મોકલું છું. તેઓ ત્યાં જઈને તે સંન્યાસીને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરે અને તે ઝૂંપડીમાંથી તેને તરત અહીં લાવે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાજા! એ મોટા સંન્યાસીનો દેહ હમણાં જીવતો નથી, પણ પ્રાણ વગરનો થઈ ગયો છે અને બગડીને છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયો છે. એ સંન્યાસીનો જીવ તો બ્રહ્માનો હંસ થઈને જીવન્મુક્ત થઈ રહ્યો છે; માટે ફરી વાર સુધી સંસારમાં આવે એમ નથી. 'એક મહિના સુધી ઘરનો આગળો ખોલવો નહિ' એવી એ સંન્યાસીની આજ્ઞાના બળથી તેના સેવકો ઘરના બારણાની પાસે જ ચોકી કરવાને માટે ઊભા છે. મહિનો પૂરો થશે, ત્યારે એ સેવકો બારણું ઉઘાડીને તે સંન્યાસીના શરીરને મરણ પામેલું જોઈને બહાર કાઢી જળમાં ડુબાડી દેશે; અને તેની જગ્યાએ તેની એક પાષાણમય મૂર્તિ બેસાડશે, કે જે મૂર્તિને તેના ભક્તલોકો દેવરૂપ માનશે. એ સંન્યાસી તો હંસના શરીરથી જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યો છે. હવે વિહારમાં પડેલું તેનું જૂનું મનુષ્યશરીર પ્રાણાદિકથી રહિત થઈ ગયું છે, માટે તેને શી રીતે જાગ્રત કરી શકાય? હે રામચંદ્રજી! આ ઘણી જ ફેલાયેલી માયા કે જે વિક્ષેપશક્તિને લીધે કોઈ રીતે ટાળી શકાય નહિ એવી લાગે છે, તે સર્વદા સર્વમાં આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનથી સહજ ટાળી શકાય છે. માયા કે જે પોતે નહિ હોવા છતાં જગતનો આરંભ કરી બેઠી છે, સોનાનાં કડાંપણાની પેઠે કેવળ વિપરીત દેખાવને લીધે ઉદય પામેલી છે. અને પરમાત્મામાં કેવળ કથનમાત્ર છે, એમ વિદ્વાનોએ ધારેલી છે; તે જેમ જળમાં તરંગોની પંક્તિ જળનું અવલોકન કરવા માત્રથી નાશ પામે છે, તેમ પરમાત્માના અવલોકન માત્રથી નાશ પામે છે. પરમાત્મા જ અવિવેકને લીધે દૃશ્યમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી તેવાં જ બીજાં સ્વપ્નોમાં જાય છે અને જીવપણાને પામેલા છે; માટે તે જ પરમાત્મા જો વિવેકથી સર્વને પોતાનું જ સ્વરૂપ દેખે તો ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપે અવશેષ રહે છે. જેને જે પ્રતિભાસ થાય છે, તે ખરી રીતે જોવામાં આવે, તો તે પ્રતિભાસ કાંકચની ઝાડી જેવા સંસારરૂપે ઉદય પામે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને આ સંસારનું મંડળ જુદું જુદું ઉદય પામેલું છે, સંન્યાસીનાં જુદાં જુદાં સ્વપ્નો જેવું છે અને જળના તરંગ આદિ મિથ્યા વિભાગો જેવું છે, એમ સમજો. જેમ આ જોવામાં આવતો સંસાર બ્રહ્માના સ્વપ્નરૂપ છે, તેમ વ્યષ્ટિજીવના પણ સ્વપ્નરૂપ જ છે અને ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ જ છે; તોપણ એટલો ભેદ છે કે, બ્રહ્માને તે મિથ્યા જણાય છે અને વ્યષ્ટિજીવોને દૃઢ સત્ય જણાય છે. જો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, તો જેમ તે બ્રહ્માને સ્વપ્નના વિલાસ જેવો લાગે છે, તેમ વ્યષ્ટિ જીવને પણ સ્વપ્નના વિલાસ જેવો લાગે. આ બ્રહ્માંડો પ્રત્યેક જીવનાં જુદાં જુદાં હોઈ પ્રકટ થયાં છે; માટે કરોડો બ્રહ્માંડો હોય એમ કહી શકાય છે. જીવ પરમાત્મામાં ગમે તે રીતે સ્ફુરે પણ તે જીવ હૃદયમાં જે આ કાર્યો કરવામાં સમર્થતા ધરાવનારા લાંબા ભ્રમને જુએ છે, તે ભ્રમ સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા જ છે. ચૈતન્યની સત્તાથી સત્તા પામેલા જીવમાત્ર સ્વરૂપને ભૂલી જવાથી જરાના, મરણના તથા દુઃખોના પાત્રરૂપ થાય છે. કોઈ જીવ જો પુણ્યવાન હોય, તો ચિત્તરૂપી અંશના ચલનમાત્રથી પાતાળને અથવા બ્રહ્મલોકને બનાવી બનાવીને તેમાં ભોગ ભોગવ્યા કરે છે. જે પરમાત્મા ચૈતન્ય છે, તે જ પ્રાણની કલ્પનાથી ચલનરૂપ થઈને તે દ્વારા 'જીવ'એ નામને ધારણ કરીને પોતામાં દેહાકાર ભ્રમવાળું અને બહાર જઈ વિષયાકાર ભ્રમવાળું થઈને ભમ્યા કરે છે. જે જીવ છે, તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ અપરાધને લીધે પરમાત્મા ટળી જાય કે? જો ભ્રાંતિ ટળી જાય, તો જીવ જ પરમાત્મા નથી કે? જેમ મુખનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી અનેક નામોને યોગ્ય થાય છે; તેમ પરમાત્માનું માયાની ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ થવાથી જીવ તથા દેહ આદિ નામોને યોગ્ય ન થાય કે? આ રીતે

ઐક્યનું દર્શન થાય, તો વ્યવહારની દૃષ્ટિથી પણ જગત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ આકાશ આકાશમાં રહેલું છે અને જળ જળમાં જ રહેલું છે, તેમ પરબ્રહ્મ (જેને આપણે જગત ગણીએ છીએ તે) પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. દર્પણ કે જે મુખથી અત્યંત જુદું છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે મુખ પડતાં દર્પણને બદલે મુખ જ દેખાવાનો સંભવ પણ છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો પોતાથી અભિન્ન ઉપાધિઓમાં જ જીવરૂપે સ્થિતિ પામેલ છે, તેથી ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ જ નથી. તોપણ જેમ બાળક પ્રતિબિંબથી બીએ છે, તેમ જીવરૂપ બ્રહ્મ પોતામાં કંઈક બીજું થઈ ગયેલું સમજીને બીએ છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે. સમાધિના અભ્યાસથી બુદ્ધિના ચલનને રોકવામાં આવે, તો ભેદરૂપી સંજ્ઞા પોતાની મેળે જ બુદ્ધિમાં લય પામે છે. અને બુદ્ધિ પણ બ્રહ્માકાર પરિણામ પામીને જેમ ઘી અગ્નિમાં લય પામે છે, તેમ ભેદરૂપી સંજ્ઞા બ્રહ્મમાં લય પામે છે. સર્વાત્મક ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મામાં જેને ચલન માનવામાં આવે છે, તે પણ ચૈતન્ય જ છે. બ્રહ્મમાં ચલન, અચલન તથા ઉદયકાળ આદિ સઘળું કલ્પિત જ છે, વાસ્તવિક નથી. બ્રહ્મમાં ચલન પણ નથી, અચલન પણ નથી, એકતા પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. જે કાંઈ છે, તે સઘળું શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે અને જેમ છે તેમ જ છે. વાસ્તવિક વિચારથી ‘ સર્વ ’ એ શબ્દનો તથા તેના અર્થનો એકરસ સ્વભાવ જાણવામાં આવે, તો કેવળ ચૈતન્ય જ રહે છે. પ્રપંચ તો અભાવરૂપે પણ રહેતો નથી, ત્યારે ભાવરૂપે તો ક્યાંથી જ રહે? ભેદની કલ્પનાથી જ સ્વરૂપના લાંછનરૂપ ભેદ ઉદય પામે છે. અભેદના બોધથી સઘળો ભેદ ગળી જાય, ત્યારે પરમપદરૂપ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે અજ્ઞાનથી જ દ્વૈતરૂપ છો, પણ જો તે દ્વૈત ઉપર દૃષ્ટિ કરો જ નહિ, તો પૂર્ણ ચૈતન્યરૂપ જ છો. આ વિષયમાં બીજા કોઈને પણ પૂછી જુઓ કે હું કહું છું તે જ પરમાર્થ છે? માટે હવે તમારી બધી શંકાઓ દૂર થઈ હશે. નિઃશંકપણું પ્રાપ્ત થયું એટલે હવે સ્વપ્ન પણ નથી, જાગ્રત પણ નથી, સુષુપ્તિ પણ નથી, તુર્યપણું પણ નથી, બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી અને બીજી કોઈ કલ્પના પણ નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જ જગત છે. જે જગત છે, તે એક બ્રહ્મ જ છે. જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહેલું છે. જે અબોધ છે તે મિથ્યા જ છે; એટલા માટે હવે દ્રષ્ટા, દર્શન કે દૃશ્ય ક્યાં રહ્યાં? જો તમારા સંકલ્પોનો નાશ થયો તો ચિત્તનું તથા પ્રાણ આદિનું ચલન પણ બંધ થાય. તે ચૈતન્ય સંકલ્પોથી રહિત છે. તે ચૈતન્ય ચલનમાં કે અચલનમાં જુદું નથી. ચૈતન્યના અદર્શનથી જ દ્વિત્વ તથા એકત્વ આદિરૂપ સંકલ્પ ઉદય પામ્યો છે. એ સંકલ્પ ચૈતન્યના દર્શનમાત્રથી ગયો, તો પછી બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. ચૈતન્યરૂપી ચંદ્રબિંબમાં જે સંકલ્પરૂપી કલંક સ્ફુરતું હોય એમ લાગે છે, તે કલંક નથી પણ ઘાટા ચૈતન્યનું ઘાટું સ્વરૂપ જ છે, એમ સમજો. તમે ઘાટા ચૈતન્યના ફેલાયેલા પદમાં જ રહો, તમે પૂર્ણતાથી રહો. ‘ સંકલ્પાદિક જે કાંઈ છે, તે તમારી સત્તાથી જ છે, પણ ભિન્ન સત્તાથી નથી ’ એવી રીતના નિર્દોષ મહાબોધના સારનું અવલંબન કરો કે જેથી સઘળી વસ્તુઓ તમારી સાથે એકરસ થઈ જાય. હે સંકલ્પરૂપ કલંકથી રહિત ! હે ચૈતન્યમય ચંદ્રબિંબ રામચંદ્રજી ! તમે કે જે ભાવોનો તથા અભાવોનો નાશ કરનારા મહામંગલરૂપ છો, તેમના સ્પર્શથી સઘળા પદાર્થો અમૃતમય થઈ જાય છે. અહો ! તમારો મહિમા અપૂર્વ છે. તમે ભાવ તથા અભાવ વગેરેની કલ્પનાને ચૈતન્યમય કરી નાખીને, ચૈતન્યના સમ અને ભરપૂર વિલાસની અંદર પરમ સુખથી આરામ લો. હે રામચંદ્રજી ! તમે આનંદના સમુદ્રરૂપ છો. ચલન, અચલન, સંકલ્પ તથા વિકલ્પ આદિ જે કાંઈ ચિત્તની ભ્રાંતિના ભેદરૂપ છે, તે સઘળું સર્વાત્મક અને સુખૈકરસ બ્રહ્મ જ છે; અને

પૂર્ણ દશા તથા અપૂર્ણ દશાસ્વરૂપ છે એમ સમજો. ૧—૩૬

स्पंदास्पंदौ कल्पनाकल्पने वा चित्ताम्नायो विद्धि नामाब्धिनाम्ना । सर्वाकारा निवृतिः शांतिसत्ता पूर्णापूर्णे ह्येकमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બ્રહ્મૈક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો*

મૌનવિચાર

वसिष्ठ उवाच

सुषुप्तमौनवान्भूत्वा त्यक्त्वा चित्तविलासिताम् । कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावबुद्धतत्पदः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! તમે સંકલ્પરૂપી મળોને ધોઈ નાખી, ચિત્તની ચંચળતા દૂર કરીને, ગાઢ નિદ્રામાં હો તેમ વાણીનો વ્યાપાર બંધ કરો અને સુષુપ્ત મૌન સેવો અને બ્રહ્મના આશ્રયે રહો.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! વાઙ્મૌન, ઈન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠમૌન, એ ત્રણ મૌનને હું જાણું છું, પણ સુષુપ્તમૌનને જાણતો નથી માટે આપ સુષુપ્તમૌનનું લક્ષણ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્ર ! મુનિવરોએ બે પ્રકારના મુનિ કહેલા છે; એક કાષ્ઠ તપસ્વી અને બીજો જીવન્મુક્ત. આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગરની અને તેના અનુભવરૂપી રસ વિનાની કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણ આદિ શુષ્ક ક્રિયામાં આગ્રહવાળો અને હઠથી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને જીતનારો જે મુનિ હોય, તે કાષ્ઠતપસ્વી કહેવાય છે. આ જગતના તત્ત્વને સમજીને આત્માનું અનુસંધાન કરનારો, આત્મામાં જ રહેનારો અને વ્યવહારમાં બીજા તપસ્વી લોકોની પેઠે વર્તતાં છતાં પણ અંદર નિરતિશય આનંદથી તૃપ્ત રહેનારો જે પુરુષ હોય તે જીવન્મુક્ત મુનિ કહેવાય છે. એ શાંત મહામુનિઓનો ચિત્તના નિશ્ચયરૂપ જે ભાવ થાય છે, તે 'મૌન' એ શબ્દથી કહેવાય છે. મૌનને જાણનારા લોકોએ વાઙ્મૌન, ઈન્દ્રિયમૌન, કાષ્ઠમૌન અને સુષુપ્તમૌન, એ રીતે ચાર પ્રકારનું મૌન કહેલું છે. વાણીને રોકી રાખવી એ વાઙ્મૌન, કહેવાય છે. બળાત્કારથી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એ ઈન્દ્રિયમૌન કહેવાય છે., શરીરની ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો એ કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે અને જગતના બાધપૂર્વક આત્માનું જ અનુસંધાન કરવું એ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. જો કે મનોમૌન નામનું એક પાંચમું પણ મૌન છે, તોપણ તે કાષ્ઠતપસ્વીમાં, મૂર્છામાં અને મરણમાં જ સંભવે છે, માટે તેને જુદું ગણવામાં આવ્યું નથી. આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થતાં જે સુષુપ્તમૌન નામનું મૌન થાય છે, તેને જીવન્મુક્ત પુરુષ જ ધારણ કરે છે. પહેલાં ત્રણ મૌનનો અધિકારી કાષ્ઠતપસ્વી છે અને ચોથા મૌનનો અધિકારી જીવન્મુક્ત છે. જીવન્મુક્તોમાં રહેનારી જે સુષુપ્તમૌન નામની અવસ્થા છે, તે જ તુર્યાવસ્થા છે. વાઙ્મૌન, ઈન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠમૌન, એ ત્રણ પણ જો કે મૌન કહેવાય છે, તોપણ તેઓ મલિન મનના દૃઢ નિશ્ચયરૂપ હોય છે, તેથી જીવને બંધન આપનારાં જ થાય છે; માટે એ ત્રણમાંના કોઈ પણ મૌનવાળાને કાષ્ઠતપસ્વી કહીએ છીએ. બળાત્કારથી મનનો નિગ્રહ કરીને અંદર અહંભાવનું અનુસંધાન નહિ કરતાં અને બહાર નામરૂપાત્મક દૃશ્યપ્રપંચનું અનુસંધાન નહિ કરતાં છતાં પણ અજ્ઞાનથી આવરણ પામેલા આત્માને નહિ જોતો કાષ્ઠતપસ્વી સમાધિમાં, જેમ બીજો માણસ સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે, તેમ અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે. એ ત્રણે મૌનવાળાઓ સમાધિમાંથી ઊઠયા પછી ચિત્તનું ચલન થાય છે અને સુષુપ્તમૌનવાળા જીવન્મુક્તને તો સર્વદા ચિત્તની ગતિ થતી જ નથી; તેથી કોઈ સમયે પણ ચિત્તનો નિરોધ કે ચિત્તનું પ્રકટ થવું આદિ લીલા થતી નથી.

*આ અડસઠમા સર્ગમાં ચાર પ્રકારના મૌનનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને તેમાં પણ સુષુપ્ત મૌનનું વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવશે.

સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ લીલાથી સર્વદા રહેનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો, વાઙ્મૌન આદિ ત્રણ મૌનને બંધનરૂપ હોવાથી ત્યજી દેવા યોગ્ય જાણીને, તેના ઉપર અરુચિ રાખે અથવા એ મૌનો પણ એક જાતનો ચિદાનંદનો જ વિલાસ છે એમ જાણીને અરુચિ રાખે નહિ, તોપણ તેઓ એ ત્રણે મૌનોને કદી ગ્રાહ્ય સમજતા નથી. આ સુષુપ્તમૌન કે જે જીવન્મુક્તોના અનુભવમાં રહેલું છે અને જેને પુનર્જન્મ ન થવાનો હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય એવું છે તથા શ્રવણના ભૂષણરૂપ છે, તેનું વિશેષ વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. આ મૌનમાં શરીરની અંદર ઊંચે, નીચે તથા મધ્યમાં ફરનારા પ્રાણનો સંયમ કરવો પડતો નથી, પ્રાણની કોઈ જાતની યોજના પણ કરવી પડતી નથી અને સઘળી ઈન્દ્રિયો વિષયના લાભના હર્ષથી ઉલ્લાસ પણ પામતી નથી, તેમ નિરોધના ક્લેશથી ગ્લાનિ પણ પામતી નથી. આ મૌનમાં આ દ્વૈતની કલ્પના ઉદય પણ પામતી નથી, તેમ શાંત પણ થતી નથી. સમાધિ હોય કે સમાધિ ન હોય, તોપણ આ મૌનમાં ચિત્ત ચિત્તરૂપ પણ રહેતું નથી, અચિત્ત પણ થઈ જતું નથી, સત પણ રહેતું નથી, અસત્ પણ થઈ જતું નથી અને કોઈ બીજા પ્રકારનું પણ થઈ જતું નથી; પરંતુ વિકલ્પોના ક્ષયને લીધે વિભાગો વિનાનું, અભ્યાસની અપેક્ષાથી પણ રહિત અને સર્વવ્યાપક આત્મરૂપ હોવાને લીધે આદિથી તથા અંતથી રહિત થાય છે. આ સુષુપ્ત મૌનનું લક્ષણ છે. આત્મતત્ત્વ કે જેમાં જગતરૂપી ભ્રમ દેખાય છે, તેને શંકારહિત યોગ્ય સ્વરૂપમાં જાણીને રહેવું, એ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. પરબ્રહ્મ કે જે અનેક સવિકલ્પ જ્ઞાનોના આત્મારૂપ છે, તેથી જ પૂર્ણ થઈને મર્યાદારહિત સ્થિતિમાં રહેવું, એ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. 'આ સઘળું જગત શૂન્ય છતાં પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી શૂન્ય નથી અને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તોપણ પોતાની સત્તાથી હોતું નથી' એવી પાકી સમજણથી ચિત્ત સમ તથા શાંત રહે, એ સુષુપ્તિમૌન કહેવાય છે. જે સ્થિતિમાં 'સઘળું જગત સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, પોતાની સત્તાથી શૂન્ય છે તથા નિરાધાર છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે જોતાં શાંતિમાત્ર છે તથા જ્ઞાનમાત્ર છે,' એવી પાકી સમજણ રહે, તે સ્થિતિ સુષુપ્તમૌન છે. જે સ્થિતિમાં આત્મતત્ત્વનો ફેલાવો કરીને પ્રકટ થનારા ભાવોરૂપ, અભાવોરૂપ, દશાઓરૂપ કે દેશ આદિ વિશેષોરૂપ વિવર્ત જ થાય નહિ, તે સ્થિતિ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. વૃત્તિઓ વિનાના ચિત્તથી અત્યંત સમતા જ રહે અને આત્મતત્ત્વના કોઈ પ્રકારનો વિવર્ત થાય જ નહિ, એ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. 'હું પણ નથી, બીજા પણ નથી, મન પણ નથી અને કલ્પનાઓ પણ નથી, પણ જે કાંઈ છે, તે વિષયરહિત જ્ઞાનમાત્ર જ છે' એવા પ્રકારની જે એકધારી સમજણ, તે સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે 'જેમાં આ જગતની અંદરના સઘળા શબ્દોનો તથા સઘળા અર્થોનો એકરસ થઈ જાય છે, એવું જે સત્તાસામાન્ય છે, તે હું છું,' એવી જે અખંડ સમજણ તે સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. આવી સ્થિતિમાં ચિત્તની બ્રહ્માકાર છેલ્લી વૃત્તિ પણ શૂન્ય જેવી થઈ જાય છે, ત્યાર પછી પોતાની, બીજાની કે ભેદની કલ્પના ક્યાંથી જ રહે? આવા પ્રકારની જે અખંડ સ્થિતિ એ જ વ્યાપક સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે. આ બોધવાળું સુષુપ્તમૌન અવિદ્યાના બાધથી તુર્યાવસ્થા કહેવાય છે અને અવિદ્યાનો બાધ કરનારી વૃત્તિઓના બાધથી તુર્યાતીત પણ કહેવાય છે, એમ સ્વચ્છ રીતે સમજો. સુષુપ્તિસમાધિ, તુર્યસમાધિ અને તુર્યાતીતસમાધિ કે જેઓ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓમાં પાંચમી, છઠ્ઠી તથા સાતમી ભૂમિકાઓરૂપ છે, તેઓ જીવન્મુક્તને અનુક્રમે જાગૃતમાં તથા સ્વપ્નમાં પણ થાય છે. હે બ્રહ્મરૂપ રામચંદ્રજી! જાગૃતમાં ચારે બાજુ નિપુણ રીતે વ્યવહાર કરતો હોય તથા દેહની પ્રતીતિવાળો હોય અને સમાધિમાં સઘળો વ્યવહાર છોડી દેતો હોય તથા દેહના ભાન વગરનો રહેતો હોય, તોપણ જીવન્મુક્ત પુરુષ

સર્વદા તુર્યામાં જ રહે છે અને વિદેહ જ છે, એમ સમજો; કેમ કે જાગૃતમાં પણ તેની સઘળી વૃત્તિઓ નિર્મળ તથા શાંત હોય છે. આ સ્થિતિ બ્રહ્મરૂપ થયેલાની જ હોય છે, બીજાની હોતી નથી. હે રામચંદ્રજી! તમે વિરાટ આદિ સર્વનો લય કરીને સંસારની વાસનાઓથી રહિત એક તુર્યરૂપે જ રહો. જે કાંઈ આ સઘળું જગત પ્રતીત થાય છે, તે સ્વપ્ન જેવું જ છે. હું, તમે કે બીજું કાંઈ પણ નથી, એમ સમજીને જીવન્મુક્ત થઈ સર્વદા ચિદાકાશના કોશમાં જ રહો. ૧—૩૧

ओमित्युदस्तभववासनमेकमास्व न त्वं न चाहमपि नान्यदिहास्ति सत्यम् । सर्वं च विद्धत इतीह किलांगराम ऋस्तिष्ठ चिद्गगनकोशककैकनिष्ठः ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમા નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મૌનવિચાર' નામનો સર્ગ ૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો*

પ્રાણ અને મનનો સંયોગ ઇત્યાદિ

राम उवाच

कुतः शतत्वमायातं रुद्राणां मुनिनायक ।
के गणास्ते तु ये रुद्रा उत नेति वदाशु मे ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહામુનિ! આપે સો રુદ્રો કહ્યા, તે ગણોની સાથે લેખીને કહ્યા કે ગણો વિના રુદ્રોને લેખીને કહ્યા? 'આપે જે ગણો કહ્યા તે જ રુદ્રો કે તેમનાથી જુદા રુદ્રો?' એ મને તુરત જ સમજાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંન્યાસીએ જીવટ આદિ સો શરીરોવાળાં જે સો સ્વપ્નો દીઠાં, તેઓ જ રુદ્રપણાને પ્રાપ્ત થયાં, એમ તમે પ્રથમના પ્રકરણથી સમજ્યા હશો જ; તેથી મેં સ્પષ્ટ રીતે સો રુદ્રોનાં નામો આપ્યાં નથી. સંન્યાસીને સ્વપ્નમાં જીવટ આદિ જે સો આકારો જોવામાં આવ્યા, તેઓ જ સો ગણો લેખવામાં આવ્યા. એ સઘળા ગણો રુદ્રના અંશરૂપ હોવાથી અને રુદ્રના જેવાં જ ઐશ્વર્યોવાળા હોવાથી, સો રુદ્રો લેખવામાં આવ્યા. જો એ રીતે એ સઘળા રુદ્રો જ હતા, તોપણ ઈશ્વરકોટિમાં રહેલા પૂર્વસિદ્ધ રુદ્રની સેવા કરવાના કામમાં તેઓ ગણો જ હતા. મુખ્ય રુદ્રને અધીન થઈને જ તેઓ પોતાનાં કર્મોનાં ફળો અને ઐશ્વર્યો ભોગવતા હતા.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ સંન્યાસીના સ્વપ્ને બનાવેલા પહેલા રુદ્રે જેમ એક દીવામાંથી સો દીવા બનાવવામાં આવે છે, તેમ પોતાના એક જ ચિત્તમાંથી સો ચિત્તો બનાવ્યાં, એ વાત કેમ સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યથી જેમણે માયાનું બંધન તોડી નાખ્યું છે અને યોગૈશ્વર્યથી સત્યસંકલ્પપણાને પામેલા પુરુષો પોતાના સર્વજ્ઞપણાના અને સર્વશક્તિમાનપણાના બળથી જે વસ્તુને જે રીતે કલ્પે, તે વસ્તુને તે રીતે અનુભવે છે. સર્વાત્મકપણાને લીધે અને સર્વવ્યાપકપણાને લીધે એ લોકો જ્યાં સુધી જે વસ્તુની જે રીતની ભાવના કરે, ત્યાં સુધી તે વસ્તુનો તે રીતનો તે અનુભવ કરે છે.

રામ બોલ્યા: રુદ્ર જ્યારે એ રીતે સઘળી શક્તિઓથી ભરપૂર છે, ત્યારે પોતાને માટે શુભ સ્થિતિઓની અને શુભ આચરણોની કલ્પના નહિ કરતાં, માણસોની ખોપરીઓની માળાઓનાં ઘરેણાં શા માટે ધારણ કરે છે? શા માટે શરીરે ભસ્મ લગાવે છે? નગ્ન શા માટે રહે છે? શ્મશાનમાં શા માટે વસે છે અને સ્ત્રીનો પ્રસંગ શા માટે રાખે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મહાસમર્થ અને સિદ્ધ જીવન્મુક્ત લોકોને શાસ્ત્રોમાં કહેલી જ, મંગળરૂપ જ અને સુખ આપનારી જ ક્રિયાઓ કરવાનો નિયમ નથી; કેમ કે તેઓ વિધિનિષેધના દાસ નથી; સઘળી માંગલિક ક્રિયાઓને પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી અમંગળરૂપ માને છે અને તેમના પ્રારબ્ધ-

*આ અગણોતેરમા સર્ગમાં ગણોનું રુદ્રપણું, મુક્ત લોકોની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્થિતિ અને યોગથી પ્રાણનો લય, એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

માં અશુભ લખેલું નહિ હોવાથી, દુ:ખની સામગ્રીથી પણ દુ:ખ નહિ પામતાં સર્વને સુખરૂપ જ ગણે છે. માટે જેમ અજ્ઞાનીઓની ક્રિયાઓનો નિયમ છે, તેમ જીવન્મુક્ત લોકોને નથી. અજ્ઞાની પુરુષ તો રાગ, દ્વેષ તથા લોભ આદિ હજારો દોષોથી ગભરાયેલા ચિત્તવાળો હોવાને લીધે, જો ક્રિયાઓના નિયમ વિના ચાલે તો જાળમાં પકડાયેલાં માછલાંની પેઠે જન્મ, મરણ તથા નરકપાત આદિ પરમ દુ:ખને પામે છે. જીવન્મુક્ત લોકો તો જિતેન્દ્રિયપણાને લીધે, અજ્ઞાનીપણાને લીધે તથા વાસનાઓથી રહિતપણાને લીધે સારી વસ્તુઓમાં રાગ ધરતા નથી અને નરસી વસ્તુઓમાં દ્વેષ ધરતા નથી. એ લોકો સર્વદા કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે આવી પડેલી ક્રિયાઓને કર્યા કરે છે, તોપણ કશું કરતા નથી; કેમ કે એ લોકોને કોઈમાં આસક્તિ હોતી નથી. વિષ્ણુ પણ એમ કાકતાલીયની રીતે અવતાર ધરવા આદિ કર્મો કરે છે, શિવ પણ એ જ રીતે જ કર્મો કરે છે અને બ્રહ્મા પણ એ રીતે કર્મો કરે છે. એ જીવન્મુક્ત લોકોને કોઈ કર્મ નિંદ્ય પણ નથી, કોઈ કર્મ અનિંદ્ય પણ નથી, કોઈ કર્મ ગ્રાહ્ય પણ નથી, કોઈ કર્મ ત્યાજ્ય પણ નથી, કોઈ કર્મ યોગ્ય પણ નથી, કોઈ કર્મ અયોગ્ય પણ નથી અને કોઈ કર્મ બંધન આપનાર પણ નથી. જેમ સૃષ્ટિના આરંભથી જ અગ્નિ વગેરેના ગરમી આદિ ધર્મો સ્વાભાવિક રીતે પ્રકટ થયેલા છે તેમ શિવ આદિના સ્મશાનમાં ભટકવું આદિ કર્મો અને મરીચિ આદિનાં સંધ્યાવંદન આદિ કર્મો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકટ થયેલાં છે. અજ્ઞાની લોકોની ક્રિયાઓ એમ સ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રકટ થતી નથી; પણ સૃષ્ટિની જમાવટ થયા પછી તે તે વર્ણાશ્રમ આદિ વિભાગોની દોરવણીથી જુદી જુદી કલ્પાયેલી છે અને તે ક્રિયાઓ અજ્ઞાની લોકોને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખદુ:ખરૂપી ફળો પણ આપે છે. હે રામચંદ્રજી! કાષ્ઠ તપસ્વી અને જીવન્મુક્ત કે જેઓ દેહવાળા હોય છે, તેમનાં મૌનો વિષે મેં તમને વિસ્તારથી કહ્યું છે, પણ વિદેહમુક્તિ વિષે તમને કહ્યું નથી, માટે હવે તે સાંભળો. ચૈતન્યાત્મક આત્માકાશ કે જે આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ છે, તે પણાની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમ પુરુષાર્થ છે. એ પ્રાપ્ત થવાના ઉપાયો કહું છું તે સાભળો. પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાંખ્ય અને યોગ એ બે જુદા જુદા ઉપાય છે. જેઓ વિવેકથી તથા વિચારથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજયોગથી બ્રહ્મતત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને તેનું જ અભેદથી નિરંતર અનુસંધાન કરે છે, તેઓ સાંખ્યયોગી કહેવાય છે. જેઓ હઠયોગથી પ્રાણ આદિ પવનોને શાંત કરીને નિર્દોષ અને આદિ તથા અંતથી રહિત પરમ પદને પામ્યા છે, તેઓ યોગયોગી કહેવાય છે. સાંખ્યયોગી અને યોગયોગીઓને તપના ફળથી મળેલા તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી પામવાનું પદ તો એક જ છે, કે જે પદ શાંત છે અને અકૃત્રિમ છે. કેટલાએક મહાત્માઓ સાંખ્યથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયા છે અને કેટલાએક મહાત્માઓ યોગથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયેલા છે. જે પુરુષ સાંખ્ય અને યોગ બન્નેથી એક જ પ્રકારનું ફળ મળે છે એમ જાણે, તેને વિચક્ષણ સમજવો. જે પદને સાંખ્યયોગીઓ પામે છે, તે જ પદને યોગીઓ પામે છે. જે સ્થિતિમા પ્રાણની કે મનની વૃત્તિનો પત્તો જ મળતો નથી અને વાસનારૂપી જાળ નાશ પામે છે, તે સ્થિતિને પરમપદ સમજો. વાસનાઓનો જે સમુદાય છે તે જ ચિત્ત છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને એ ચિત્ત જ સંસારનું કારણ છે. એ ચિત્ત સાંખ્યથી અથવા યોગથી લય પામીને ઈન્દ્રિયોના તથા પ્રાણ વગેરેના વ્યાપાર રૂપ સંસારનું કારણ રહેતું નથી. જેમ બાળક વેતાલને જુએ છે તેમ ચિત્ત દેહને દેખે છે. એ ચિત્ત પોતે જ પોતાનો લય કરી નાખે તો પછી દેહને જોતું નથી. દેહમાં અહંતાનું દર્શન થયા પછી જ સઘળો સંસાર થાય છે અને એ અહંતાના દર્શનનું મૂળ મન છે. માટે મનની શાંતિ થાય તો સઘળા સંસારની શાંતિ થઈ જાય છે.

આત્મતત્ત્વના અદર્શનને લીધે જ મિથ્યા મન ઉદય પામેલું છે અને જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ જોવામાં આવતું હોવા છતાં પણ ખોટું જ છે; તેમ મન જોવામાં આવતું છતાં પણ ખોટું જ છે; મન મુદ્દલ છે જ નહિ જે પોતે મુદ્દલ છે જ નહિ એવા મનથી સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે; માટે અહંતા ક્યાં છે, મમતા ક્યાં છે, સંસાર ક્યાં છે, શિષ્ય ક્યાં છે, ઉપદેશ ક્યાં છે, ગુરુ ક્યાં છે, બંધ ક્યાં છે અને મોક્ષ પણ ક્યાં છે? કશું નથી. એક આત્મતત્ત્વનું જ શ્રવણમનાદિકથી અનુસંધાન, પ્રાણોના લય અને મનનો નિગ્રહ, એ ત્રણ મોક્ષના જુદા જુદા ઉપાયો છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો પ્રાણનો લય પણ મોક્ષનું કારણ હોય, તો હું ધારું છું કે, સઘળા જીવો મરણ પામે કે તુરત મુક્ત જ થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ ત્રણે ઉપાયો મનના નાશ દ્વારા જ મોક્ષના કારણરૂપ થાય છે. ત્રણે ઉપાયોમાં મનની શાંતિ જ મુખ્ય સાધ્ય છે, એમ સમજો. મરણમાં મનનો કે પ્રાણનો નાશ થતો નથી, પણ મન અને પ્રાણ એક દેહને છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે. જો મનનો નાશ થાય, તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો જ સમજો. મરણમાં શરીર જ્યારે શબ્દાદિકથી રહિત થાય છે, ત્યારે પ્રાણ શરીરને છોડી દઈને ભવિષ્યદેહની વાસનાને લઈ બહારના આકાશમાં ભવિષ્યદેહના આરંભને અનુકૂળ થયેલી પંચભૂતોની તન્માત્રાઓની સાથે સમાગમ પામે છે. તે તે જીવોની વાસનાઓરૂપ એ તન્માત્રાઓ પણ તેની જ વાસનાઓથી ભરેલાં મનથી જોડાઈને પ્રાણોની સાથે સંબંધ ધારણ કરે છે, પણ બીજા પ્રાણોની સાથે સંબંધ રાખતી નથી. વાસનાવાળા જ પ્રાણો બીજા દેહમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પૂર્વદેહને ત્યજી દે છે. એ પ્રાણો તે બીજા દેહના હૃદયાકાશની સાથે અને તેની અંદર રહેલા વાયુઓની સાથે જોડાય છે. જેમ ડોલરનાં પુષ્પોની ગંધ તલમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા તેલની સાથે તેનો સંબંધ થાય છે અને તેની સાથે ઘાણીમાં પિલાય છે; તેમ પ્રાણો બીજા દેહમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા આકાશની અને વાયુઓની સાથે જોડાઈને સંસારનાં દુઃખો ભોગવે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબેલો પાણીથી ભરેલો ઘડો બહારના લોકોના જોવામાં નહિ આવતાં છતાં પણ નાશ પામતો નથી, તેમ વાસનાવાળું મન મરણ સમયે જોવામાં નહિ આવતાં છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી. જેમ કિરણો સૂર્ય વગરનાં હોતાં નથી, તેમ પ્રાણ મન વગરનો હોતો નથી. જેમ તેતર એક ખડને પકડયા વિના બીજા ખડને છોડતો નથી તેમ મન જ્ઞાનને પકડયા વિના કદી પણ પ્રાણને છોડતું નથી. જ્યાં મન હોય ત્યાં પ્રાણ હોય જ છે. જ્યારે મન જ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે વાસનાઓ વિનાનું થઈને નષ્ટ થાય છે, ત્યારે પ્રાણ ચલન વિનાનો થઈ જાય છે અને ત્યારે જ શાંતિ જ અવશેષ રહે છે. જ્ઞાનથી વાસનાઓનો નાશ થતાં, મનનો અને પ્રાણનો બંનેનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનું અત્યંત મિથ્યાપણું ઉદય પામે છે અને તે મિથ્યા-પણાના ઉદયથી વાસનાઓનો નાશ થતાં પ્રાણ અને મન જુદાં પડે છે. શાંત થયેલું મન પ્રાણથી જુદું પડે, ત્યારે પોતાના નાશથી પરમ પદને પ્રાપ્ત થઈને ફરી વાર દેહપણાને દેખતું નથી. જે વાસના છે, તે જ મન કહેવાય છે, જે ચિત્ત છે, તે વાસનામાત્ર જ છે, માટે વાસનાનો અભાવ થતાં પરમપદરૂપ થઈ જાય છે. વાસના સહિત સર્વનો બાધ કરીને જ્ઞાન આત્મતત્ત્વ જ થઈ જાય છે અને જે આત્મતત્ત્વ છે તે અવિચળ જ્ઞાનરૂપે જ અવશેષ રહે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. હે રામચંદ્રજી! આ સંસાર કે જે રજ્જુમાં થયેલા સર્પના ભ્રમ જેવો છે, તેનો એ રીતે વિવેકમાત્રથી પોતાની મેળે જ છેડો આવી જાય છે. એક આત્મ-તત્ત્વનો જ શ્રવણાદિકથી અભ્યાસ, પ્રાણનો રોધ અને મનનો નાશ, એમાંથી એક સિદ્ધ થતાં બીજાં બે પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જેમ પંખાની ગતિ શાંત થતાં પવન શાંત થઈ જાય

છે, તેમ પ્રાણરૂપ વાયુનું ચલન શાંત થતાં, મન શાંત થઈ જાય છે. પ્રાણ શરીરનો લય થતાં બહારના આકાશમાં રહેલા વાયુની સાથે મળીને વાયુપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં પોતામાં જે દેહની વાસના હોય, તે દેહને લગતા વ્યવહારનો જ અનુભવ કરે છે. એક દેહથી છૂટો પડેલો મન સહિત પ્રાણ બહારના આકાશમાં જેવા દેહને જુએ છે, તેવા જ સઘળા વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે. જેમ વાયુનું ચલન શાંત થતાં ગંધ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મનનું ચલન શાંત થતાં પ્રાણવાયુ શાંત થઈ જાય છે. પ્રાણીઓના પ્રાણ અને ચિત્ત સર્વદા એકબીજા વગર ન જ રહે એવા છે. જેમ તેલમાં આવેલી પુષ્પની સુગંધ અને તેલ એ બંને મિશ્ર જ છે, તેમ પ્રાણ અને ચિત્ત પણ મિશ્ર જ છે. જેમ રથ સારથિને ગતિ આપે છે અને સારથિ રથને ગતિ આપે છે, તેમ પ્રાણ મનને સર્વદા ચલન આપે છે અને મન પ્રાણને સર્વદા ચલન આપે છે. જેમ અગ્નિનો અભાવ થતાં ઉષ્ણતા નષ્ટ થઈ જાય છે અને ઉષ્ણતાનો અભાવ થતાં અગ્નિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણનો અભાવ થતાં મન નષ્ટ થઈ જાય છે અને મનનો અભાવ થતાં પ્રાણ નષ્ટ થઈ જાય છે. મન અને પ્રાણ પોતે નષ્ટ થઈને, મોક્ષ નામનું ઉત્તમ કાર્ય કરી આપે છે. એક આત્મતત્ત્વના જ ઘાટા અભ્યાસથી દ્વૈતવાસનાનો બાધ થતાં મન અત્યંત શાંત થઈ જાય છે અને મન શાંત થતાં, પ્રાણનો સ્વભાવ મનમાં એક થવાનો હોવાને લીધે પ્રાણ શાંત થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે સતત (ચાલુ) આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને, મનને આત્મતત્ત્વમય કરી નાખો. મનનો આત્મતત્ત્વમાં લય થાય ત્યારે આત્મતત્ત્વ જ સ્થિર થાય છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં તમને જે અત્યંત સુખદાયી જણાય તેનો આશ્રય કરો અથવા અજ્ઞાન અને તેનો બાધ કરનારી બ્રહ્માકારવૃત્તિ એ બંને નિવૃત્ત થતાં જે ચિન્માત્ર અવશેષ રહે છે, તેમાં પ્રાણની ધારણા કરીને સ્થિર થાઓ. જે એક (બ્રહ્મ)તત્ત્વ છે, તેના આકારનો સદા વિચાર કરવો અને એમ વિચાર કરતાં કરતાં સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચી જવું એટલે ત્યાં જતાં વિચારો આપોઆપ શાંત થઈ જશે. જેમ દેહ ભોજન લેવાનું બંધ કરતાં પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે, તેમ પ્રત્યાહાર કરનારાઓનું ચિત્ત પ્રાણીની સાથે પોતાની મેળે જ ક્ષય પામે છે અને પરબ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે. જેમાંથી સઘળા આકારો (વિશેષો) શાંત થઈ ગયા હોય, એવું ચિત્ત જેમાં એકાગ્ર થાય તે તે રૂપ જ ક્ષણમાત્રમાં બની જાય છે. લાંબા કાળ સુધી કરવામાં આવેલા અભ્યાસનો સ્વભાવ જ એવો છે. 'અવિદ્યાવાળું દ્વૈત મુદ્દલ છે જ નહિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે' એમ યુક્તિપૂર્વક સમજીને પછી ધ્યાન આદિથી જ્ઞાનનો જ અભ્યાસ કરવો. જેમ મેઘ નાશ પામતાં મેઘથી થયેલું ઝાકળ નાશ પામે છે, તેમ ચિત્ત શાંત થતાં ચિત્તથી થયેલી આ સંસારરૂપી મૃગ-તૃષ્ણા શાંત થાય છે. જે ચિત્ત છે, તે જ અવિદ્યા છે; એટલા માટે બ્રહ્માકાર પરિણામ પામેલા ચિત્તથી જ ચિત્તનો નાશ કરો. હે રામચંદ્રજી ! ચિત્તના ક્ષયનું રૂપ શૂન્યતા નથી, પણ ચિત્તના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા જ ચિત્તના ક્ષયનું રૂપ છે; કેમ કે અભાવને પરમ પુરુષાર્થ કહેવાય જ નહિ. જો ચિત્ત જરાવાર પણ પરમપદમાં આરામ લે, તો ચિત્તને તેમાં જ પરમાનંદ પામીને પરમ-પદરૂપે જ પરિણામ પામેલું સમજો. ચિત્તને જો નિરતિશય સ્વયંપ્રકાશ આનંદનો સ્વાદ મળ્યો, તો પછી સંસારમાં પાછા આવવાની ઈચ્છા કરશે જ નહિ. જો ચિત્ત સાંખ્યથી અથવા યોગથી પરમ પદમાં આરામ લઈ સત્ત્વપણાને પામે, તો ફરીવાર સંસારમાં જન્મ થયો જ નથી. જેમાં-થી સઘળી અવિદ્યા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત 'સત્ત્વ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. જેમાંથી સંસારના બીજરૂપ અવિદ્યા બળી ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત ફરીવાર બ્રહ્મભાવની મર્યાદાને પામતું જ નથી. વાસનાઓથી રહિત થયેલો, અવિદ્યાથી રહિત થયેલો અને સત્ત્વમાં રહેલો કોઈ વિરલ

પુરુષ જ પરમજ્યોતિને જુએ છે અને તુરત શાંત થાય છે કે, જે પરમજ્યોતિ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શૂન્ય જેવી છે. હે રામચંદ્રજી! જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિરૂપ ભ્રાંતિનાં બીજોથી રહિત થયેલું અને અવિદ્યાના ક્ષયને લીધે બાધિત થઈ બળી ગયેલા વસ્ત્રની પેઠે માત્ર પ્રતિભાસરૂપે અવશેષ રહેલું મન 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. તે જેમ સ્પર્શ (પારસ)મણિના સંગથી સુવર્ણપણાને પામેલું ત્રાંબું, પાછું ત્રાંબાપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ વાસનારૂપી બીજશક્તિના દાહથી પરબ્રહ્મપણાને પામેલું મન પાછું રાગ-દ્વેષાદિક કલ્પનાઓથી મલિનતાવાળા સંસારપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧—૬૧

विगलितात्मपदं त्रिगलन्मनः सुभगसत्त्वमितीह हि कथ्यते । न पुनरेति कलामलिनं पदं कनकतामिव ताम्रमुपागतम् ॥ ६१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રાણમનઃસંયોગવિચાર' નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો*

એક રાજા પ્રત્યે વેતાલના છ પ્રશ્નો

वसिष्ठ उवाच

जीवोऽजीवो भवत्याशु याति चित्तमचित्तताम् ।
विचारादित्यविद्यान्तो मोक्ष इत्यभिधीयते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! વિચાર કરવાથી જીવ અજીવ થઈ જાય છે અને ચિત્ત અચિત્ત થઈ જાય છે, એટલે એવી રીતે અવિદ્યાનો જે અંત થાય છે, તે મોક્ષ કહેવાય છે. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી દેખાય છે, તેમ મન તથા અહંકાર આદિ દેખાય છે. મન તથા અહંકાર આદિ મિથ્યા જ છે અને માત્ર થોડીવાર જ એવું દેખાય છે; માટે તે વિચારથી લય પામે છે. આ સંસારરૂપી સ્વપ્નની ભ્રાંતિના વિષયમાં એક વેતાલે કરેલા શુભ પ્રશ્નો પ્રસંગને લીધે મારા સ્મરણમાં આવ્યા છે, તે હું તમારી પાસે કહું છું, તે સાંભળો. વિંધ્યાચળના મોટા જંગલમાં મોટા દેહવાળો એક વેતાલ રહેતો હતો, એ વેતાલ અજ્ઞાની લોકોને તુચ્છ ગણીને જેમને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી કોઈ દેશમાં આવ્યો. એ વેતાલ પ્રથમ કોઈ સારા રાજાના દેશમાં રહેતો હતો અને ત્યાં તે રાજાએ આપેલા દેહાંતશિક્ષાવાળા લોકોના બલિદાનથી સંતોષ પામીને હરકત વિનાની સમાધિ જેવી સ્થિતિનું સુખ ભોગવતો હતો. કોઈ માણસ પોતાના મોઢા આગળ આવેલો હોય, તોપણ જો તે નિરપરાધ હોય, તો એ વેતાલ ભૂખ્યો હોવા છતાં પણ કારણ વગર તેને મારતો નહોતો; કેમ કે સત્પુરુષો ન્યાય ઉપર જ ધ્યાન રાખે છે. કાળે કરીને એ દેશમાં દેહાંતશિક્ષાવાળા લોકો નહિ મળતાં ભૂખ્યો થયેલો એ વેતાલ ન્યાયની યુક્તિથી માણસો ખાવા માટે વિંધ્યાટવીમાંથી બીજા રાજાના નગરમાં આવ્યો. એ નગરમાં રાત્રે નગરના લોકોની ગુપ્ત હિલચાલ જોવાને માટે નીકળેલો તે નગરનો રાજા નજરે પડતાં પેલા ઉગ્ર વેતાલે મેઘની ગર્જના જેવા ઘોર શબ્દથી તે રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વેતાલ બોલ્યો: હે રાજા! હું કે જે ભયંકર વેતાલ છું, તેને તું હમણાં મળ્યો છે, તું ક્યાં જાય છે? આજ તું મારા ભોજનરૂપ થા. હવે તું મૂઓ જ છે.

રાજા બોલ્યો: હે રાક્ષસ! તું અન્યાય કરીને બળાત્કારથી મને ખાઈ જશે, તો તારું માથું હજાર ટુકડા થઈને ફાટી પડશે, એમાં કશો સંશય નથી.

વેતાલ બોલ્યો: હું તને અન્યાયથી નહિ ખાઉં. એક કન્યાની વાત તને કહું છું તે સાંભળ. તું રાજા છે, તેથી તારે યાચક લોકોની સઘળી આશાઓ પૂરવી જ જોઈએ; તો તારાથી બને તેવી એક માગણી હું કરું છું, તે તું પૂરી કર. હું જે જે પ્રશ્નો કરું તેના યથાર્થ ઉત્તરો તારે આપવા.

* આ સિત્તેરમા સર્ગમાં ચિદાત્માની શુદ્ધિ ને વેતાલના અને એક રાજાના સંવાદની કથા કહેવામાં આવશે.

કયા સૂર્યનાં કિરણોમાં બ્રહ્માંડો ઝીણા ત્રસરેણુ-ઓરૂપે છે? કયા પવનમાં મોટાં મોટાં આકાશોની રજો સ્ફુરે છે? સેંકડો વાર અને હજારો વાર સ્વપ્નમાંથી બીજાં સ્વપ્નોમાં જતો કયો પુરુષ એક પછી એક સ્વપ્નમાંથી પહેલાં આવેલા સ્વપ્નને જૂઠું સમજીને બીજું સાચું સમજે અને વળી બીજાને જૂઠું સમજીને તે પછીનાને સાચું સમજે, અને છતાં પણ તેઓને પ્રકાશ આપનારા સ્વચ્છ રૂપને તે છોડતો નથી? જેમ કેળના થાંભલાને અંદર જોતાં વારંવાર એક પછી બીજું પડ મળ્યા કરે છે, તેમ જગતની અંદર પણ જોતાં વારંવાર એનો એ જ મળે એવો અણુ (સૂક્ષ્મ) પદાર્થ કયો છે? પોતાના સૂક્ષ્મપણાને નહિ છોડતા કયા અણુની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેરુ એ સર્વ અત્યંત અણુ છે? પરમ અણુપણું ધરાવનારા અને અવયવ વિનાના છતાં પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહેનારા કયા પદાર્થના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટા ગર્ભમાં આ ત્રૈલોક્ય ઘાટી મજ્જારૂપ છે? દેહાદિકને આત્મા માનનારા અને તેથી મર્યાદા વિનાના આત્માને વિષે મર્યાદાનું આરોપણ કરીને તેનો ઘાત કરનારા હે રાજા! જો તું આ મારા છ પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો નહિ આપે, 'તો તને અહીં જ ફળની પેઠે ગળી જઈને પછી જેમ કાળ બળાત્કારથી આવી પહોંચી જગતને ગળી જાય છે, તેમ હું પણ બળાત્કારથી આવી પહોંચી તારા દેશની પ્રજાને પણ ગળી જઈશ. ૧—૧૮

इति कथयसि चेन्न मे दुरात्मंस्तदिह निगीर्य भवंतमात्मघातिन् । फलमिव तव मण्डलं ग्रसेय प्रसभमुपेत्य जगद्यथा कृतांतः ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રશ્ન' નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો*

વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्तवति वेताले वक्तुं प्रश्नान् विहस्य सः । उवाच वचनं राजा दंतांशुधवलांबरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે વેતાલનાં વચન સાંભળીને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા માટે હસીને દાંતનાં કિરણોથી પોતાનાં વસ્ત્રોને ધોળાં કરી દેતો, તે રાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

રાજા બોલ્યો : હે વેતાલ! બ્રહ્માંડ નામનું એક ફળ છે, જે માયા રહેતાં સુધી જૂનું થતું નથી, તેને એકાએક કરતાં દશગણાં વધારે પાંચ મહાભૂત, મહત્તત્ત્વ અને પ્રકૃતિની છાલો છે. જેમાં એવાં એવાં હજારો ફળો રહેલાં છે, એવી અત્યંત ઊંચી અને ચપળ પલ્લવો(ભુવનો) વાળી એક મોટી શાખા (પંચીકૃત મહાભૂત) છે; જેમાં એવી એવી હજારો શાખાઓ છે એવું અને નજર પડે નહિ એવું વિશાળ આકારવાળું એક મોટું વૃક્ષ (ગંધતન્માત્રા) છે, જેમાં એવાં એવાં હજારો વૃક્ષો છે એવું અને અનંત વૃક્ષોના સમુદાયવાળું એક અત્યંત મોટું વન (રસતન્માત્રા) છે; જેમાં એવાં એવાં હજારો વનો છે એવો અને સર્વત્ર ભૂરા આકારવાળો એક મોટો પર્વત (રૂપતન્માત્રા) છે; જેમાં એવા એવા હજારો પર્વતો છે એવો અને મોટી મોટી કોતરોવાળો એક અત્યંત વિશાળ દેશ (સ્પર્શતન્માત્રા) છે; જેમાં એવા એવા હજારો દેશો છે એવો અને મોટા મોટા નદો અને નદીઓવાળો એક મોટો દ્વીપ (શબ્દતન્માત્રા) છે; જેમાં એવા એવા હજારો દ્વીપો છે એવું અને વિચિત્ર રચનાઓ-વાળું એક મોટું પૃથ્વીનું પીઠ (હિરણ્યગર્ભ) છે; જેમાં એવાં એવાં હજારો પીઠો છે એવું અને મોટા આડંબરવાળું એક અતિ વિશાળ ભુવન

* આ ઇકોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્માંડ વગેરેની ફળપણાની તથા વૃક્ષપણા આદિ કલ્પનાઓથી વિસ્તારપૂર્વક વેતાલના પહેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં આવશે.

સ. સા.

(ભૂત તથા ભવિષ્ય એ અનંત હિરણ્યગર્ભોવાળી તન્માત્રાઓનો સમૂહ) છે; જેમાં એવાં એવાં હજારો ભુવનો છે એવું આકાશના પીઠના જેવું પ્રચંડ એક મોટું અંડ (કલ્પોના કાળોનો સમૂહ) છે; જેમાં એવાં એવાં અંડોરૂપી હજારો કરંડિયાઓ છે એવો એક ગતિ વિનાનો અને ઘણાં જળવાળો સમુદ્ર (મહાબ્રહ્મા) છે; જેમાં એવા એવા લાખો સમુદ્રો ઝીણા તરંગ જેવા લાગે છે એવો એક પોતાના વિલાસોથી ભરપૂર મહાસાગર (મહાવિષ્ણુ) છે. એવા એવા હજારો મહાસાગરો જેના ગર્ભમાં સમાઈ ગયા છે એવો એક અત્યંત ઊંચો અને ભરપૂર આકારવાળો કોઈ પુરુષ (મહારુદ્ર) છે. એવા એવા લાખો પુરુષો જેના હૃદયમાં સમાયેલા છે એવો એક સઘળી સત્તાઓમાં પ્રધાન પરમપુરુષ (શબલબ્રહ્મ) છે. એવા એવા હજારો મહાપુરુષો જેના મંડળમાં રુવાંટાંના સમૂહોની પેઠે સ્ફુરે છે, એવો એક મોટો સૂર્ય (પરમાત્મા) છે. આત્મદૃષ્ટિ વગરની બીજી દૃષ્ટિઓમાં જે કોઈ આ અસંખ્ય કલ્પનાઓ છે, તે સઘળી એ સૂર્યનાં કિરણો છે. એ સૂર્યનાં કિરણોમાં બ્રહ્માંડો ત્રસરેણુઓરૂપ છે. એ મેં કહેલો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય આ સઘળા દ્વૈતનો પ્રકાશ કરે છે. જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપવાળો અને સર્વને સત્તા તથા પ્રેરણા આપનારો એ જ પરમ સૂર્ય છે, તેનાં કિરણોમાં આ સઘળા બ્રહ્માંડોના દેખાવો ત્રસરેણુઓરૂપ છે. જેમ સૂર્યની પ્રભાથી આ દિવસોની લક્ષ્મીઓ થાય છે તથા પ્રકાશે છે, તેમ એ જ્ઞાનમાત્ર પરમ સૂર્યની સત્તાથી આ જગતની લક્ષ્મીઓ થાય છે તથા પ્રકાશે છે. હે વેતાલ! શબલબ્રહ્મરૂપ ત્રૈલોક્યપ્રકાશક સૂર્યના વાસ્તવિક તત્ત્વરૂપ, મુખ્ય અધિકારીઓમાં શાસ્ત્રજન્ય અખંડાકાર સાક્ષાત્કારથી પ્રકાશતા અને જેને અધિકાર નથી તેમાં તેવા સાક્ષાત્કારથી નહિ પ્રકાશતા એ પ્રત્યગાત્મામાં જીવોની તથા જગતોની સત્તાના અને કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ આદિ અનેક ભ્રમોના અનેક દેખાવો થયા કરે છે. એ સઘળા દેખાવો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં જરા પણ નથી; માટે તું પ્રશ્નો કરવાની પંચાત કરવી છોડી દઈને ચૂપ બેસી રહે.

विज्ञानमात्रकचितात्मनि जंतुजाते त्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि । चिज्जन्मनो भवनसंभ्रमताबलेखाः संतीह रे न हि मनागपि शांतमास्स्व ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રથમપ્રશ્નોત્તરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો*

બાકીના પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર

राजोवाच

कालसत्ता नभःसत्ता स्पंदसत्ता च चिन्मयी । शुद्धचेतनसत्ता च सर्वमित्यादि पावनम् ॥१॥

રાજા બોલ્યા: હે વેતાલ! જેમ પુષ્પમાં સુગંધ સ્ફુરે છે, તેમ પરમાત્મારૂપી મોટા પવનમાં કાલની સત્તા, આકાશની સત્તા, સમષ્ટિ પ્રાણની સત્તા અને જીવની સત્તા આદિ સૂક્ષ્મ અને ચંચળ રજો સ્ફુર્યા કરે છે. કાળ, આકાશ, પ્રાણ તથા જીવ આદિ મોટાં આકાશો પોતાની સત્તા વગરનાં છે અને પરમાત્માની સત્તાથી સત્તાવાળાં છે. જગતરૂપી મોટા સ્વપ્નમાં અમુક યોનિઓરૂપ સ્વપ્નોમાંથી અમુક યોનિઓરૂપી બીજાં સ્વપ્નોમાં જતો જીવરૂપ પુરુષ પછીનાં આવતાં જતાં સ્વપ્નોમાં પહેલાં પહેલાં સ્વપ્નોની સત્યતાને છોડતાં પણ બોધમાત્રથી શાંતપણાને વધારનારા પોતાના બ્રહ્મપણારૂપ સ્વચ્છ સ્વરૂપને છોડતા નથી. જેમ કેળના થાંભલામાં અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર છોતરું જ મળ્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ આ જગતમાં અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર મળ્યા કરે છે, એવો અણુ પદાર્થ બ્રહ્મ છે. એ જ પદાર્થ વિવર્ત તથા જગતમાં ફેલાવું આદિ નિમિત્તોને

*આ બોતેરમા સર્ગમાં રાજા વેતાલને અવશેષ રહેલા પાંચે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપશે.

લીધે **સત્**, **બ્રહ્મ** તથા **આત્મા** ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં સઘળા ધર્મોથી શૂન્ય છે, અને વચનથી કહી શકાય નહિ એવો છે, કે જેથી કિંચિત્ પણ તે છે અને નકિંચિત્ પણ તે છે. વસ્ત્રની સત્તા તંતુની સત્તામાં, તંતુની સત્તા કપાસની સત્તામાં, કપાસની સત્તા કપાસના ફળની સત્તામાં, ફળની સત્તા છોડની સત્તામાં, છોડની સત્તા બીજની સત્તામાં અને બીજની સત્તા માટી તથા જળ વગેરેની સત્તામાં ઇત્યાદિ ક્રમથી જે જે સત્તા ધારવામાં આવે છે, તે તે સત્તા તે તે અનુભવોએ બનાવેલા આકારોને ત્યજીને જેમ કેળનો સ્તંભ છોતરામાં પૂરો થાય છે, તેમ ચિન્માત્રમાં પર્યવસાન (સમાપ્તિ) પામે છે; માટે એ નિર્મળ ચિન્માત્ર જ જગતરૂપે ફેલાયેલું છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી અને મન-વચન આદિથી અલભ્ય હોવાથી પરમાત્મા પરમ અણુ કહેવાય છે. પોતાના પરમ અણુપણાને(અતિસૂક્ષ્મપણાને) નહિ છોડતા એ પરમાત્માની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેરુ, એ પણ અત્યંત અણુ છે; કેમ કે અનંતપણાને લીધે એ પરમાત્મા જ પોતે બ્રહ્માંડ તથા આકાશ આદિનું મૂળ કારણ છે. આ જગત આદિ કે જે મર્યાદાવાળું હોવાથી સ્વપ્નના જગતની પેઠે તુચ્છ છે, તો અણુ છતાં પણ અત્યંત અનંતપણું ધરાવનારા પરમાત્માની આગળ પરમાણુની જેમ જણાય છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મા કે જે ચક્ષુ આદિથી અલભ્ય હોવાને લીધે પરમ અણુ છે, સર્વને ભરપૂર કરનાર હોવાને લીધે મોટા પર્વત સમાન છે અને અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી સર્વ જગતરૂપી અવયવોવાળા હોવા છતાં પણ અપવાદની દૃષ્ટિથી નિરવયવ છે, તેના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટા ગર્ભમાં, આ ત્રૈલોક્ય ઘાટી મજ્જારૂપ છે. હે વેતાલ! આ સઘળું બ્રહ્માંડ એ જ્ઞાનમાત્ર પરમાત્માની અંદર મજ્જારૂપ છે, એમ સમજ. હે મૂર્ખ વેતાલ! સઘળાં જગતો જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં કલ્પનાથી જ બેઠેલાં છે, બ્રહ્મપદ કે જે શાંત છે, સ્વાભાવિક રીતે સુકુમાર છે અને મર્યાદા વગરનું છે, તેમાં તારા જેવાઓની તો ચાંચ પણ ખૂંચે એમ નથી; એટલા માટે તું મારા વચનને અનુસરીને તેનો અનુભવ કર અને અભિમાનને ત્યજીને બેસી રહે. ૧—૧૧

विज्ञानमात्रकलनाकलितं जगन्ति शांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् । वेतालबालकपदं तदलघतयैव स्वयं समनु भावय शांतमास्स्व ॥११

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રશ્નોત્તરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો ÷

વેતાલનું શાંત થવું

वसिष्ठ उवाच

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शांतिमाययौ । भावितात्मतया तत्र विचारोचितया धिया ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! વેતાલ એ પ્રમાણે રાજાને મોઢેથી સાંભળીને વિચારના પરિચયવાળી બુદ્ધિ ઉપરથી રાજાને તત્ત્વવેત્તા જાણીને શાંત થયો; અને શાંત મનવાળો થઈને એક બ્રહ્મતત્ત્વનું જ યોગ્ય રીતે મનન કરી ભયંકર ભૂખને પણ ભૂલી ગયો અને સમાધિસ્થ થયો. હે રામચંદ્રજી! આ તમારી પાસે વેતાલના પ્રશ્નોની જાળ તથા તેનું રાજાએ કરેલું ભેદન કહી સંભળાવ્યું. રાજાએ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપી અણુમાં આ જગત રહ્યું છે. ચૈતન્યરૂપી અણુના ગર્ભમાં રહેલું આ જગત બાળકે ભ્રાંતિથી કલ્પેલા વેતાલના શરીરની જેમ વિચારથી લય પામે છે અને તેનું જે અધિષ્ઠાન છે, તે જ અવશેષ રહે છે. તમે સઘળા વિષયોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈને તે ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડી દો. અને સઘળી ઇચ્છાઓને ત્યજી દઈને શાંત બુદ્ધિથી રહો. હે મનન કરનારા રામચંદ્રજી! મનને મનથી

÷ આ તોતેરમા સર્ગમાં વેતાલના પ્રશ્નોના નિર્ણયની સ્થિતિનો ઉપદેશ કહીને પછી ભગીરથ રાજાના વૃત્તાંતનો ઉપક્રમ જાહેર કહેવામાં આવશે.

જ આકાશના જેવું નિર્લેપ કરીને એક પરબ્રહ્મમાં જે સઘળી વૃત્તિઓના લયથી ચિત્તને શાંત કરી મોહનો ત્યાગ કરો, સ્થિરબુદ્ધિવાળા થાઓ અને સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરતા રહો. જે પુરુષ ભગીરથ રાજાની પેઠે મનથી અસંગપણું રાખીને આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરે છે, તેનાં કષ્ટસાધ્ય કાર્યો પણ, જેમ ભગીરથરાજાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું હતું, તેમ સિદ્ધ થાય છે. સંપૂર્ણ શાંત મનવાળા, અત્યંત તૃપ્ત વૃત્તિવાળા અને સમ તથા સુખમય આત્મસ્વરૂપની અંદર સર્વદા રહેનારા પુરુષના મનોરથો અત્યંત દુર્લભ હોય, તોપણ જેમ સગરરાજાના પુત્રોને તથા તેમણે ખોદેલા સમુદ્રને સુખ આપનારો ભગીરથરાજાનો ગંગાજીને પૃથ્વી પર ઉતારવાનો મનોરથ અનાયાસે સિદ્ધ થયો હતો, તેમ સિદ્ધ થાય છે. ૧—૮

संपूर्णशान्तमनसः परितृप्तवृत्तेर्नित्यं समे सुखमयात्मनि तिष्ठतोऽन्तः। सिद्ध्यंति दुर्लभतरा अपि वांछितार्था गंगावतार इव सागरखातवस्तु ॥८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો*

ભગીરથ અને ત્રિતલ મુનિનો સંવાદ

राम उवाच

यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणम्। भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रभो ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! ચિત્તના જે પ્રકારના ચમત્કારથી ભગીરથ રાજા ગંગાજી ઉતારી શક્યા હતા, તે ચમત્કાર મારી પાસે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનો અધિપતિ, મહાધર્માત્મા અને પોતાના કોશલદેશનો તિલક જેવો ભગીરથ નામનો રાજા હતો. જેમ ચિંતામણિની પાસે સંકલ્પ કરતાં જ ધારેલી વસ્તુઓ મળે છે, તેમ એ રાજાની પાસેથી સંકલ્પ કરતાં માગણ લોકોને ધારેલાં ધનો મળતાં હતાં. દાન આપવાના સમયમાં ધન જતું રહેવાથી કશી ગ્લાનિ નહિ થતાં, એ રાજાનું મુખ ચંદ્ર જેવું પ્રસન્ન જ રહેતું હતું. એ રાજા મહાત્મા લોકોના સંસારવ્યવહારને ચલાવવા માટે તેઓને નિરંતર ધન આપ્યા કરતો હતો અને જેમ કામધેનુ ગાય લોકોને સઘળી વસ્તુઓ આપનારી હોવા છતાં પણ પોતે ખડ ખાવાનું છોડતી નથી, તેમ તે પોતાના રાજકીય હક્કથી મળેલા ઘાસને પણ તે છોડતો નહોતો. જેમ ગોળ ફરતા પ્રકાશતા લોઢાના યંત્રમાં રહેલો વજ્ર (હીરો) વેધકમણિ પોતાથી નીચેના (હીરાને) વજ્રને વીંધીને ગુણવાન (દોરીવાળો) બનાવે છે, તેમ ભગીરથ દુષ્ટો પર આક્રમણ કરીને તેમના દેશ વગેરે જીતી લઈ પોતાના પગ તળે રાખીને તેમનાં દુરાચરણ દૂર કરીને તેમને ગુણવાન બનાવતો. જેમ ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભાવાળો સૂર્ય આકાશમાં ફરીફરીને થાકતાં છતાં પણ લોકોનાં ઘરોના અંધકારને હરે છે, તેમ ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભાવાળો એ રાજા પ્રજાઓના પાલનને માટે પૃથ્વીમાં ફરીફરીને થાકતાં છતાં પણ મનુષ્યોના મોહને અને ગરીબાઈને હરતો હતો. જેમ તપવાથી થયેલા તણખાના કણોની ધારા ચોતરફ ફેંકતો મધ્યાહ્નકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સૂર્યકાંતમણિનો (આગિયા કાચનો) અગ્નિ ખડ વગેરેમાં બળ્યા કરે છે, તેમ પ્રતાપથી થયેલી તેજની ધારાને ચારે બાજુ નાખતો એ ભગીરથરાજા શત્રુઓના મંડળમાં પ્રકાશતો હતો. જેમ કોમળ તથા શીતળ સ્પર્શવાળો અને લોકોનાં મનને આનંદ આપતો ચંદ્રકાંતમણિ શીતળ ચંદ્રની સમીપમાં રસ બનીને વહે છે, તેમ કોમળ તથા શીતળ હૃદયવાળો અને લોકોનાં મનને આનંદ આપતો એ ભગીરથ રાજા સુજ્ઞ લોકોની સમીપમાં એકરસ થતો હતો. ગંગાજીના પ્રવાહરૂપ જગતનું જનોઈ કે જે સ્વર્ગમાં તથા પાતાળમાં વહેવાથી બે તાંતણાવાળું

*આ ચુંવોતેરમાં સર્ગમાં ભગીરથરાજાના ગુણોનું, તેને વિચારથી થયેલી ચિંતાનું અને ત્રિતલ મુનિની સાથે થયેલા સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હતું, તેનો ત્રીજો તાંતણો એ પ્રવાહને પૃથ્વીમાં લાવીને એ રાજાએ પૂર્યો છે. જેમ તે રાજાએ માગણ લોકોના સમૂહને ઘણા ધનની લાલચ હોવાને લીધે કેમે પૂરી (સંતોષી) શકાય નહિ એવો છતાં પણ ધનથી પૂર્યો હતો, તેમ અગસ્ત્ય મુનિએ સુકાવી નાખેલા સમુદ્રને તે સમુદ્ર કેમે પૂરી શકાય નહિ એવો છતાં પણ તે રાજાએ ગંગાજીના પૂરથી પૂર્યો હતો. સર્વ લોકોને મિત્રની જેમ રાખનારા એ ભગીરથરાજાએ પાપથી અને બ્રાહ્મણના શાપથી અધોગતિ પામેલા પૂર્વજોને, ગંગાજીરૂપ નિસરણી મૂકીને બ્રહ્મલોકમાં ચઢાવ્યા હતા. એ રાજા બ્રહ્માનું, શંકરનું અને જહ્નુમુનિનું તપથી આરાધન કરતાં સતત એકરૂપ દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનથી વારંવાર ખેદ પામ્યો હતો. જુવાનીમાં હોવા છતાં પણ આ લોકની ગરબડભરેલી આ સ્થિતિનો વિચાર કર્યા કરતા એ રાજાને, જેમ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં પણ દૈવગતિથી લતા ઉત્પન્ન થાય, તેમ જુવાનીમાં પણ તમારી પેઠે વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. તેથી એ ભગીરથ એકાંતમાં બેસીને સંસારના વ્યવહારનો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ જગત સાચું પણ નથી, ખોટું પણ નથી; પણ સદા રોગના જેવું વ્યાકુળ રહે છે. વખતોવખત દિવસ અને રાત્રિ આવ્યા કરે છે. એની એ લેવડદેવડ ચાલ્યા કરે છે. એકનાં એક જ રસવિનાનાં દુ:ખોનો વધારો કરતાં કર્મોમાં પ્રાણીઓ રત રહે છે. પણ કોઈ પરબ્રહ્મનો વિચાર કરતાં નથી. જે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થવાથી આ લોકમાં બીજું કાંઈ પામવાનું જ અવશેષ ન રહે, તે જ કર્મ-ઉત્તમ કર્તવ્ય માનું છું. બાકીનાં કર્મો તો વિષુચિકા (કોલેરા)ની જેમ દુ:ખદાયી ફળોવાળાં જ છે. મૂઢ બુદ્ધિવાળા લોકો વારંવાર એનાં એ કર્મો કરતાં લજ્જા પામતા નથી. સારી બુદ્ધિવાળો કયો પુરુષ બાળકની જેમ એનાં એ કર્મો કરે? કોઈ ન કરે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એક દિવસે મનમાં ઉદ્વેગ પામેલા અને સંસારથી અત્યંત ભય પામેલા એ ભગીરથરાજાએ એકાંતમાં ત્રિતલ નામના ગુરુને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

ભગીરથ બોલ્યો : હે મહારાજ! અંદર સાર વિનાની અને લાંબા કાળથી ભમતા જીવોને રાગદ્વેષાદિના ફળરૂપ થતી આ સંસારરૂપ ઝાડીઓમાં અમે બહુ જ ખેદ પામ્યા છીએ. હે ગુરુજી ! સંસાર આપનારાં જરા, મરણ તથા મોહ આદિરૂપ સઘળાં દુ:ખોનો અંત શી રીતે આવે ?

ત્રિતલ બોલ્યો : હે રાજા! વૈરાગ્ય તથા શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરેલી એકાગ્રતારૂપ સમાધિરૂપે અને અમુક સમયે બન્યું તેવા કાળની મર્યાદા નથી તે (અનાદિ-સિદ્ધિ) બ્રહ્મરૂપે પ્રકટ થયેલ જ્ઞેય વસ્તુ (આત્મ-તત્ત્વ)ના બોધથી સઘળાં દુ:ખો ક્ષય પામે છે, દેહાભિમાન આદિ ગ્રંથિઓ ચારે કોરથી તૂટી જાય છે અને સઘળા સંશયો તથા સઘળાં કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે. અત્યંત શુદ્ધ અને જ્ઞાનરૂપ જે આત્મા છે તે જ જ્ઞેય છે, એમ વિદ્વાનો સમજે છે. એ આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છે અને તેનો નાશ પણ થતો નથી તથા તે પ્રકટ પણ થતો નથી.

ભગીરથ બોલ્યો : હે મુનીશ્વર! ચૈતન્ય માત્ર નિર્ગુણ, શાંત, નિર્મળ અને કદી પણ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ ન થાય એવું આત્મતત્ત્વ છે, એમ હું સમજું છું અને દેહ વગેરે બીજું કાંઈ પણ આત્મા નથી એમ પણ સમજું છું; પરંતુ તે આત્મતત્ત્વનો બોધ મને હાથમાં રહેલા આમળા-ની પેઠે સરળતાથી સમજાતો નથી. હે મહારાજ! હું સઘળા વિક્ષેપોથી શાંતિપૂર્વક કેવળ બ્રહ્મના જ બોધવાળો શા ઉપાયથી થાઉં ?

ત્રિતલ બોલ્યો : અભિમાન દૂર કરનારાં સાધનો વડે મનને પ્રથમ આત્મામાં જોડવું, તેથી જીવ પૂર્ણ સ્વભાવવાળો થાય છે અને ત્યાંથી પાછો પડતો નથી. આસક્તિ રાખવી નહિ, પુત્ર, સ્ત્રીઓ તથા ઘર વગેરેમાં મોહ દૂર કરવો, પોતાને રુચતો કે અણગમતો પદાર્થ મળે, તો-પણ મનને સમાન રાખવું, એકાગ્રપણાથી નિરંતર આત્માની ભાવના કરવી તેમ જ એકાંતદેશનું સેવન, લોકોના સમાગમમાં રહેવાની અરુચિ

અને શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરવો, એ સાધનોથી આત્મતત્ત્વનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. આત્મતત્ત્વને સમજવું એ જ જ્ઞાન કહેવાય છે. અને એથી જે કાંઈ ઊલટું છે તે સઘળું અજ્ઞાન કહેવાય છે. હે રાજા! એ સઘળાં સાધનોનું મૂળ અહંકારનો અભાવ છે. અહંકારનો અભાવ થાય તો રાગનો તથા દ્વેષનો ક્ષય કરનારું સંસારરૂપી રોગના ઔષધરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગીરથ બોલ્યો : હે મહારાજ! પર્વતમાં લાંબા કાળથી જામી ગયેલા વૃક્ષની પેઠે આ શરીરમાં લાંબા કાળથી જામી ગયેલો અહંકાર શી રીતે છોડી શકાય?

ત્રિતલ બોલ્યો : પુરુષપ્રયત્નથી ભોગોના સમૂહની વાસનાને છોડી દઈ જે પુરુષ પોતાના શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેનો અહંકાર નષ્ટ થાય છે. હું રાજા છું તો મારાથી ભિક્ષા શી રીતે માગી શકાય? ઇત્યાદિ પ્રકારની લજ્જા વગેરે સઘળું બંધનકારી પાંજરું છે. એ જ્યાં સુધી સર્વના ત્યાગરૂપી સાધનથી ભાંગ્યું નથી, ત્યાં સુધી અહંકાર નષ્ટ થાય નહિ. તમે બુદ્ધિથી એ સઘળાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચળ રહો, તો અહંકારનો લય થાય એટલે તમે જ પરમપદ છો એમ સમજાય. છત્રચામરાદિક સઘળાં રાજચિહ્નોને, ભયને તથા સઘળી તૃષ્ણાઓને છોડી દઈ, એક પાઈ પણ ન હોય તેવા ગરીબ થઈ, સઘળી લક્ષ્મીને શત્રુઓના નેત્રમાં સોંપી દઈ, અહંકારને તથા દેહના અનુસંધાનને પણ છોડી દઈ તમે શત્રુઓને ત્યાં જ ભિક્ષા માગો અને પૂર્ણપણાને લીધે મારી પાસેથી પણ કશું સમજવાની ઇચ્છા વગરના થાઓ તો એ સઘળા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે તમે જ પરબ્રહ્મરૂપ થશો. પછી તમને સંસાર પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના પણ નહિ રહે. ૧—૩૬

शांताशेषविशेषणो विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो गत्वा नूनमकिंचनत्वमरिषु त्यक्त्वा समग्रां श्रियम् । शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेव भिक्षामटन् मामप्युज्झितवानलं यदि भवस्युच्चस्त्यमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥

સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો*

ભગીરથનો ત્યાગ

वसिष्ठ उवाच

अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः ।
मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે ત્રિતલ નામના ગુરુના મોઢેથી સાંભળી, મનમાં કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને ભગીરથ રાજા પોતાનાં કામકાજો કરવા લાગ્યો. કેટલાએક દિવસો ગયા પછી તે રાજાએ સર્વના ત્યાગની સિદ્ધિને માટે અગ્નિષ્ટોમથી માંડી વિશ્વજિત નામના યજ્ઞ સુધીની સઘળી ક્રિયાઓ કરી. ગુણવાનનો કે મૂર્ખનો કશો વિચાર ન કરતાં બ્રાહ્મણોને અને પોતાના બંધુઓને ગાયો, પૃથ્વી, ઘોડા તથા સુવર્ણ આદિ સઘળું ધન આપી દીધું. ત્રણ દિવસની અંદર જ સઘળાં દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરીને એ ભગીરથ રાજાએ કેવળ પોતાનું જીવન જ બાકી રાખ્યું. પછી સઘળાં દ્રવ્યોથી ખાલી થયેલા અને તેથી જેના મંત્રીઓ તથા પ્રજાઓ ખેદ પામતાં હતાં, એવા રાજ્યને ભગીરથરાજાએ તરણાની પેઠે પોતાના પાડોશી રાજાને આપી દીધું. રાજ્ય, ઘર અને બીજાં મંડળો શત્રુને સ્વાધીન કરી દીધા પછી ભગીરથ રાજા પોતાની સાથે કેવળ લંગોટી લઈને પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો. ધીરજવાળો એ ભગીરથ રાજા એવાં એવાં ગામોમાં તથા જંગલોમાં રહેવા લાગ્યો કે, જેઓમાં 'એ ભગીરથ છે' એમ પણ ઓળખવામાં ન આવે અને બીજા લોકોના મોઢેથી પોતાનું નામ પણ સાંભળવામાં ન આવે. એ પ્રમાણે થોડા કાળથી જ જેની સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ ગઈ હતી એવો એ રાજા પરમ શાંતિથી આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયો. ભૂમંડળમાં તે તે દ્વીપોમાં ફરતાં

* આ પંચોતેરમા સર્ગમાં ભગીરથરાજાએ યજ્ઞો કરવાના મિષથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યાનું, ભિક્ષા માગવાનું અને કેટલાએક સ્થળોમાં ત્રિતલની સાથે વાસ કર્યાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ફરતાં કોઈ દિવસે દૈવને અધીન થઈને એ રાજા શત્રુએ દબાવેલી પોતાની રાજધાનીમાં જ આવ્યો. અને ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલાં મંત્રીઓનાં, પ્રજાજનોનાં તથા બીજાં પણ અનેક ઘરોમાં ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. 'આ ભગીરથ રાજા છે' એમ ઓળખવામાં આવતાં પ્રજાઓએ તથા મંત્રીઓએ ખેદ પામીને તેની ઘણી ઘણી પૂજા કરી. 'હે મહારાજ! આપનું રાજ્ય આપ લો' એમ શત્રુએ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ જેને સઘળી વસ્તુઓ ઉપર અનાદર જ હતો, એવા એ રાજાએ કેવળ ભોજન સિવાય બીજી તરણા જેવી હલકી વસ્તુનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. 'હાય! આ ભગીરથ રાજા છે અને તેણે રાજ્ય છોડી દીધું એ બહુ ભૂંડું કર્યું છે!' એમ લોકો જેનો અફસોસ કરતા હતા, એવો એ રાજા કેટલાએક દિવસો ત્યાં જ ગાળીને પછી બીજા દેશમાં ગયો. બીજે સ્થળે પણ તે શાંત બુદ્ધિથી પોતાના આત્મામાં આરામ લેતો હતો, ત્યારે તેને અકસ્માત્ આત્મારામ ત્રિતલમુનિનો સમાગમ થયો. ભગીરથ રાજા તેમને વંદન આદિ સત્કાર કરીને તેમની સાથે જ કેટલાક કાળ સુધી પર્વતોમાં, ગામોમાં, વનોમાં, પુરોમાં તથા જનસમુદાયોમાં રહ્યો. બ્રહ્મપણાને પામેલા અને સરખી જ સ્થિતિથી રહેલા એ ગુરુ અને શિષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠપણાને લીધે દેહના ધારણને એક જાતના વિનોદરૂપ જ ગણવા લાગ્યા. 'આ દેહને શા માટે રાખવો? આ દેહને છોડી દેવાથી પણ આપણને શો લાભ થાય એમ છે? શાસ્ત્રીય આચારને અને લૌકિક આચારને અનુસરીને આ દેહ જેમ વર્તે છે તેમ ભલે વર્તે.' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને રહેતા અને એક વનમાંથી બીજા વનમાં જતા એ બંને જણ પરમાનંદ પામ્યા કે જે પરમાનંદ વિષયાનંદોથી તથા દુઃખોથી રહિત છે અને સુખ-દુઃખ વગરની મધ્યાવસ્થાથી પણ રહિત છે. ધનોને, ઘોડાઓને, વૈભવાદિકને અને પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માદિકોએ આપેલી આઠ સિદ્ધિઓને પણ તે જૂના ખડ સમાન માનવા લાગ્યા. 'કોઈ જાતની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જ્યાં સુધી આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી આપણે પ્રારબ્ધ ઉપર જ આ દેહને રાખવો' એવો નિશ્ચય કરીને તેઓ પ્રારબ્ધકર્મથી જ રહેવા લાગ્યા. સ્પૃહા વિનાના સ્વભાવથી જ પરમ શાંતિવાળા અને બ્રહ્મથી એકરસ થયેલા એ ઉત્તમ મુનિઓ પ્રારબ્ધકર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલાં સુખો તથા દુઃખોને પણ માન આપવા લાગ્યા ૧—૨૧

अभिननंदतुरागतमुत्तमौ निजसमाचरणक्रमजं मुनौ । सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौ समसमेऽतिसमौ शमिनौ स्वतः ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો*

ભગીરથને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ તથા ગંગાનું અવતરણ

वसिष्ठ उवाच

अथैकदा पुरे श्रेष्ठे कस्मिंश्चिन्मंडलांतरे । अनपत्यं नृप मृत्युरहन्मत्स्य इवामिषम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી એક દિવસે કોઈ દેશના કોઈ ઉત્તમ નગરમાં જેમ માછલું માંસને ખેંચી જાય, તેમ સંતાન વગરના રાજાને મૃત્યુ ખેંચી જતાં ખેદ પામેલા અને જેમના દેશની રાજપાલનની મર્યાદા નષ્ટ થઈ હતી, એવા તે નગરના મંત્રી વગેરે લોકો પાલનમાં જોઈએ તેવા સદ્‌ગુણોથી શોભતા કોઈ બીજા રાજાને શોધતા હતા. તે સમયમાં સ્થિરતાવાળો અને ભિક્ષા માગતો એ ભગીરથ રાજા તેમને મળ્યો. ભગીરથને ઓળખી સૈન્યમાં લાવીને તેમણે તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. જેમ વર્ષાઋતુમાં જળથી સરોવર પૂર્ણ થઈ જાય, તેમ ક્ષણમાત્રમાં મોટી સેનાથી પૂર્ણ થયેલો એ ભગીરથ રાજા તરત હાથી ઉપર

*આ છોત્તેરમા સર્ગમાં ભગીરથને ફરી વાર રાજ્ય મળવાનું અને તેણે બ્રહ્માદિકનું આરાધન કરીને ગંગાજીને પૃથ્વી પર ઉતાર્યાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

બેઠો. 'રાજાધિરાજ ભગીરથ રાજા જય પામે છે' એવા શબ્દોથી લોકો બોલવા લાગતાં તે શબ્દોથી પર્વતોની મોટી મોટી ગુફાઓ પણ ગાજવા લાગી. એ નગરમાં રહીને રાજ્યનું પાલન કરતા એ ભગીરથની પાસે, તેના કોસલદેશની પ્રજાઓ તથા મંત્રીઓ પ્રેમથી આવ્યાં અને આવીને તેમણે ભગીરથ રાજાને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી.

પ્રજાઓ તથા મંત્રીઓ બોલ્યા : મહારાજ! આપ અમારા ઉપર જે રાજાને સ્થાપી ગયા હતા, તે રાજાને જેમ માછલું કોમળ માંસને ખાઈ જાય તેમ મૃત્યુ ખાઈ ગયો; એટલા માટે હવે આપે તે રાજ્યનું પાલન કરવાની કૃપા કરવી જોઈએ. જે સુખો તથા ભોગો માગ્યા વિના પ્રાપ્ત થાય, તેમનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે લોકોએ પ્રાર્થના કરતાં ભગીરથરાજાએ તેમના વચનનો સ્વીકાર કર્યો, કે જેથી તે સાતે સમુદ્રોવાળી પૃથ્વીનો અધિપતિ થયો. સમતાવાળો, શાંત મનવાળો, થોડું હિત તથા સત્ય બોલનારો, રાગ વિનાનો, મત્સર વગરનો, આવી પડેલાં કામો કર્યા કરતો અને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે મોટા કૌતુકમાં પણ આશ્ચર્ય નહિ પામતો એ ભગીરથ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં પોતાના પૂર્વજો વિષે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, 'સમુદ્રને ખોદનારા ને પાતાળમાં કપિલમુનિના ક્રોધથી નષ્ટ થયેલા સગરરાજાના સાઠ હજાર પુત્રોની ભસ્મ જો ગંગાજળથી પલળે, તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય.' આ સમયમાં ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર ન હતાં; તેથી 'ભગીરથના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર ગંગાજળ વિના નહિ થાય' એમ વાણી થઈ હતી. ત્યારથી માંડીને ભગીરથરાજાએ ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી એ શાંત સ્વભાવવાળો ભગીરથ રાજા પોતાના રાજ્યને મંત્રીઓના હાથમાં સોંપીને ગંગાજીને ઉતારવા માટે તપ કરવાનો નિશ્ચય કરીને નિર્જન વનમાં ગયો. ત્યાં હજારો વર્ષોની તપશ્ચર્યાથી તેણે વારંવાર બ્રહ્માનું શંકરનું, અને જહ્નુમુનિનું આરાધન કરીને ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી ઉતારીને પૃથ્વી ઉપર વહેતાં કર્યાં. જગતના પતિ સદાશિવના મસ્તક પર વિરાજનારાં અને જાણે મહાત્માઓનાં ઘણાં ઘણાં પુણ્યોનો સમુદાય હોય એવાં ગંગાજી આકાશમાંથી ઊતરી પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યાં. ત્યારથી માંડીને નિર્મળ ચળકતા તરંગોની શોભાવાળાં પોતાના ફીણના સમૂહોથી જાણે હાસ્ય કરતાં હોય એવાં, જાણે સ્વચ્છ પુણ્યોરૂપી માંજરોવાળી ધર્મની લતા હોય એવાં અને જાણે ભગીરથરાજાના યશને ફરવાની સડક હોય એવાં ગંગાજી પૃથ્વી પર પધાર્યાં છે. ૧—૧૭

स्फुरत्तरंगभंगिनी स्वफेनपुञ्जहासिनी प्रसन्नपुण्यमञ्जरीयुतेव धर्मसंततिः । भगीरथे महीपतौ यशःप्रचारवीथिका तदा हि सा त्रिमार्गगा महीतले बभूव ह ॥ १७ ॥

श्रीयोगवासिष्ठ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ગંગાવતરણ' નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો*

ચૂડાલાનું આખ્યાન અને શિખિધ્વજનો વિવાહ

वसिष्ठ उवाच

एतामवष्टभ्य दृशं भगीरथधिया धृताम् । समः स्वस्थो यथाप्राप्तं कार्यमाहर शांतधीः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! ભગીરથ રાજાની બુદ્ધિએ ધરેલા એ વિચારનો આશ્રય કરીને સમ, સ્વસ્થ તથા શાંત બુદ્ધિવાળા રહીને તમે આવી પડેલો વ્યવહાર કર્યા કરો. તમે પ્રથમ આ સઘળા વૈભવોનો ત્યાગ કરીને મનરૂપી પક્ષીને હૃદયમાં રોકીને, શિખિધ્વજની પેઠે શાંત રીતે પોતામાં જ નિશ્ચળ રહો.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! એ શિખિધ્વજ

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં, ઉપરના વિષયને દૃઢ કરવા સારુ ચૂડાલાનું આખ્યાન કહેવામાં આવશે અને શિખિધ્વજરાજાના માહાત્મ્યની, વિવાહની તથા ક્રીડાની કથા કહેવામાં આવશે.

કોણ હતો અને તેને શી રીતે બ્રહ્મપદ મળ્યું હતું? ફરી પણ બોધની વૃદ્ધિને વાસ્તે એ કથા મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પરસ્પર સ્નેહને પ્રાપ્ત થયેલાં શિખિધ્વજરાજા અને તેની રાણી ચૂડાલા પૂર્વના દ્વાપરયુગમાં હતાં અને હવે પછીના દ્વાપરયુગમાં પણ પાછાં એવાં ને એવાં થશે.

રામ બોલ્યા: હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરુમહારાજ! જે પ્રથમના કાળમાં હતું, તે પાછું ભવિષ્યકાળમાં તેવી ને તેવી સ્થિતિથી શા માટે થશે, એ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બ્રહ્માદિક લોકોના સત્ય સંકલ્પોરૂપી સંવિદ્ કે જે જગતની રચનામાં નિયમરૂપ છે; તેને કોઈથી અટકાવી શકાય નહિ, એવો જે સ્વભાવ છે, તે જ એમ થવામાં કારણરૂપ છે. કેટલાએક ફળ વગેરે પદાર્થો ઘણી ઘણી વાર બીજા બીજા થઈને વારંવાર તેવા ને તેવા જ થાય છે. વૃક્ષોનાં થડો વગેરે કેટલાએક પદાર્થો એના એ રહે છે અને વળી તેઓ કપાઈ ગયા પછી મુદ્દલ રહેતા નથી. કેટલાએક પદાર્થો પૂર્વના જેવી જ ગોઠવણવાળા થાય છે. અને તે એકબીજાના જેવા હોવાથી જણાઈ આવે છે. જેમ તળાવમાં સરખા તરંગો પણ દેખાય છે અને પૂર્વથી જુદા તરંગો પણ દેખાય છે, તેમ સંસારમાં સરખી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે અને પહેલાંના કરતાં જુદી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે. એ જ રીતે જેમ હવે પછી કહેવાની કથાનો નાયક શિખિધ્વજરાજા પૂર્વે હતો તેવો જ બીજા મહાતેજસ્વી શિખિધ્વજરાજા ભવિષ્યના દ્વાપરમાં પણ થશે. એ શિખિધ્વજરાજાનો વૃત્તાંત કહું છું, તે સાંભળો. આ સૃષ્ટિમાં સાતમો મન્વંતરની પૂર્વે યુગોની જે ચોથી ચોકડી પસાર થઈ ગઈ, તે ચોકડીના દ્વાપરયુગમાં કૌરવોના વંશનો શિખિધ્વજ નામનો રાજા હતો. એ રાજા જંબૂદ્વીપમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા વિંધ્યાચળની નજીક ઉજ્જન નામના શહેરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ધીરજ, ઉદારતા, ક્ષમા, શમ, દમ, શૌર્ય, સદાચાર, મિતભાષણ, કોમળતા, સ્નેહ, માધુર્ય, ચાતુરી, સૌંદર્ય, શાંતિ, સૌભાગ્ય, પ્રતાપ; સત્સંગ, સઘળાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને નિરભિમાનપણું ઇત્યાદિ અનેક ગુણોનો જાણે સમુદ્ર હોય એવા એ રાજાએ સઘળા યજ્ઞો કર્યા હતા, સઘળા વીરલોકોને જીત્યા હતા, સઘળાં કાર્યો કર્યાં હતાં અને સ્ત્રીવ્યસન વગેરેને તરણા જેવાં તુચ્છ ગણીને પોતાથી દૂર જ રાખ્યાં હતાં. અદ્ભુત રીતે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, ધર્મ ઉપર રુચિ રાખનારા, પ્રીતિના સમુદ્રરૂપ, બીજાઓને પણ જેમનાથી સારી કેળવણી મળે એવાં ભાષણો કરનારા, સર્વ સંપત્તિઓને આપનારા, સઘળી સંપત્તિઓને ભોગવનારા અને સઘળી કળાઓને જાણનારા એ મહાતેજસ્વી શિખિધ્વજે પોતાનો પિતા સ્વર્ગવાસી થયા પછી બાલ્યાવસ્થામાં જ સોળ વર્ષ સુધી દિગ્વિજયનું કામ કરીને સઘળી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું. એ બુદ્ધિમાન રાજા ધર્મની રીતિ પ્રમાણે પ્રજાઓનું પાલન કરતો હતો, શત્રુઓથી નિર્ભય થઈને રહ્યો હતો, મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને સઘળાં કાર્યો કરતો હતો અને યશથી દિશાઓને ઉજ્જવળ કરતો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં તે યૌવનને ઉંબરે આવી ઊભો રહ્યો. તે સમયે વસંત આવ્યો, તેમાં વૃક્ષો પર ફળફૂલ આવ્યાં, ચંદ્રનાં મોહક કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં, તેમાં ભમરાઓનાં જોડાં ડાળીઓની અંદર બેસીને (કે જે ડાળીઓ કપૂર જેવાં ધોળાં અંતઃપુર જેવી લાગતી હતી)', પાંદડાં ને ફૂલની વચમાં રહેતી માંજરોનો સ્વાદ લેતાં હતાં (જેમાં પાંદડાં કમાડ, ફૂલ, ચંદરવો અને માંજરો હીંચકતાં હતાં). તે સમયે સુગંધી શીતળ મંદમંદ પવન વાતો હતો. આ સર્વ જોઈને શિખિધ્વજરાજાને કોઈ સ્ત્રી સાથે પરણવાની ઇચ્છા થઈ. પુષ્પોના સમૂહના સુગંધોરૂપ મધુર આસવોથી મત્ત થયેલું અને તેથી વસંતવાળા વનની જેમ રાગવાળું થયેલું એ રાજાનું મન સ્ત્રી વિના બીજા કોઈ વિષયમાં ચોંટતું ન હતું. એ રાજા વિચારતો હતો કે 'બગીચાઓના હીંડોળાઓમાં તથા લીલા કરવાના સરોવરોમાં બેસી, સોનેરી રંગનાં કમળો-

ની કળીઓ જેવાં સ્તનોવાળી કેસરનાં લેપનોવાળી–અને પ્રેમથી ભરેલી મુગ્ધા સ્ત્રીને હું ક્યારે ખોળામાં બેસાડીશ? હું કમળોની વેલોના હીંડોળામાં જેમ ભ્રમર ભમરીને બેસાડે છે, તેમ ચપળ બાળાને હાથ વડે તેડી લઈને ક્યારે બેસાડીશ? કમળનાળ, હાર, ડોલર અને ચંદ્રના સમૂહને ઇચ્છનારી ચંદ્રના જેવી ગોરી સુંદરી મારે માટે ચિંતા કરી ક્યારે કામદેવથી બળશે?' એ પ્રમાણે વિચારતો તે રાજા ફૂલો વીણવા માટે વનોમાં, ફૂલવાડીઓમાં, ઉપવનોની પંક્તિઓમાં ને લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. લતાઓના મંડપોમાં તથા અનેક ઉદ્યાનોની ભૂમિકાઓમાં, વનોની તથા ઉપવનોની ગોઠવણોનાં વર્ણનોથી ભરેલી અને અંદર શૃંગાર રસવાળી કથાઓમાં ઉત્સુકપણાથી વિનોદ કરવા લાગ્યો. છાતી પર પહેરેલા હારોથી શોભતી, ચપળ ચોટલાઓવાળી અને સોનાના કળશો જેવા સ્તનોવાળી મુગ્ધાઓની તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. રાજા આવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો એટલે વિદ્વાન મંત્રીઓ તેના મનના નિશ્ચયને જાણી ગયા; કેમ કે ચેષ્ટાઓ અને આકૃતિ ઉપરથી રાજાના અભિપ્રાયને જાણી લેવો એ જ મંત્રીઓમાં મંત્રીપણાની યોગ્યતા છે. પછી તેના વિવાહની ગોઠવણ કરવાની તજવીજ કરતા મંત્રીઓએ તે રાજાને માટે સોરઠના રાજાની ચૂડાલા નામની કન્યાનું માગું કરતાં સોરઠના રાજાએ તે માગું મંજૂર કર્યું. ઘણી દાસીઓવાળી, નવીન યૌવનવાળી અને જાણે પ્રતિબિંબ હોય તેમ પોતાના જ જેવી એ ચૂડાલાને એ શિખિધ્વજ રાજા પરણ્યો. પૃથ્વીમાં 'ચૂડાલા' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલી એ રાજકન્યા શિખિધ્વજને પ્રાપ્ત થઈને, ખીલેલી કમલિનીની પેઠે શોભવા લાગી. જેમ સૂર્યનારાયણ કમલિનીને ઉઘાડે છે, તેમ શિખિધ્વજે સ્નેહથી નીલકમળોના જેવી નેત્રની અણીઓવાળી એ ચૂડાલાને આનંદમગ્ન કરી. જેમનાં ચિત્ત પરસ્પરમાં લાગી ગયાં હતાં એવાં એ દંપતીની પ્રીતિ વધવા લાગી. હાવભાવ આદિ શૃંગારની ચેષ્ટાઓથી ભરેલાં અંગોથી ચૂડાલા નવીન લતાની જેમ શોભવા લાગી. મંત્રીઓ જેને સઘળી સગવડો કરી આપતા હતા, એવો અને સ્વસ્થ પ્રજાવાળો એ સુખી રાજા જેમ રાજહંસ કમલિની સાથે રમે, તેમ તે પ્યારીની સાથે અંતઃપુરોમાં, હીંડોળાઓમાં, લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં, બગીચાઓમાં, વિહારની ભૂમિઓમાં, લતાઓના તથા પુષ્પોના માંડવાઓમાં, કદંબોનાં વનોની ઝાડીઓમાં, ચંદનોની તથા અગરુઓની ઝાડીઓમાં, હારસિંગારનાં પુષ્પોની માળાઓથી શોભી રહેલી કેળોમાં, નગરની સીમાઓમાં, દિશાઓમાં, તળાવોમાં, જંગલોમાં, એકાંતોમાં અને જાંબુનાં, લીંબુનાં તથા જૂઈનાં વૃક્ષોમાં રમવા લાગ્યો. જેમ મેઘની સંપત્તિથી શોભી રહેલા આકાશની અને ધાન્યની સંપત્તિથી શોભી રહેલી પૃથ્વીની સઘળી ક્રિયાઓ આનંદ આપનારી થાય છે, તેમ યૌવન આદિથી શોભી રહેલાં એ દંપતીની સઘળી ક્રિયાઓ આનંદ આપનારી થઈ. સર્વદા સાથે રહેવાને લીધે અને પરસ્પરની ચેષ્ટાઓ ઉપરના પ્રેમને લીધે તેઓ પરસ્પરની પાસેથી શીખીને સઘળી કળાઓમાં પ્રવીણ થયાં. પરસ્પરના મિત્રપણાને પ્રાપ્ત થયેલાં એ દંપતી અન્યોન્યના હૃદયમાં રહેવાને લીધે જાણે બે શરીરમાં આવેલું અખંડ એક જ જીવનું રૂપ હોય એવાં જણાવા લાગ્યાં. જેમ બ્રહ્મચારી બાર વર્ષ સુધી ગુરુના મુખથી અભ્યાસ કરીને પંડિત થાય છે, તેમ એ ચૂડાલા શિખિધ્વજના મુખથી સઘળા શાસ્ત્રાર્થો અને ચિત્ર આદિ કળાઓનો અભ્યાસ કરીને, સઘળા વિષયોમાં પંડિતા થઈ. શિખિધ્વજ પણ ચૂડાલાના મુખથી નૃત્ય તથા વાદ્ય આદિનો અભ્યાસ કરીને કળાઓમાં મહાપ્રવીણ થયો. અન્યોન્યની પાસેથી કળાઓને પ્રાપ્ત થયેલાં અને પરસ્પરના હૃદયમાં રહેલાં તેઓ જેમ અમાવાસ્યામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર એક જેવા થઈ જાય છે, તેમ એક જેવાં થઈ ગયાં. પરસ્પરને પ્યારાં, જેમ પુષ્પ અને સુગંધ પરસ્પરથી અભિન્ન જેવાં છે તેમ

પરસ્પરથી અભિન્ન જેવાં થઈ રહેલાં, જાણે પૃથ્વી ઉપર આવીને રહેલાં શિવપાર્વતી હોય એવાં જણાતાં, શરીરની ભિન્નભિન્ન છતાં પણ એકરસ થઈને રહેલાં, ચાતુરીથી સુંદર બુદ્ધિવાળાં, સઘળા શાસ્ત્રાર્થોમાં પંડિતપણું ધરાવનારાં, જાણે કોઈ કાર્યને માટે લક્ષ્મી તથા નારાયણ પૃથ્વી ઉપર અવતરેલાં હોય એવાં, સ્નેહને લીધે સ્વચ્છ તથા મધુરતાવાળાં, સમાન જ્ઞાનથી વાતો કરનારાં લોકોનાં વૃત્તાંતો જાણવામાં ચતુરાઈવાળાં, કળાઓના અભ્યાસવાળાં, શૃંગાર આદિ રસોરૂપ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાં અને જાણે ઉદય પામેલા બે ચંદ્ર હોય, તેમ શીતળ, સ્નિગ્ધ તથા સુશોભિત અંગોવાળાં તે દંપતી પરસ્પરના મનોરથો પૂરતાં હતાં. જેમ વિકાસ પામેલા મદથી અને કામદેવથી મંદમંદ ગતિ કરનારું રાજહંસોનું જોડું સત્યલોકનાં ગંભીર સરોવરોમાં શોભે, તેમ રતિના તથા ભોગના વિલાસથી પરસ્પરના મનને હરનારું અને સર્વોત્તમ કાંતિવાળું એ જોડું અંતઃપુરોમાં શોભવા લાગ્યું. ૧—૫૨

रेजे लसच्च रतिभोगविलासकांतमंतःपुरेषु मिथुनं तनदनुत्तमश्रि । ब्रह्मांडखंडकुहरेष्ववराजहंसयुग्मं विकासिमदमन्मथमंदचारि ।५२।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજવિલાસકથન' નામનો સર્ગ ૭૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો*

ચૂડાલાને વૈરાગ્ય અને શાસ્ત્રબોધ

वसिष्ठ उवाच

एवं बहूनि वर्षाणि मिथुनं निर्भरस्पृहम् ।
रेमे यौवनलीलाभिरमंदाभिर्दिने दिने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે દૃઢ પ્રેમવાળા એ જોડાએ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતી યૌવનની લીલાઓથી ઘણાં વર્ષો સુધી વિહાર કર્યો. વારંવાર આવ્યા કરતાં ઘણાં ઘણાં વર્ષો પસાર થયાં અને જેમ ફૂટેલા ઘડામાંથી પાણી ટપકી જાય, તેમ ધીરે ધીરે યૌવન પૂરું થતાં એ યુગલે નિર્ણય કર્યો કે, 'તરંગોના સમૂહની જેમ વિનાશ પામનારા દેહથી વ્યવહાર કરનારા જીવનું મરણ, પાકેલા ફળના પડવાની જેમ કોઈ ઉપાયથી અટકાવી શકાય એમ નથી. જેમ હિમ કમળ ઉપર પડવાને તૈયાર રહે છે, તેમ ઘડપણ શરીર ઉપર પડવાને તૈયાર રહે છે, જેમ હથેલીમાંથી પાણી ચાલ્યું જાય છે, તેમ પ્રાણીનું આયુષ્ય વહી જાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં કડવા તુંબડાની વેલ વધ્યા કરે છે, તેમ એકલી તૃષ્ણા વધ્યા કરે છે. જેમ પહાડની નદીનું ચોમાસાનું પૂર જતું જ રહે છે, તેમ યૌવન જતું જ રહે છે. જેમ ઇન્દ્રજાળ મિથ્યા છે, તેમ ટૂંકું થવાના સ્વભાવવાળું જીવન મિથ્યા છે. જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો દૂર દૂર ચાલ્યાં જાય છે, તેમ સુખસાધનો દૂર દૂર રહ્યા કરે છે. જેમ માંસ ઉપર ગીધો ઝડપ નાખે છે, તેમ તૃષ્ણા અને દુઃખો ચિત્ત ઉપર ઝડપ નાખ્યા કરે છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં પાણીનો પરપોટો નાશ પામે છે, તેમ શરીર ઘડોક માટે છે. જેમ કેળનો ગર્ભ સાર વિનાનો છે, તેમ સંસાર સંબંધી વ્યવહાર પણ સાર વિનાનો છે. જેમ અપ્રિય લાગતા પતિની સ્ત્રી તરત જતી રહે છે, તેમ જુવાની તરત જતી રહે છે. જેમ કપાયેલા ઝાડનો રસ ચાલ્યો જાય છે, તેમ શોક મનને તપાવ્યા કરે છે. તો હવે આ સંસારમાં શુભ આકારવાળો, અતિ સુંદર તથા સ્થિતિવાળો કયો પદાર્થ છે કે, જેને પામીને ચિત્ત ફરી વાર ગમે તેવી દુર્દશામાં પણ ખેદ પામે નહિ? આપણે એ પદાર્થ જ મેળવવો યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે રાજા અને રાણીએ વેદાંતશાસ્ત્રરૂપી ઔષધિ(દવા)નું સેવન કર્યું કે જેનાથી સંસારરૂપી રોગ દૂર થાય. 'કેવળ આત્મજ્ઞાનથી જ સંસાર નામનો વિષૂચિકા (કોલેરા) શાંત થાય છે એમ નિશ્ચય કરીને એ દંપતી તે શાસ્ત્રોમાં જ તત્પર, તેમાં જ

*આ ઇઠ્યોતેરમા સર્ગમાં અનુક્રમે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિષ્ઠા, ચૂડાલાનો વિવેક અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.